

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Філософія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 3 (38) 2018

Харків
«Право»
2018

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 11 від 27.06.2018 р.)*

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків : Право, 2018. – Вип. 3 (38). – 190 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

Видавець – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (*голова редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (*відповідальний секретар*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **члени редколегії:** **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Національна академія державного управління при Президентові України, Київ); **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Ч. Варга** – доктор юридичних наук, професор (Інститут правових досліджень Центру соціальних наук Угорської Академії наук, Угорщина); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Е. Г. Дворкін** – доктор філософії (соціологія), професор (Університет Х'юстона, США); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Я. Зелінські** – доктор політичних наук, професор (Природничо-гуманітарний університет в м. Седльце, Польща); **Ю. А. Калагін** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Харків); **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Харків); **Дж. Р. Ліндсі** – доктор філософії (політологія), професор (Державний університет Сент Клауда, США); **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **М. Маффесолі** – доктор соціологічних наук, професор (Паризький університет, Франція); **М. І. Панов** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **С. П. Погребняк** – доктор юридичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, доцент (Харківська державна академія культури, Харків); **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого); **В. Ф. Смоляник** – доктор політичних наук, професор (Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ); **Л. Г. Сокурянська** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків); **І. Студін** – доктор філософії (право), професор (Університет Квебеку в Монреалі, Канада); **Х. Х. Хондкер** – доктор філософії (соціологія), професор (Університет Заєда, ОАЕ); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого).

Відповідальний за випуск С. М. Мануйлов

Збірник наукових праць «Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія» зареєстрований як наукове фахове видання з філософських наук (наказ Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 р. № 515).

Збірник наукових праць зареєстровано і проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних базах: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також базах даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та ін.

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Тел. 704-92-38; e-mail: kafsoc@ukr.net; Website: <http://fil.nlu.edu.ua>

*Рекомендовано к печати и к распространению через сеть Интернет ученым советом
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
(протокол № 11 от 27.06.2018 г.)*

Вестник Национального университета «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого». Серия: Философия / редкол.: А. П. Гетьман и др. – Харьков : Право, 2018. – Вып. 3 (38). – 190 с.

Основатель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

Издатель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридических наук, профессор (*председатель редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого); **О. Г. Данильян** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого); **М. П. Требин** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Е. Н. Мануйлов** – доктор философии, профессор (*ответственный секретарь*, НЮУ им. Ярослава Мудрого); **члены редколлегии:** **Э. А. Афонин** – доктор социологических наук, профессор (Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев); **О. К. Бурова** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Ч. Варга** – доктор юридических наук, профессор (Институт правовых исследований Центра социальных наук Венгерской Академии наук, Венгрия); **Л. Н. Герасина** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Э. Г. Дворкин** – доктор философии (социология), профессор (Университет Хьюстона, США); **А. П. Дзедбань** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Я. Зелински** – доктор политических наук, профессор (Естественно-гуманитарный университет в г. Седльце, Польша); **Ю. А. Калагин** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный университет Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, Харьков); **Ю. Ю. Калиновский** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **Г. П. Климова** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **В. В. Кривошеин** – доктор политических наук, профессор (Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепр); **Г. Н. Куц** – доктор политических наук, профессор (Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Харьков); **Дж. Р. Линдси** – доктор философии (политология), профессор (Государственный университет Сент Клауда, США); **Н. М. Лисица** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный экономический университет имени Семена Кузнеця, Харьков); **В. А. Лозовой** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **С. И. Максимов** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **М. Маффесоли** – доктор социологических наук, профессор (Парижский университет, Франция); **Н. И. Панов** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **А. В. Петришин** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **В. Л. Погребная** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **С. П. Погребняк** – доктор юридических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **И. А. Полищук** – доктор политических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **А. И. Романюк** – доктор политических наук, доцент (Харьковская государственная академия культуры, Харьков); **С. Ю. Рымаренко** – доктор политических наук, профессор (Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины, Киев); **А. В. Сердюк** – доктор юридических наук, доцент (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **В. Ф. Смолянюк** – доктор политических наук, профессор (Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана, Киев); **Л. Г. Сокурянская** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков); **И. Студин** – доктор философии (право), профессор (Университет Квебека в Монреале, Канада); **Х. Х. Хондкер** – доктор философии (социология), профессор (Университет Зайеда, ОАЭ); **Е. Н. Юркевич** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого).

Ответственный за выпуск **Е. Н. Мануйлов**

Сборник научных трудов «Вестник Национального университета «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого». Серия: Философия» зарегистрирован как научное специализированное издание по философским наукам (приказ Министерства образования и науки Украины от 16.05.2016 г. № 515).

Сборник научных трудов зарегистрирован и проиндексирован в Google Scholar и таких международных наукометрических базах: Index Copernicus International (Польша), Academic Research Index (Япония), Information Matrix for the Analysis of Journals (Испания), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралия), International Innovative Journal Impact Factor (Индия), Cosmos Impact Factor (Германия), Bielefeld Academic Search Engine (Германия), а также баз данных «Научная периодика Украины» и «Библиометрика украинской науки» Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского и др.

Адрес редакционной коллегии: 61024, Харьков, ул. Пушкинская, 77, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого. Тел. 704-92-38; e-mail: kafsoc@ukr.net; Website: <http://fil.nlu.edu.ua>

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav the Wise National Law University (the protocol No. 11 of 27.06.2018)

«The Bulletin of the National University «Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine». Series: Philosophy / Editorial board: A. Getman, et al. – Kharkiv: Pravo, 2018. – Issue No. 3 (38). – 190 p.

Founder – Yaroslav the Wise National Law University (YWNLU)

Publisher – Yaroslav the Wise National Law University (YWNLU)

EDITORIAL BOARD:

Anatoly Getman – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YWNLU); **Oleg Danilyan** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YWNLU); **Mikhail Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YWNLU); **Eugene Manuylov** – Doctor of Philosophy, Prof. (*Managing Editor*, YWNLU); **Editorial Board members**: **Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (National Academy for Public Administration under the President of Ukraine, Kyiv); **Olga Burova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YWNLU); **Anthony Gary Dworkin** – PhD (Sociology), Prof. (University of Houston, USA); **Oleksandr Dzeban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YWNLU); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YWNLU); **Yuriy Kalagin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University, Kharkiv); **Yuriy Kalinovskiy** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YWNLU); **Habibul Haque Khondker** – PhD (Sociology), Prof. (Zayed University, UAE); **Galina Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YWNLU); **Vitaliy Krivoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro); **Galyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Scovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv); **Jason Royce Lindsey** – PhD (Political Science), Prof. (St. Cloud State University, USA); **Victor Lozovoy** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YWNLU); **Nadejda Lysytsya** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv); **Michel Maffesoli** – Dr. Habil. (Sociology), Professor Emeritus (University of Paris, France); **Sergey Maksymov** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YWNLU); **Mykola Panov** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YWNLU); **Oleksandr Petryshyn** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YWNLU); **Stanislav Pogrebniak** – Doctor of Juridical Sciences, Prof. (YWNLU); **Victoriya Pogribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YWNLU); **Igor Polischuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YWNLU); **Oleksandr Romanyuk** – Doctor of Political Sciences, Associate Prof. (Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv); **Sergey Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv); **Oleksandr Serdyuk** – Doctor of Juridical Sciences, Associate Prof. (YWNLU); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vadym Hetman Kyiv National Economics University, Kyiv); **Liudmyla Sokuryanska** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv); **Irvin Studin** – PhD (Law), Prof. (University of Quebec in Montreal, Canada); **Csaba Varga** – Dr. Habil. (Law), Professor Emeritus (Institute for Legal Studies of the Social Science Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Hungary); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YWNLU); **Jacek Zielinski** – Dr. Habil. (Political Science), Prof. (Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Poland).

Managing Editor – Eugene Manuylov

The collection «The Bulletin of the National University “Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine”.

Series: Philosophy» is registered as a scientific professional publication in Philosophy

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of the 16.05.2016 № 515).

The collection of scientific papers registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany); as well as databases «Scientific Periodicals Ukraine» and «Bibliometryka Ukrainian science» of V. I. Vernadsky National library of Ukraine et al.

Address of the editorial board: Yaroslav the Wise National Law University, 77, Pushkinskaya St., Kharkiv, 61024. Tel. (057) 704-92-38; e-mail: kafsoc@ukr.net; Website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Філософія

<i>ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЬОБАНЬ О. П.</i> Інформаційно-комунікативна природа суспільства: еволюція точок зору на проблему.....	8
<i>МАНУЙЛОВ Є. М., КАЛИНОВСЬКИЙ Ю. Ю.</i> Правова комунікація як чинник вітчизняного державотворення	21
<i>ЛОЗОВОЙ В. О., ПОНЕДІЛОК А. І.</i> Бездуховність як один із факторів саморуйнації особистості	31
<i>ПРУДНИКОВА О. В.</i> Інформаційна культура суб'єктів віртуальних комунікацій	43
<i>МАКСИМОВ С. І.</i> Право як нормативна система: «гуманістичний» позитивізм Євгенія Булігіна	53
<i>ПАНФІЛОВ О. Ю., ПЕТРОВА Л. О.</i> Військова освіта – головна стратегія формування особистості сучасного військового керівника	67
<i>КОВАЛЕНКО І. І., КАЛЬНИЦЬКИЙ Е. А.</i> До питання про онтологічні засади правового життя: досвід феноменологічного осмислення	80
<i>ЖДАНЕНКО С. Б.</i> Моральні цінності суб'єкта діяльності в інформаційному суспільстві: трансформація й віртуалізація	96
<i>МЕЛЯКОВА Ю. В.</i> Перформанс у методології філософії права.....	110
<i>ТРОФИМЕНКО В. А., ВОЛЧКОВА М. І.</i> Проблеми взаємовідносин церкви і держави	119
<i>ДЯТЛОВА І. В.</i> Сучасні реалії гендерної політики у Збройних Силах України	131
<i>ГОРОДИСЬКА О. М.</i> Масова людина та проблема психагогії в умовах поглиблення антропологічної кризи	144
<i>ВОЙТЕНКО Д. О.</i> Чи можливе міжнародне право?	155
<i>МИХАЙЛОВСЬКИЙ Р. А.</i> Трансформації духовної сфери інформаційного суспільства: можливості й небезпеки	169
НАШІ АВТОРИ	180
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	181
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ «ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ “ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»	182

СОДЕРЖАНИЕ

Философия

<i>ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЕБАНЬ А. П.</i> Информационно-коммуникативная природа общества: эволюция точек зрения на проблему.....	8
<i>МАНУЙЛОВ Е. Н., КАЛИНОВСКИЙ Ю. Ю.</i> Правовая коммуникация как фактор отечественного государственного строительства.....	21
<i>ЛОЗОВОЙ В. А., ПОНЕДИЛОК А. И.</i> Бездуховность как один из факторов саморазрушения личности.....	31
<i>ПРУДНИКОВА Е. В.</i> Информационная культура субъектов виртуальных коммуникаций.....	43
<i>МАКСИМОВ С. И.</i> Право как нормативная система: «гуманистический» позитивизм Евгения Булигина	53
<i>ПАНФИЛОВ А. Ю., ПЕТРОВА Л. А.</i> Военное образование – главная стратегия формирования личности современного военного руководителя.....	67
<i>КОВАЛЕНКО И. И., КАЛЬНИЦКИЙ Э. А.</i> К вопросу об онтологических основаниях правовой жизни: опыт феноменологического осмысления.....	80
<i>ЖДАНЕНКО С. Б.</i> Моральные ценности субъекта деятельности в информационном обществе: трансформация и виртуализация	96
<i>МЕЛЯКОВА Ю. В.</i> Перформанс в методологии философии права.....	110
<i>ТРОФИМЕНКО В. А., ВОЛЧКОВА М. И.</i> Проблемы взаимоотношений церкви и государства.....	119
<i>ДЯТЛОВА И. В.</i> Современные реалии гендерной политики в Вооруженных Силах Украины.....	131
<i>ГОРОДЫСКАЯ О. Н.</i> Массовый человек и проблема психагогики в условиях углубления антропологического кризиса.....	144
<i>ВОЙТЕНКО Д. А.</i> Возможно ли международное право?.....	155
<i>МИХАЙЛОВСКИЙ Р. А.</i> Трансформации духовной сферы информационного общества: возможности и опасности.....	169
НАШИ АВТОРЫ	180
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ	181
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ В СБОРНИКЕ «ВЕСТНИК НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА “ЮРИДИЧЕСКАЯ АКАДЕМИЯ УКРАИНЫ ИМЕНИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРИЯ: ФИЛОСОФИЯ, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА, ПОЛИТОЛОГИЯ, СОЦИОЛОГИЯ»	182

CONTENTS

Philosophy

<i>DANILYAN O. G., DZOBAN O. P.</i> Informational and communicative nature of society: evolution of points of view on the issue.....	8
<i>MANUILOV E. M., KALYNOVSKY Y. Y.</i> Legal communication as a factor of national state building	21
<i>LOZOVY V. O., PONEDILOK A. I.</i> Failure as one of the personality self-destruction factors.....	31
<i>PRUDNYKOVA O. V.</i> Information culture of virtual communication subjects	43
<i>MAKSYMOV S. I.</i> Law as a normative system: Eugenio Bulygin's «humanistic» positivism	53
<i>PANFILOV O. Y., PETROVA L. O.</i> Military education is main strategy formation of personality of modern military leaders	67
<i>KOVALENKO I. I., KALNYTSKYI E. A.</i> On ontological foundations of legal life: experience of phenomenological reasoning.....	80
<i>ZHDANENKO S. B.</i> Moral values subject of activity in the information society: transformation and virtualization	96
<i>MELIAKOVA Y. V.</i> Performance in the methodology of philosophy of law	110
<i>TROFYMENKO V. A., VOLCHKOVA M. I.</i> The problems of relations between the church and the state	119
<i>DIATLOVA I. V.</i> Modern realities of gender politics in the armed forces of Ukraine	131
<i>HORODYSKA O. M.</i> Mass human and the psychagogic problem in the conditions of the anthropological crisis deepening.....	144
<i>VOITENKO D. O.</i> How is the international law possible?.....	155
<i>MYKHAILOVSKYI R. A.</i> The transformation of the spiritual sphere of the information society: opportunities and threats	169
OUR AUTHORS	180
AUTHOR INDEX	181
REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION «THE BULLETIN OF THE NATIONAL UNIVERSITY «YAROSLAV THE WISE LAW ACADEMY OF UKRAINE». SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF LAW, POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY»	182

ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.4

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.38.139939>

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: odana@i.ua
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-5308-4664>;

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: a_dzeban@ukr.net
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-2075-7508>

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНА ПРИРОДА СУСПІЛЬСТВА: ЕВОЛЮЦІЯ ТОЧОК ЗОРУ НА ПРОБЛЕМУ

Показано, що підвищення ролі інформації і знань, удосконалення засобів комунікації, розвиток мережесих структур породжують якісні зміни у всіх видах діяльності на всіх рівнях життєдіяльності суспільства. На підставі критичного аналізу точок зору на проблеми розвитку суспільства обґрунтовується неможливість існування суспільства як такого без комунікації та обміну інформацією.

***Ключові слова:** інформація, спілкування, інформаційне суспільство, інформаційно-комунікативна діяльність, інформаційно-комунікативні відносини.*

***Постановка проблеми.** Сучасний етап розвитку суспільства багато дослідників називають революційним, якісно новим рівнем соціального життя,*

наслідком повсюдної інформатизації суспільства. Остання є основним процесом сучасної соціальної дійсності, який визначається як становлення інформаційного суспільства.

Зміни, що відбуваються у суспільстві, – підвищення ролі інформації і знань, удосконалення засобів комунікації, розвиток мережевих структур та ін. – породжують якісні зміни у всіх видах діяльності на всіх рівнях. Без інформації й комунікацій сучасне суспільство просто не уявляється.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поняття «суспільство» є центральним у соціальній філософії. Існує безліч точок зору на суспільство, його сутність, системні особливості, фактори й детермінанти розвитку. Різних інтерпретацій суспільства стільки, скільки існує філософських напрямів. Указана тематика відрізняється перманентною актуальністю, поліаспектністю, смисловою багатовекторністю й деякою термінологічною невизначеністю [1, с. 69]. Крім того, у переважній більшості публікацій простежується думка, що інформація й комунікації є, власне, атрибутом саме інформаційного (постіндустріального) суспільства. Тому у поданій статті зроблена спроба обґрунтування атрибутивності інформаційно-комунікативних процесів генези суспільства.

Формулювання цілей. Метою статті є обґрунтування атрибутивності інформаційно-комунікативних процесів стосовно суспільного розвитку на підставі результатів осмислення даної проблеми різними представниками гуманітарної науки.

Виклад основного матеріалу. На думку британського соціолога Е. Гідденса, «незважаючи на те, що термін «суспільство» постійно фігурує в міркуваннях ..., він зазвичай залишається недослідженим» [2, с. 59]. Дійсно, суспільство – це динамічна система, яка крім найбільш загальних і відносно сталих законів містить у собі непередбачувані явища за участю людського фактора. Суспільство є сукупністю елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним і створюють певну цілісність, єдність, причому елементи системи є надзвичайно багатоманітними, багатоякісними і такими, що мають ієрархічну структуру [1, с. 71].

Крім того, і це надзвичайно важливо, суспільство – це система суб'єктів (людей і соціальних структур), пов'язаних комунікативними процесами. Життя і діяльність людини неможливі або гранично обмежені поза суспільством. Потреба у спілкуванні належить до числа основних потреб людини, вона диктує поведінку людей з не меншою владністю, аніж, наприклад, так звані вітальні потреби. Це і природно, оскільки спілкування є необхідною умовою нормального розвитку людини як члена суспільства, як особистості [3-5].

Почнемо з того, що слова «суспільство», «спілкування» і «комунікація» (лат. *communicatio, communicare* – робити спільним, спілкуватися) є спорід-

неними. «Комунікативність – прерогатива людського, природного начала. Але з цієї точки зору, «діяльно-комунікативний» характер суспільства є лише однією з рис соціальності. Її доповнюють експресивно-комунікативний (карнавальний, театральний), тілесно-чуттєвий, перцептивний характер комунікації, а також такі форми комунікативної взаємодії, в основі яких перебуває емпатія – особистісне співпереживання Іншому і участь у його долі» [6, с. 106]. Комунікативне відрізняється від інформаційного концентрованим виразом природи людини, що вимагає «особливої соціальної оболонки, всередині якої відбувається зустріч з Іншим» [6, с. 106]. Суспільні зв'язки являють собою процес комунікації, який є засобом створення, передання і, як результат, збереження соціально-культурних ідеалів, традицій і цінностей.

У соціально-філософському дискурсі сформувалося два підходи до розгляду комунікації – механістичний і діяльнісний. З позиції механістичного підходу комунікація розуміється як односпрямований процес передання і приймання інформації за допомогою її кодування й декодування відповідно. Людина тут розглядається як механізм, дії якої можуть бути описані певними кінцевими правилами, а зовнішнє середовище комунікації являє собою шум, перешкоди.

У межах діяльнісного підходу, якого ми дотримуватимемося у поданій статті, комунікація розуміється як спілкування, спільна діяльність, обмін інформацією. Інформація з цієї позиції може бути представлена як передання повідомлень у процесі взаємодії двох систем, що веде до зміни їх стану.

У широкому сенсі під інформацією розуміється сукупність знань, наявних в суспільстві [7].

У процесі розвитку суспільства як системи комунікаційні зв'язки й відносини набувають нових характеристик, змінюються і властивості інформації, що передається. Відповідно до теорії технологічного детермінізму, що відводить головну роль у суспільному розвитку науці і техніці, розвиток суспільства до сьогодняшнього часу відбувався у три етапи: доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний. Коріння цього підходу міститься у поглядах А. Сен-Симона, О. Конта, Г. Спенсера, мають своє продовження в працях Р. Арона, Д. Белла, Е. Тоффлера та ін.

Доіндустріальне суспільство характеризується аграрним способом виробництва; індустріальне суспільство – машинним виробництвом, науковою організацією праці, свободою торгівлі, єдиною системою національного господарства. Логіка розвитку індустріального суспільства, як справедливо зазначає О. В'язова, – це логіка конвергенції (збільшення схожості між різними спільнотами, що перебувають на одній стадії історії, усунення «зовнішньої», позаекономічної нерівності, логіка згладжування соціальних конфліктів, ліберально-демократичних національних перетворень) [8, с. 14]. У постінду-

стріальному суспільстві провідну роль відіграють знання та інформація. Класовий поділ змінюється професійним, сфера послуг домінує над сферою виробництва.

Указані етапи розвитку суспільства представлені в еволюційній логіці: досягнення наступного етапу доповнюють якості попереднього. Як зазначає Д. Белл, постіндустріальне суспільство приходить «замість індустріальної системи так само, як вона прийшла на зміну аграрної ...», але це не повинно означати припинення виробництва матеріальних благ. Постіндустріальні тенденції не заміняють попередні суспільні форми як «стадії» соціальної еволюції. Вони часто співіснують, поглиблюючи комплексність суспільства і природу соціальної структури» [9, р. 167]. Тим самим Д. Белл підкреслює значущість кожної «хвилі» для розширення можливостей та досвіду соціуму.

У рамках теорії постіндустріалізму в 60-х рр. ХХ ст. Ф. Махлупом і Т. Умесао у науковий обіг був уведений термін «інформаційне суспільство», що поклав початок новій теорії розвитку суспільства (Р. Катц, Дж. Нейсбіт, Т. Стуньєр, М. Порат та ін.). Ці автори розглядають еволюцію людства крізь призму прогресу знання, вдосконалення комп'ютерної та телекомунікаційної техніки як засобів передання інформації. Японський соціолог Й. Масуда, характеризуючи суспільство кінця ХХ ст., поставив знак рівності між «постіндустріальним суспільством» і «інформаційним суспільством».

У поданій статті ми дотримуємося думки, що інформаційно-комунікативні зв'язки й відносини існували вже на ранніх етапах розвитку суспільства. У примітивному доіндустріальному суспільстві необхідність в обміні інформацією пов'язувалася, головним чином, із забезпеченням життя й безпеки племені. Спостереження за зовнішнім середовищем і передання інформації про його стан поступово стали життєво важливими видами людської діяльності. Значну роль у формуванні потреби в інформації відіграє спільна праця. Уже в процесі первісної праці вихідні форми її розподілу припускали спілкування людей, узгодження цілей і засобів спільних дій, обмін інформацією, закріплювалися стійкі контакти й канали зв'язку. Спілкування й інформаційно-комунікативні зв'язки стали невід'ємною частиною людського буття, об'єднуючи людей у спільноти.

Вивченням історії виникнення комунікації у примітивному суспільстві займався французький дослідник К. Леві-Строс, який розглядав суспільство з позиції семіотики й теорії інформації, як поліморфну систему комунікацій. Згідно з К. Леві-Стросом, принципами дійсно людської комунікації є співчуття до іншої людини і розуміння інших людей за допомогою ототожнення себе з ними. Він виділяє три основних напрями найдавніших комунікацій: обмін жінками, обмін благами, обмін послугами. Між продуктами комунікації є істотні відмінності: «перші – біологічні індивіди, тобто природні продукти,

створені іншими біологічними індивідами; останні – виготовлені предмети (або операції, здійснені за допомогою техніки й виготовлених предметів), тобто соціальні продукти, створені в культурі технічними засобами» [10, с. 209]. На великому емпіричному матеріалі, що належить до різних регіонах світу, Леві-Строс відкрив позитивний характер екзогамії, простеживши такий важливий акт комунікації племен, як обмін жінками, що передаються і приймаються для укладення шлюбу. Так племена заявляли своє право на культурне увічнення видів, які представляли жінки, що підлягали обміну.

На цьому етапі комунікація має міфологічний, семантичний, невербальний і лише пізніше вербальний характер. Зображення, жести, звуки, початки формування мови – носії інформації в первісному суспільстві. Цим засобам комунікації велику увагу приділено в роботах французького філософа Л. Леві-Брюля. На його думку, більшість примітивних суспільств використовує дві мови: членороздільну звукову і мову жестів. Якщо представники різних племен не розуміють мови одне одного, то вони можуть спілкуватися між собою, розповідаючи різні історії, за допомогою рухів пальців, голови, ніг [11, с. 126–127]. Існуючі засоби комунікації стримували інформаційний простір у межах одного племені, тобто в межах поля чутності людського голосу й точності пам'яті людини. Незважаючи на обмежене людське спілкування, вже в той час були закладені ідейні основи суспільства через комунікацію. Старійшини були хранителями і розповсюджувачами традицій і соціального досвіду. Передаючи молодому поколінню зміст легенд, міфів, вони формували навички спілкування, потребу бути поінформованими. Незважаючи на невеликі, з точки зору функціональної масштабності, обсяги переданої інформації і обмеженість комунікації, у примітивному суспільстві поступово сформувалося розуміння процесу комунікації як ланцюжка «той, хто говорить – повідомлення – той, хто слухає». Так сформувалася основа для розвитку інформаційно-комунікативних зв'язків. Зі збільшенням різноманітності діяльності інформаційний простір ставав дедалі більш змістовним і інформаційноємним, що свідчить про пряму залежність між розвитком діяльності та збільшенням частки інформаційно-комунікативної складової в суспільстві.

У пізньому періоді доіндустріального суспільства в результаті виникнення класів, класових відносин, формування слабко централізованої держави відбулося ускладнення інформаційних потоків. Інформаційно-комунікативні зв'язки будувалися залежно від соціальної диференціації. Кожен клас «обробляв» інформацію, відповідну займаному рівню; нижчий клас мав украй обмежену інформацію. Структурування суспільства знайшло своє відображення в появі слів – знаків, що відображають елементи соціальної структури. Їх використання виявлялося цілком достатнім для сприйняття колись вільної інформації про становище в суспільстві певних груп людей. Воно обумовлю-

валося ставленням до власності, до влади, пануючої ідеології, місцем у суспільному виробництві й роллю в його організації [8, с. 17]. Тобто економічна, політична, ідеологічна інформація в основному призначалися для класу власників, правлячої еліти та церкви відповідно. Комунікація має локально-елітний характер, не виходить за межі натурального господарства і функціонування міст або держав, що забезпечують його. Засобами комунікації залишаються усне мовлення і писемність.

Подальший розвиток суспільства супроводжується створенням у містах системи світської освіти, утвердженням самоврядування, поділом фізичної та розумової праці. Фактори праці, домінуючі у виробництві цього періоду, безпосередньо пов'язані з природою, що виражається у переважному значенні для суспільства землеробства й скотарства. Усного мовлення, рукописів вже недостатньо для формування централізованої держави. Постає проблема створення нових засобів комунікації, які забезпечують масовість поширення інформації.

Таким засобом комунікації в середині XV ст. стало друкування. Створений І. Гуттенбергом друкарський верстат дозволив зробити письмову мову і грамотність надбанням багатьох, це перший технічний засіб комунікації. Рівень розвитку суспільного розподілу праці, соціальні потреби не вимагали на цьому етапі формування єдиного інформаційного потоку. Інформаційний простір був обмежений місцевими ринками.

В індустріальному періоді розвитку суспільства формування капіталістичних суспільних відносин і необхідність задоволення потреб зростаючих обсягів виробництва призводять до об'єднання місцевих ринків у національні. Держави набувають чітких меж навколо загальних мови, економіки та культури. Динамічно розвивається промислове виробництво, породжуючи індустріалізацію; під впливом промислових перетворень перебудовується сільське господарство. З'являються нові класи – буржуазія і пролетаріат. Спостерігається поглиблення й розширення міжнародної і міжкультурної комунікації. Для такого етапу характерним є розвиток духовного життя суспільства, зростає роль ідеології, науки, системи освіти. Інформаційний простір визначається масштабами країни. З'являються нові, більш оперативні, чіткі за формою викладу інформації, легкі в управлінні засоби комунікації. Такими засобами стали газети; пізніше, з виходом суспільного розподілу праці за національні кордони, – телеграф, радіо.

Теоретичне підґрунтя для дослідження інформаційно-комунікативних зв'язків в індустріальному суспільстві почало формуватися ще задовго до його становлення. Зокрема, італійський філософ-просвітитель Дж. Віко аналізує природну сутність людини в органічному поєднанні з системою внутрішніх і зовнішніх зв'язків, безпосередньо поєднуючи діяльнісні відносини й кому-

нікаційні процеси з розвитком людини і суспільства. Особливості світу людини, її духовність та інтелектуальність розглядаються залежно від створеного людиною світу. Світ людини – це система зв'язків, комунікацій і взаємин, що об'єднує його з іншими людьми, з навколишнім середовищем. Саме через взаємодію відбувається розвиток людини й суспільства [12].

Економіст і філософ Адам Сміт розвивав ідею суспільства як трудового і разом з тим «мінового союзу» людей. Поділ праці у формі професійної спеціалізації виступає як сила, яка створює суспільне ціле. Унаслідок спеціалізації праці, яка проявляється дедалі більше, індивіди змушені обмінюватися результатами своєї діяльності, виконувати взаємодоповнюючі функції. Розвиток поділу праці, поява більшої кількості різноманітних функцій послаблюють єдину колективну свідомість, зумовлюють індивідуальні відмінності відповідно до професійної ролі. Усвідомлення того, що всі пов'язані єдиною системою відносин у процесі поділу праці, викликає почуття залежності одне від одного, солідарності, зв'язку з суспільством. При цьому кожен індивід, вважаючи, що переслідує лише власний інтерес, сприяє загальному благу народного господарства. «Невидима рука» веде людину до мети, яку вона сама до кінця не усвідомлює [13]. Тобто економічна діяльність – обмін товарів, поділ праці, нагромадження капіталу й отримання прибутку – пов'язана не стільки з поведінкою людини, її мотивацією, скільки з громадськими зв'язками й комунікаціями. Згідно з точкою зору французького мислителя-утопіста й соціолога Клода Анрі Сен-Сімона, кожна наступна система суспільних відносин має необхідний наслідок і природне продовження попередньої. З моменту виникнення суспільства його вдосконалення відбувається за рахунок зміни панівних у ньому філософсько-релігійних і наукових ідей. За Сен-Сімоном, суспільство не існує без певної системи цінностей, вірувань, релігій, з формуванням і зміною яких безпосередньо пов'язаний комунікаційний процес [14].

Із середини XIX ст. починається теоретичне освоєння об'єктів з точки зору системності їх взаємодії. Приміром, К. Маркс підкреслював своєрідність і самостійність суспільства як сукупності суспільних відносин у процесі суспільного виробництва. Він наголошував, що кінцевим результатом суспільного процесу виробництва завжди виступає саме суспільство, тобто сама людина в її суспільних відносинах. Подальший розвиток суспільства визначає саме діалектика продуктивних сил і виробничих відносин [15].

Інформаційно-комунікативні відносини, характерні для кінця XIX – початку XX ст., пов'язані з винаходом телебачення. Розробка і практичне впровадження електромагнітних технологій привели до того, що інформація стала передаватися за допомогою електромагнітних сигналів шляхом їх перетворення в зорово-звукові. На думку американського соціолога Ч. Кулі, комуні-

кація початку ХХ ст. включає «міміку, спілкування, жести, тон голосу, слова, писемність, друк, залізниця, телеграф, телефон і найостанніші досягнення у завоюванні простору й часу. Чіткої межі між засобами комунікації та іншим зовнішнім світом не існує. Однак разом із народженням зовнішнього світу з'являється система стандартних символів, призначена тільки для передання думок, інформації» [16, с. 379]. Саме тоді з'являються передумови виникнення феномену «масова комунікація». У 30-х рр. ХХ ст. це поняття сформулював американський соціолог Г. Лассуел, визначивши найважливіші структурні компоненти процесу масової комунікації й описавши його як односпрямовану «п'ятикомпонентну» модель: «той, хто повідомляє – що – кому – за яким каналом – з яким ефектом?» [17, р. 90].

Найважливішим процесом у концепції соціальної дії Т. Парсонса виступає комунікація – рух інформації, значень і символів. Соціальна система існує завдяки соціальній взаємодії. Соціальна дія є сполучною ланкою між дійовою особою й іншими суб'єктами, вона завжди особистісна й осмислена. На процесі передання інформації безпосередньо засновані соціальний розвиток суспільства і його стійкість. Будучи системою, суспільство за допомогою обміну інформацією, з одного боку, підтримує інтеграцію, а з іншого – стверджує власну незалежність, підтримує межі. Суспільство виступає як складова загальної системи дії, що включає взаємопов'язані культурну, соціальну, особистісну й біологічну підсистеми діяльності. «Розрізнення чотирьох зазначених підсистем дії має функціональний характер. Воно здійснюється на основі чотирьох первинних функцій, властивих, за нашими уявленнями, будь-яким системам дії, – це функції відтворення зразка, інтеграції, ціледосягнення й адаптації» [18, с. 15]. Т. Парсонс довів, що будь-яка система контролюється такою підсистемою, яка володіє великим інформаційним потенціалом і споживає найменшу кількість енергії. Наприклад, культурна система дії володіє найменшим енергетичним потенціалом, але більш високим контролюючим статусом.

Розглядаючи інформаційно-комунікативну природу суспільства, не можна залишити поза увагою теорію комунікативної дії Ю. Хабермаса. Згідно з нею, комунікативні дії засновані на мовчазній угоді людей про прийняття певних знань, норм і правил, завдяки чому забезпечується стійкість суспільства, соціальна солідарність, культурна спадкоємність. Сферою «комунікативної раціональності», за Хабермасом, є спілкування, взаємини з метою взаєморозуміння. Тут не обійтися без «критичного дискурсу», мета якого – досягнення згоди у процесі виявлення та обговорення спірних питань. Норми і правила дії можуть стати загальними, якщо вони отримують визнання з боку всіх, до кого вони мають відношення, «... та чи інша норма лише у тому випадку може претендувати на значущість, якщо всі, до кого вона має відношення як

до учасників практичного дискурсу, досягають (або могли б досягти) згоди в тому, що ця норма має силу» [19, с. 106]. Суспільство, з цієї точки зору, являє собою комунікативно-дискурсивне ціле, яке стає можливим в умовах демократичності, відкритості та, як результат, загальної згоди.

Висновки. Наведені думки мислителів різних періодів підтверджують неможливість існування суспільства як такого без комунікації та обміну інформацією. Як зауважував П. Сорокін, «поняття «суспільство» передбачає не тільки наявність декількох одиниць, а й вимагає ще, щоб ці одиниці взаємодіяли між собою» [20, с. 28]. Тому є всі підстави стверджувати, що природа суспільства інформаційно-комунікативна, ускладнення соціальної структури відбувається у прямій залежності від ускладнення й розширення інформаційно-комунікативних зв'язків. Іншими словами, інформація та комунікації супроводжують суспільство на всіх етапах його еволюції. В основі історичного розвитку суспільства лежить ускладнення інформаційно-комунікативних зв'язків та інформаційно-комунікативної діяльності. Сучасне суспільство має величезну кількість засобів і способів інформаційної взаємодії, тому перспективи подальших досліджень у цій царині безпосередньо пов'язані з дослідженнями інформаційних і комунікативних процесів у соціумі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзьобань О. П., Грубов В. М. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* Харків: Право, 2011. Вип. 10. С. 69–77.
2. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии. *THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем.* 1993. № 1. С. 57–82.
3. Ліщинська О. Інтерактивні потреби особистості як чинник автономності або залежності. *Педагогічний процес: теорія і практика.* 2016. Вип. 3. С. 47–51.
4. Ткаченко Л. Особистість як чинник цивілізаційних перетворень. *Теорія і практика управління соціальними системами.* 2017. № 2. С. 98–104.
5. Іщук Н. В. Осмислення феномена спілкування в релігійній філософії. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2017. Вип. 17. С. 44–47.
6. Мальковская И. А. Многоликий Янус открытого общества: опыт критического осмысления ликов общества в эпоху глобализации. Москва: КомКнига, 2005. 272 с.
7. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: монографія. Харків: Майдан, 2013. 360 с.
8. Вязова Е. В. Управление в информационном обществе: философский аспект: дис. ... канд. филос. наук. Москва, 2009. 135 с.
9. Bell D. The Third Technological Revolution and Its Possible Socio-Economic Consequences. *Dissent.* 1989. № 36. P. 164–176.

10. Леви-Строс К. Первобытное мышление. Москва: Республика, 1994. 382 с.
11. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Москва: Педагогика-Пресс, 1994. 608 с.
12. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций / пер. и коммент. А. А. Губера; под общ. ред. М. А. Лифшица. Ленинград: Гослитиздат, 1940. 620 с.
13. Смит А. Теория нравственных чувств. Москва: Республика, 1997. 350 с.
14. Сен-Симон К. А. Избранные сочинения: в 2 т. Т. 1 / пер. с фр. под ред. и с коммент. Л. С. Цетлина. Москва; Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР, 1948. 468 с.
15. Маркс К. Сочинения. 2-е изд. Т. 19. Москва: Политиздат, 1960. 670 с.
16. Кули Ч. Общественная организация. Изучение углубленного разума. *Тексты по истории социологии XIX–XX век* : Хрестоматия. Москва: Наука, 1994. 383 с.
17. Lasswell H. The Structure and Function of Cfmimunication in Society Lasswell. *The Process and Effects of Mass Communication*. Chicago, 1971. P. 84–99.
18. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва: Аспект Пресс, 1998. 266 с.
19. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Санкт-Петербург: Наука, 2000. 379 с.
20. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.

REFERENCES

1. Dzoban O. P., Grubov V. M. (2011). Zagalna charakteristika suspilstva yak sistemi: sistemnij i sinergetichnij aspekti. *Visnik Nacionalnoyi yuridichnoyi akademiyi Ukrayini imeni Yaroslava Mudrogo. Seriya: Filosofiya, filosofiya prava, politologiya, sociologiya – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, 10, 69–77* [In Ukrainian].
2. Giddens E. (1993). Devyat tezisov o buduschem sotsiologii. *THESIS: Teoriya i istoriya ekonomicheskikh i sotsialnyih institutov i sistem – THESIS: Theory and History of Economic and Social Institutions and Systems, 1, 57–82* [in Russia].
3. Lishinska O. (2016). Interaktivni potrebi osobistosti yak chinnik avtonomnosti abo zalezhnosti. *Pedagogichnij proces: teoriya i praktika – Pedagogical Process: Theory and Practice, 3, 47–51* [In Ukrainian].
4. Tkachenko L. (2017). Osobistist yak chinnik civilizacijnih peretvoren. *Teoriya i praktika upravlinnya socialnimi sistemami – The theory and practice of social systems management, 2, 98–104* [In Ukrainian].
5. Ishuk N. V. (2017). Osmislennya fenomena spilkuvannya v religijnij filosofiyi. *Aktualni problemi filosofiyi ta sociologiyi – Actual problems of philosophy and sociology, 17, 44–47* [In Ukrainian].
6. Malkovskaya I. A. (2005). Mnogolikiy Yanus otkryitogo obschestva: opyt kriticheskogo osmysleniya likov obschestva v epohu globalizatsii. Москва: KomKniga [in Russia].
7. Dzoban O. P. (2013). Filosofiya informacijnogo prava: svitoglyadni j zagalnoteoretichni zasadi: monografiya. Harkiv: Majdan [In Ukrainian].

8. Vyazova E. V. (2009). Upravlenie v informatsionnom obschestve: filosofskiy aspekt. *Candidate's thesis*. Moskva [in Russia].
9. Bell D. (1989). The Third Technological Revolution and Its Possible Socio-Economic Consequences. *Dissent*, 36, 164–176 [in USA].
10. Levi-Stros K. (1994). Pervobyitnoe myishlenie. Moskva: Respublika [in Russia].
11. Levi-Bryul L. (1994). Sverh'estestvennoe v pervobyitnom myishlenii. Moskva: Pedagogika-Press [in Russia].
12. Viko Dzh. (1940). Osnovaniya novoy nauki ob obschey prirode natsiy. Leningrad: Goslitizdat [in USSR].
13. Smit A. (1940). Teoriya нравstvennyih chuvstv. Moskva: Respublika [in Russia].
14. Sen-Simon K. A. (1940). Izbrannyye sochineniya. Moskva; Leningrad: Izd-vo Akad. nauk SSSR. (Vols. 1–2); Vol. 1 [in USSR].
15. Marks K. (1960). Sochineniya. Vol. 19. Moskva: Politizdat [in USSR].
16. Kuli Ch. (1994). Obschestvennaya organizatsiya. Izuchenie uglublennogo razuma. *Teksty po istorii sotsiologii XIX–XX vek. Hrestomatiya – Texts on the history of sociology XIX–XX century. Reader*. Moskva: Nauka [in Russia].
17. Lasswell H. (1971). The Structure and Function of Cfmimunication in Society Lasswell. *The Process and Effects of Mass Communication*. Chicago, 84–99 [in USA].
18. Parsons T. (1998). Sistema sovremennyih obschestv. Moskva: Aspekt Press [in Russia].
19. Habermas Yu. (2000). Moralnoe soznanie i kommunikativnoe deystvie. Sankt-Peterburg: Nauka [in Russia].
20. Sorokin P. A. (1992). Chelovek. Tsivilizatsiya. Obschestvo. Moskva: Politizdat [in Russia].

Данильян Олег Геннадиевич, доктор философских наук,
профессор, заведующий кафедрой философии
Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина;

Дзевань Александр Петрович, доктор философских наук,
профессор, профессор кафедры философии
Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНАЯ ПРИРОДА ОБЩЕСТВА: ЭВОЛЮЦИЯ ТОЧЕК ЗРЕНИЯ НА ПРОБЛЕМУ

Показано, что повышение роли информации и знаний, совершенствование средств коммуникации, развитие сетевых структур порождают качественные изменения во всех видах деятельности на всех уровнях жизнедеятельности общества.

На основании критического анализа точек зрения на проблему развития общества обосновывается невозможность существования общества как такового без коммуникации и обмена информацией.

Ключевые слова: информация; общение; информационное общество; информационно-коммуникативная деятельность; информационно-коммуникативные отношения.

Danilyan Oleg Gennadievich, Doctor of Philosophical Sciences,
Professor, Head of Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine;

Dzoban Olexander Petrovich, Doctor of Philosophical Sciences,
Professor, Professor Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

INFORMATIONAL AND COMMUNICATIVE NATURE OF SOCIETY: EVOLUTION OF POINTS OF VIEW ON THE ISSUE

Problem setting. Changes in modern society, the increasing role of information and knowledge, improvement of communication, development of network structures, etc. – generate qualitative changes in all kinds of activities at all levels.

Recent research and publications analysis. The term “society” is central to social philosophy. There are many points of view on society, its nature, system features, factors and determinants of development. In the vast majority of publications traced the idea that information and communication is actually an attribute of the information (postindustrial) society. Therefore, in this article attempt to justify attributional information and communication processes throughout the Genesis companies.

Paper objective. The purpose of the article is justification attributional information and communication processes of social development.

Paper main body. Society is a system of entities related communication processes. Life and human activity is impossible or extremely limited outside of society. The need for communication is among basic human needs, it dictates the behavior of people with no less authority than, for example, so-called vital needs. Communication is a necessary condition for the normal development of a person as a member of society, as individuals.

In social-philosophical discourse has formed two approaches to the consideration of communications – the mechanistic and activity. From the position of the mechanistic approach, communication is understood as a unidirectional process of transmission and reception of information through encoding and decoding, respectively. Man is here viewed as a mechanism, which can be described by a finite defined rules, and external medium communication represents noise. In the framework of the activity approach communication is understood as communication, joint activities, exchange of information. Information of

this position can be represented as transmission of messages in the process of interaction of the two systems, which leads to a change in their status.

In the process of development of society as a system of communication and relations, acquire new characteristics, change the properties of the information that is transmitted. According to the theory of technological determinism, which removes a major role in social development, science and technology, the development of society up to the present time occurs in three stages: the preindustrial, industrial and postindustrial.

Pre-industrial society is characterized by an agrarian mode of production; the industrial society – the machinery of production, scientific organization of labour, free trade, a unified system of national economy. In post-industrial society the key role of knowledge and information. Class division is changing the professional service sector dominates the sphere of production.

Conclusions of the research. *The nature of society is the information and communication, complexity of social structure is directly dependent on complexity and expansion of information and communication linkages. Information and communication society is accompanied at all stages of its evolution. The basis of the historical development of society is complications information and communication information and communication activities.*

Keywords: *information; communication; information society; information and communication activities; information and communicative relationship.*

UDC 1:316.3+340.12

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.38.139943>

Manuilov Eugene Mykolayovych, Doctor of Philosophy, Professor,
professor at Philosophy Department of Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv
e-mail: manuilov1946@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3896-6017;

Kalynovsky Yuri Yuriyovych, DSc in Philosophy, Professor,
professor at Philosophy Department of Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv
e-mail: kalina_uu@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-0081-8107

LEGAL COMMUNICATION AS A FACTOR OF NATIONAL STATE BUILDING

Major properties and functions of legal communication were analyzed. The specifics of the legal communication impact of legal communication on state building processes were identified. Correlation of the legal communication development and the evolution of democratic legal awareness and legal culture in modern Ukraine were described. Basic models of communication in the civil society and power interaction were considered. It was proven that it was the dialogue model of legal communication that optimally meets the objectives of the democratic state building.

Keywords: communication, legal communication, state building, legal culture, models of legal communication.

Problem setting. State building democratic process is ensured by both horizontal and vertical interactions in a specific social field. In turn, various social communications are the mechanism that enables to reproduce the values of democratic discourse while developing the state. Social communications include legal communication, which is established between subjects in a legally stipulated way and according to the existing social legal traditions. The topicality of the problem of the efficient legal communication functioning is predetermined, for the domestic state building, by the need of tighter interaction between the society and authorities, the objectives of developing the rule of law and legal society, the importance of developing democratic legal culture and legal awareness etc.

Recent research and publications analysis. The phenomenon of legal communication and its role in public and state building processes have been studied

from different theoretical and methodological perspectives, which has been evidenced in the conceptual works by D. Andreyev, A. Bortnyak, A. Polyakov, I. Sytar, A. Tokarska etc. A number of researchers focused on the specific aspects of the above problem. For instance, O. Bukhtaty analyzed the communicative function of the modern democratic state, while N. Onishchenko – civil society building, considering the communicative-legal factor. For this research work the reasons described by O. Makeyeva as to the definition of the concept and content of the legal communication in the contemporary information environment development, as well as the results of the study conveyed by Yu. Koval on the basic aspects of communicative philosophy of J. Habermas, appeared important to identify the criteria of the state power effectiveness.

Paper objective. The paper aims at specifying the essential features of legal communication and identifying its impact on the national state building process.

Paper main body. According to the experts, legal communication is a kind of social communication based on legal norms, the procedure of subjects' interaction, which is aimed at meeting their lawful interests and needs in exchanging legal and other information [1, p. 11].

A. Bortnyak believes that legal communication implies the signs of transfer and perception (their understanding). In this case, law will be a kind of functional discourse, whereas legal behavior will be reflexive to what was perceived. Therefore, legal communication is an underlying principle of social subject legal organization, which is in place owing to the use of certain signs and sign patterns. This way legal behavior is an instrumental substantive activity, regulated by established rules [2, p. 182].

Accordingly, the specifics of perceiving legal signs, symbols, values and traditions by the subjects of state building directly determine qualitative indicators of the state development. This interdependence is due to the fact that state building as an objective phenomenon also has a subjective element – understanding (interpretation) by politicians and civil servants of the legal ideal, legal norms and values, which determines the content of their activities, their performance of functions and duties.

A. Tokarska argues that interpretation of law as a means of communication is a step towards contemporary rational legal relations. Norms must not be voluntarily introduced into public life, and vice versa, they have to be found in the context of the latter as the interaction of the optimal subject-subject interaction. In other words, these norms will confirm their public and existential irrelevance and will not be enforced *de facto*. Thus, the rule of law becomes enforceable only as a subsystem of the legal society, which is impossible in the conditions of polarization of the letter and spirit of the law, and, therefore, it is to be a self-organized system seeking a communicative balance, mutual responsibility and equality [3, p. 35].

It may be affirmed that the law will be efficient as the means of communication only provided its content meets the needs of society and state, the legal norm itself is perceived by public opinion as just, and the norm will be irreversible. It is evident that the effective channels of legal communication are the basis for strengthening the activity of state bodies and civil society organizations, which will eventually encourage the development of democratic grounds for the national domestic state building. Legal communication as a factor of state building must be based not only on the developed legislation, but also rely on certain procedures, indicated in the valid legal norms and cultural traditions. Legal communication combines institutional and non-institutional elements. The process of developing a democratic state in Ukraine involves the establishment of its own forms, means, traditions and rules of legal communication.

Analyzing the specifics of communication between the authorities and society as well as summarizing a number of studies, D. Andreyev offers to describe the process using a number of models and indicating that each existing communication model has its ways of organizing a message and information signal distribution. The first reporting model provides for the centralized information distribution. The second is a registration model of transmitting information signal, which is opposite to the reporting model. This communication model implies that the center requests recipients and receives a response from a peripheral source to summarize information. It is used when the access is not allowed to the information center. The third model is a dialog one, which involves real communication and whose theme is agreed by the parties. Information exchange, during which the number of participants increases and there appears a moderator, leads to the dialog model turning into the reporting one. The author considers the dialog model to be the most effective since the communication knowingly takes into account recipient's ideas. The fourth is a distance model. It is typical of the situations when the person requesting for information is in the periphery of the communication line and seeks necessary data in the data storage center (server). The theme is identified by the user, not by the center. This is the so-called consultancy service similar to the operations with public call centers, service and information centers [4, p. 53–54].

It is definitely vital to identify which legal communication model is basic in the system of interaction between the state and an individual and the civil society. To our mind, the nature and essence of the democratic state building is the closest to the dialog model, which provides for the equality of the communication subjects, identification of discussion points based on the consensus. From the viewpoint of communicative philosophy, the rules of law find reflexive grounds in real practical communication, which is of procedural nature. However, this discourse must correlate with ideal communication (the analog of natural law), which, as a regulatory idea, means the direction of the rational reasons of norms and is the criterion

of establishing the «true consensus». According to K.-O. Apel and J. Habermas, just decisions are reasonable and based on discourse ethics positions. Argumentative discourse as the highest instance of public life is the condition for making all reasonable decisions. This discourse becomes possible provided the essential procedural normative rights and the general responsibility are complied with by all potential partners in the discourse, which is a transcendent pragmatic correlate of the idea of human rights (natural law) [5, p. 97].

According to O. Bukhtaty, the main objective of the state policy in public communications must be to identify the ways of legal response to the issue of ensuring efficient communicative interaction between governmental authorities, local authorities and the public, mass media, exercising the power directly and via the governmental bodies, which encourages and strengthens democracy, builds civil society, and integrates Ukraine into the European community [6, p. 82].

Therefore, legal communication is characterized by the sequence of actions, specified by the respective legal means (means-actions and means-determinations) that are of dispositive and imperative nature. Legal communication consists of the elements, has a complex structure and requires stability of connections, which enables to keep its integrity under internal and external changes [7, p. 122].

Apparently, legal communication encourages the establishment of instrumental and value-based role of law in state building, which is especially important for new democracies, including Ukraine. The channels of legal communication are primarily the «bearers» of specific values required to establish constants in the public and state existence as well as the procedures of legal state and law-governed society, democratic standards of legal culture and awareness.

In turn, the communicative function of law guarantee that the parties of legal relations receive information on the position of the state regarding the necessary, allowed or prohibited behavior. Social life of individuals is organically related to receiving, perceiving, acquiring and using this information. Legal information is a kind of social data. The main aim of the law is to ensure agreement, civil peace in the society from the human rights perspective. If in the society (namely in the modern Ukrainian society) there appear ideas that do not meet universal human values, moral, human rights, then their role and significance inevitably devaluate. Human history has sufficient evidence that any society can prosper and develop at its best only relying on the ideas of the legal, just life organization, where the rule of law is recognized [8, p. 95].

It is common knowledge that in the legal state, legal values must be implemented in the legal relations and they are to determine anthropocentric sense of law. Owing to the legal values, the person assesses all his or her legal reality and also makes the choice according to the positive legal responsibility. The aim of legal values is to integrate human objectives and interests with state interests and

objectives. These social values, including moral, cultural, religious, common human ones, become legal only when they are recorded in the legal norm. It is due to this rule of law that values become legal. Legal norms provide conditions for their implementation and act as a means to achieve them [9, p. 28].

Nonetheless, some legal values become the grounds for legal communication only provided they are perceived by the public (individual) legal awareness and do not contradict established norms of legal culture, while their meanings are respectively understood by the subjects of legal relations. Following the above logic, P. Polishchuk notes that there is a need of the conscious acquisition of legal values by citizens. Understanding and respecting them lead to realizing the importance of law, its role in public relations. Legal values are specific social legal phenomena, legal means and mechanisms. They include: specific manifestation of the law own value in the human practical life (guarantee of rights, freedoms, equality and justice); fundamental, natural human rights, main democratic principles; specific legal means and legal mechanisms (what is called legal tools), which ensure the value of law; institutions, which express the optimal correlation between the normative and individual regulation etc. [10, p. 80].

It is obvious that legal communication in a democratic state progresses in case the level of legal awareness and culture of the social interaction subjects rises. This regularity is determined by the fact that there is a growing demand for legal information, belief in the enforceability and necessity of the legal norm itself. In turn, the development of interactive channels of legal communication and the effectiveness of their functioning in the social environment promote the growth of democratic awareness and legal culture.

O. Babkin points out that legal culture is an extremely sophisticated phenomenon in terms of its internal structure and the abundance of social connections. It is not limited to the knowledge of laws, norms of law, though it may be a compulsory pre-condition. Legal culture includes not only legal awareness but also the level of legal activity for ensuring and strengthening the rule of law, human rights and freedoms [11, p. 7].

The main features of sufficient (or high) level of legal culture are: routine implementation of the rule of law principles in public and state life as well as the reliable condition of the legal protection and the protection of key human and civil rights and freedoms; the knowledge and understanding by citizens of legal norms and orders, respect to law as the main value of the society; compliance with essential valid national laws and norms by most citizens, the ability to apply legal knowledge, implement and protect their subjective rights and legal interests, perform legal duties; lawful behavior of the population in different areas of public life; active civic position as to the prevention of law breaking and identifying civil integrity in the protection of human rights; objective law-enforcement work, in particular, that of law-enforcement and human rights bodies; sufficient (high) level of the develop-

ment of public law science, involving researchers from different fields in the development of the regulation drafts etc. [12, p. 14].

Thus, legal communication is the process of interaction between its subjects based on the rules of behavior, reflected in regulations and other legal sources, by exercising their rights and performing their duties to find a compromise and mutual understanding. Its features are given below:

1) legal communication emerges between equal subjects on the micro-level (between the subjects of law) and macro-level (between individuals and the legal system on the whole);

2) subjects of legal communication select the ways of behavior during their interaction;

3) the importance level of legal culture of the subject of legal communication for legal communication;

4) in legal communication subjects act as the carriers of subject's rights and legal duties;

5) legal communication is objectivized in the regulatory texts;

6) the main purpose of legal communication is to reach consensus among the subjects and reach understanding among them [13, p. 39].

Legal communication in the democratic state must encourage the establishment of justice and effective power activities, while the very channels of communication must be open for volunteers to participate in the discussion of socially important issues.

When analyzing the above problem, Ukrainian scholar Yu. Koval argues that the power communicative effectiveness criteria should include the concept of *mutual understanding* offered by J. Habermas. The above category is significant since it acts as a polysemantic aspect of recognizing certain limits in the areas of *life world* and *system* as the interference, and the interaction, which, according to J. Habermas, must be carried out according to the principles below:

– *clearness* of state body messages (meaning that the authorities themselves must initiate «a social dialog with public, offer specific vectors in the society development with no state interference with the private sector»);

– *validity* of knowledge (meaning the competence of the state bodies in solving burning social issues and in selecting political vectors);

– *reliability* of intentions (meaning power focus on the strict compliance with the declared policy or election promises, it is at this level that it is worth clarifying to the citizens the reasons and restrictions of adjusting the declarative level according to the publicly clear and understandable arguments);

– *correctness* of actions (it is to be noted that the criterion of *correctness* is one of the most complex and disputable concepts in the communicative approach offered by J. Habermas since the *correctness* of actions, to his mind, is a certain level of discursive policy, that is the preference is given not to the content of the

authorities' activities but to the reaction of the society and the content of the message, which is strengthened by the state bodies) [14, p. 59].

Conclusions of the research. It may be stated that a multi-channel and layered legal communication is one of the essential features of the modern democratic political legal system. Legal communication becomes actionable as long as the state can institutionally and normatively ensure its transparency, and the citizens, in turn, actively use its channels considering them an effective way of their communication with the state bodies. Legal communication provides control of the civil society over the authorities' activities and the articulation of its interests in public space. It also meets the need of the citizens to receive prompt and reliable information. An important condition for the development of legal communication is democratization of the citizens' legal culture and awareness. The abovementioned processes dialectically interact and determine the existence of one another, creating significant bases to establish a democratic, legal state in modern Ukraine.

ЛІТЕРАТУРА

1. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: курс лекций. Санкт-Петербург: Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. 864 с.
2. Бортняк А. Ф. Правова комунікація як спосіб функціонування правових знаків. *Наше право*. 2014. №3. С. 177–183.
3. Токарська А. С. Комунікативна природа права і правової комунікації. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. №1. С. 32–39.
4. Андреев Д. В. Комунікація як складова системи суспільно-правових відносин влади та суспільства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. №1. С. 51–55.
5. Чернушенко Д. А. Толерантність як світоглядна основа правосвідомості в умовах інформаційного суспільства. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. №1–2. С. 94–103.
6. Бухтатий О. Є. Концептуальні основи комунікаційної функції сучасної демократичної держави. *Інформаційне суспільство*. 2016. Вип. 23. С. 77–84.
7. Ситар І. М. Комунікація у праві: до проблеми міжкультурної комунікації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. №807. С. 119–123.
8. Оніщенко Н. Формування громадянського суспільства: комунікативно-правовий чинник. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. №5. С. 88–96.
9. Соломчак Х. Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності. *Наше право*. 2014. №1. С. 27–34.
10. Поліщук П. В. Поняття правових цінностей та методологічні підходи до розуміння їх сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. №1–2. С. 75–81.

11. Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2011. Вип. 5. С. 5–10.
12. Огаренко Т. О. Політична та правова культура як чинник демократизації суспільства. *Право та державне управління*. 2013. № 1. С. 13–17.
13. Макеєва О. М. Поняття і сутність правової комунікації в сучасному інформаційному просторі. *Юридичний вісник*. 2017. № 3 (44). С. 35–41.
14. Коваль Ю. О. Комунікативний підхід Юргена Габермаса як критерій ефективності державної влади. *Вісник СевНТУ. Серія: Політологія*. 2013. Вип. 145. С. 58–62.

REFERENCES

1. Poljakov, A. V. (2004). Obshhaja teorija prava: problemy interpretacii v kontekste kommunikativnogo podhoda: kurs lekcij. SPB.: Izd. dom S.-Peterb. gos. un-ta. [in Russian].
2. Bortniak, A. F. (2014). Pravova komunikatsiia yak sposib funktsionuvannia pravovykh znakov. *Nashe Pravo – Our right*, 3, 177–183 [in Ukrainian].
3. Tokarska, A. S. (2011). Komunikatyvna pryroda prava i pravovoi komunikatsii. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava – Philosophical and methodological problems of law*, 1, 32–39 [in Ukrainian].
4. Andrieiev, D. V. (2013). Komunikatsiia yak skladova systemy suspilno-pravovykh vidnosyn vlady ta suspilstva. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 1, 51–55 [in Ukrainian].
5. Chernushenko, D. A. (2013). Tolerantnist yak svitohliadna osnova pravosvidomosti v umovakh informatsiinoho suspilstva. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava – Philosophical and methodological problems of law*, 1–2, 94–103 [in Ukrainian].
6. Bukhtatyi, O. YE. (2016). Kontseptualni osnovy komunikatsiinoi funktsii suchasnoi demokratychnoi derzhavy. *Informatsiine suspilstvo – Information society, issue 23*, 77–84 [in Ukrainian].
7. Sytar, I. M. (2014). Komunikatsiia u pravi: do problemy mizhkulturnoi komunikatsii. *Visnyk natsionalnogo universytetu “Lvivska politekhnikha”. Yurydychni nauky – Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic». Law Sciences*, 807, 119–123 [in Ukrainian].
8. Onishchenko, N. (2015). Formuvannia hromadianskoho suspilstva: komunikatyvno-pravovyi chynnyk. *Visnyk konstytutsiinoho sudu ukraïny – Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*, 5, 88–96 [in Ukrainian].
9. Solomchak, KH. B. (2014). Sotsialni ta pravovi tsinnosti yak determinanty pozytyvnoi pravovoi vidpovidalnosti. *Nashe pravo – Our right*, 1, 27–34 [in Ukrainian].
10. Polishchuk, P. V. (2013). Poniattia pravovykh tsinnosti ta metodolohichni pidkhody do rozuminnia yikh sutnosti. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava – Philosophical and methodological problems of law*, 1–2, 75–81 [in Ukrainian].

11. Babkina, O. V. (2011). Polityko-pravova kultura demokratychnoho typu: problemy formuvannia. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 22 : Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin – Scientific journal of NPSU. Series 22: Political Sciences and Methods of Teaching Socio-Political Disciplines, issue 5, 5–10* [in Ukrainian].
12. Oharenko, T. O. (2013). Politychna ta pravova kultura yak chynnyk demokratyzatsii suspilstva. *Pravo ta derzhavne upravlinnia – Law and public administration, 1, 13–17* [in Ukrainian].
13. Makeieva, O. M. (2017). Poniattia i sutnist pravovoi komunikatsii v suchasnomu informatsiinomu prostori. *Yurydychnyi visnyk – Law Bulletin, 3 (44), 35–41* [in Ukrainian].
14. Koval, YU. O. (2013). Komunikatyvnyi pidkhid yurhena habermasa yak kryterii efektyvnosti derzhavnoi vlady. *Visnyk SevNTU. Ser. : Politolohiia – Bulletin of SevSU. Ser. : Politology, issue 145, 58–62* [in Ukrainian].

Мануйлов Євген Миколайович, доктор філософії,
професор кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна;

Калиновський Юрій Юрійович, доктор філософських наук,
професор кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

ПРАВОВА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК ВІТЧИЗНЯНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Постановка проблеми. Державотворчий процес демократичного спрямування забезпечується як горизонтальними, так і вертикальними взаємодіями у певному соціальному просторі. В свою чергу різноманітні соціальні комунікації є тим механізмом, який дозволяє відтворювати цінності демократичного дискурсу під час розбудови держави. Різновидом соціальних комунікацій є права комунікація, яка встановлюється між суб'єктами у законодавчо визначений спосіб та згідно з існуючими у суспільстві правовими традиціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен правової комунікації та її роль у суспільних й державотворчих процесах досліджуються науковцями з різних теоретико-методологічних позицій, що знайшло своє відображення у концептуальних роботах Д. Андрєєва, А. Бортняка, А. Полякова, І. Ситар, А. Токарської та ін.

Мета нашого дослідження полягає у виявленні сутнісних рис правової комунікації та визначенні особливостей її впливу на вітчизняний державотворчий процес.

Виклад основного матеріалу. Стверджується, що право являтиме собою дієвий засіб комунікації лише у тому випадку, коли його зміст буде відповідати потребам суспільства та держави, сама правова норма ідентифікуватиметься суспільною

свідомістю як справедлива, а дія цієї норми матиме невідворотний характер. Ефективні канали правової комунікації є підґрунтям для зміцнення діяльності як державних органів, так і структур громадянського суспільства, що у підсумку сприятиме розвитку демократичних засад вітчизняного державотворення. Правова комунікація як чинник розбудови держави має базуватися не тільки на розвиненому законодавстві, а й спиратися на певні процедури, що відображені у чинних правових нормах і культурних традиціях.

Доведено, що правова комунікація сприяє утвердженню інструментальної та ціннісної ролі права у державотворчому процесі, що особливо важливо для «молодих демократій», України зокрема. Канали правової комунікації є в першу чергу «провідниками» певних цінностей необхідних для утвердження у суспільно-державному бутті констант і процедур правової держави й правового суспільства.

Висновки. Правова комунікація забезпечує контроль громадянського суспільства за діями влади й артикуляцію його інтересів у публічному просторі, а також задовольняє потребу громадян у одержанні оперативної та правдивої інформації. Важливою умовою розвитку правової комунікації є демократизація правової культури та правосвідомості громадян.

Ключові слова: комунікація, правова комунікація, державотворення, правова культура, моделі правової комунікації.

Мануйлов Евгений Николаевич, доктор філософії,
професор кафедри філософії Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна;

Калиновский Юрий Юрьевич, доктор філософських наук,
професор кафедри філософії Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

ПРАВОВАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК ФАКТОР ОТЕЧЕСТВЕННОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

Проанализированы основные признаки и функции правовой коммуникации. Определены особенности влияния правовой коммуникации на процессы государственного строительства. Показана коррелятивность развития правовой коммуникации и становления демократического правосознания и правовой культуры в современной Украине. Исследованы базовые модели коммуникации власти и гражданского общества. Доказано, что диалоговая модель правовой коммуникации в наибольшей мере соответствует задачам демократического государственного строительства.

Ключевые слова: коммуникация, правовая коммуникация, государственное строительство, правовая культура, модели правовой коммуникации.

УДК 165.242.1:159.923-047.86

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.38.139947>

Лозовой Віктор Олексійович, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри культурології Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8547-6619>;

Понеділок Андрій Іванович, кандидат філософських наук, старший
лаборант кафедри культурології Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: andreukyltyra@ukr.net

БЕЗДУХОВНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ САМОРУЙНАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У поданій статті аналізується загальний культурний і соціально-економічний стан, в якому існує сучасна, постіндустріальна, інформаційна цивілізація, яка опинилася на перетині свого розвитку. Зауважується, що складність формування нової парадигми мислення, від якої залежить, яким шляхом рухатиметься цивілізація – шляхом саморозвитку і самовдосконалення чи шляхом саморуїнації – визначена загостренням кризових явищ у світовому суспільстві взагалі, а саме – наявністю егоцентричного спрямування особистості, погіршенням соціально-економічного стану в більшості країн світу, занепадом духовної складової особистості тощо.

Ключові слова: *духовність, бездуховність, саморуїнація особистості, форми саморуїнації, алкоголізм, наркоманія, суїцид.*

Пристрасті, якими володіємо ми, – суть чесноти;
пристрасті, які володіють нами, – пороки.

Б. Паскаль

Сучасне світове постмодерністське, глобалістське суспільство переживає скрутні часи трансформації свідомості, ментальності та духу. Цей тривалий і неоднозначний процес ускладнюється тим, що наприкінці ХХ ст. поглибилась духовна криза, посилились національна і релігійна нетерпимість та ворожнеча. Ці явища можна спостерігати конкретно в сімейних стосунках, у стосунках між чоловіком і жінкою, у міжконфесійних і внутрішньоконфесійних пертурбаціях тощо. У багатьох розвинених суспільствах відбувається дискредитація і нівеляція традиційних моральних настанов, що призводить до знищення

багатьох основоположних складників духовності і, врешті-решт, до домінування бездуховності як нової «філософії життя».

Духовність розуміється як узагальнююче поняття ціннісної свідомості людини, що має світоглядне, життєорієнтуюче і життєстверджуюче значення і відіграє особливу роль у сфері моральності, спрямовує інтелектуальний, а також моральнісний потенціал, розум і волю людини. Духовність проявляється у вільному сприйнятті і реалізації принципу альтруїзму, тобто здатності усвідомлено й добровільно сприймати інтереси іншої людини, колективу, соціуму як власні цінності, що виражається у безкорисливості, прагненні творити добро, стверджувати справедливість, демонструвати й реалізувати співчуття, милосердя, емпатію тощо як органічні мотиви дій і поведінки людини. Духовність передбачає включення самої особистості в активний процес саморозвитку і самовдосконалення на базі загальнолюдських і національних гуманістичних цінностей, а також подолання у своїй свідомості егоїзму, ненависті, нетерпимості, насилля, агресивності, брехливості, фарисейства тощо. Отже, інтелект, не занурений у моральність, може знищувати не тільки навколо себе, але самого себе. Бездуховність розуміється як протилежність духовності.

Цивілізація перебуває на перетині двох парадигм стратегічного розвитку: продовження руху технократичним шляхом або намагання поєднати два різновекторні напрями – машиноцентричний і духовноцентричний у спільну концепцію розвитку. Новітні інформаційні технології впливають на формування діяльності сучасної людини, взагалі на особистісне уявлення про реальність, швидко змінюючи цю реальність, що породжує, у свою чергу, і саморуйнівні процеси.

Зміна ціннісних пріоритетів торкається безпосередньо внутрішніх механізмів свідомості особистості, а також пригнічує креативний потенціал усього суспільства. Відсутність святих, базових істин або штучно створених міцних моральнісних заборон, які обмежують і спрямовують активність особистості на продуктивну та творчу діяльність, є корінням зростання злочинності і насилля, випадків самогубств, моральної розбещеності тощо. Лояльно-компліментарне, схвальне ставлення до проявів сексуальних відхилень, зневажання і недотримання сімейних цінностей, пріоритет меркантилізму як аморальні життєві орієнтири та переконання не можуть замінити духовних спрямувань і створити в суспільстві гармонійно розвинену особистість. Зауважимо, що важливим чинником формування саморуйнівної діяльності особистості вважаються умови соціалізації індивіда і соціального наuczіння (навчання).

Відбувається поступовий процес саморуйнації особистості – складний соціальний феномен, який є однією з форм саморуку і спрямовується на асоціальні цінності. У такій системі цінностей особистість дезорієнтується. Відзначимо, що саморуйнація особистості здійснюється як у стихійних неусві-

домлених формах, коли індивід не ставить за мету власне руйнування, так і в усвідомлених формах (свідомий вибір асоціальної форми життя), коли особистість цілеспрямовано, свідомо руйнує свої духовну та фізичну складові.

Така деструктивна поведінки людини, спираючись на бездуховність як феномен внутрішньої порожнечі, майже завжди продукує явище саморуйнації особистості, що втілюється в різноманітних формах (активних, межових і пасивних), які існують як окремо, так і в певному синтезі в різноманітних варіаціях. Зокрема, до активних форм саморуйнації особистості (фізичне самознищення, швидкий у часі процес з використанням фізичного насилля, що призводить до летального кінця – смерті) належать: суїцид (самогубство); заподіяння фізичних ушкоджень власноруч (понівечення частин тіла за особистими чи релігійними мотивами); тероризм (як масове світове явище) тощо. До межових (псевдоактивних) форм саморуйнації особистості (розтягнутий у часі процес саморуйнування без використання прямого фізичного або психічного самонасилля) відносять прояви алкоголізму, наркоманії, тютюнопаління, лудоманії, бродяжництва, проституції, вуличної і побутової злочинності, а також спорт великих досягнень (з використанням заборонених медичних стимуляторів) та девіантна, асоціальна поведінка молоді в контексті існування так званої молодіжної субкультури (напр., спортивні фанатські рухи). Ці саморуйнівні прояви під час життєдіяльності особистості за різноманітних обставин інколи поглиблюються і ускладнюються, переходячи в активні форми, інколи перебувають у стагнаційному, неактивному стані. До пасивних форм саморуйнації особистості (ненасильницькі форми саморуйнації фізичної та духовної складової особистості, які свідомо або несвідомо зумовлюють загальний фон і напрям поведінки особистості) належать такі явища, як: прояви любові чи ненависті до значущих об'єктів у середовищі молодіжної субкультури (поклоніння музичним виконавцям, спортсменам тощо); фанатичні ототожнення себе з відомою особою в історії культури, політики, спорту і намагання прожити власне життя, копіюючи кінематографічних і спортивних кумирів; гіподинамія (неактивне фізичне життя) і переїдання (нестриманість у вживанні їжі); свідомий вибір небезпечних професій для відчуття адреналінового кейфу (військові найманці, пожежники, бійці загонів спеціального призначення тощо).

Приміром, через переїдання у світі поширюється ожиріння, яке було фактично визначено як глобальну епідемію спеціальною комісією ООН у 2000 р. За обсягом переїдання перші місця світового рейтингу посідають США, Португалія, Греція, Франція, Угорщина, Росія (м. Москва). Зайва вага є фактором ризику для всіх людей і корелює з ризиком захворювання раком кишкового тракту, хворобами Альцгеймера, Паркінсона тощо. Щодо України, то на початок XXI ст. кількість людей з надмірною вагою становила більше 20% населення нашої країни з тенденцією до збільшення [9].

Слід зауважити, що межові і пасивні прояви саморуйнації особистості як ненасильницькі форми саморуйнації часто передують активним проявам, стаючи тими еволюційними сходинками, якими людина крокує до активних форм саморуйнації і остаточного знищення себе. Так відбувається дія руйнівного принципу зла – від найменшого (моральний розпад і деградація) до найбільшого (повне духовне і фізичне самознищення) [11, с. 247].

За статистикою, у світі поступово поширюються такі «традиційні» саморуйнівні явища, як алкоголізм, наркоманія, суїцид. Крім того, активізувалися такі нові форми саморуйнівного руху особистості, як лудоманія, комп'ютерна залежність, тероризм тощо.

Зокрема, щодо розповсюдження алкоголізму, за рейтингом ВООЗ 2016–2017 рр. визначені країни, де найбільше вживають алкогольні напої. Першу сходинку посідає Білорусь, де кожний мешканець випиває в середньому 17,5 л спиртного на рік. На другому місці – Україна (17,4 л), потім місця розташовані таким чином: Естонія (17,2 л), Чехія (16,4 л), Росія (15,1 л). Також багато вживають алкоголь і такі європейські країни з досить високим рівнем життя, як Німеччина, Ірландія, Португалія, Іспанія, Угорщина (від 11,7 до 10,7 л). Наявність у сумному рейтингу таких країн свідчить, що рівень життя не є визначним фактором, що зумовлює людину опинитися в середовищі людей з алкогольною залежністю [17].

У всесвітній доповіді про наркотики (2017 р.) було зауважено, що на 2015 р. майже 250 млн осіб у світі вживали наркотики, а від фізичних розладів, пов'язаних із вживанням наркотиків, страждали 29,5 млн [15].

В Україні на 2017 р. було офіційно зареєстровано майже 500 тис. наркозалежних осіб, хоча за оцінкою спеціалістів неофіційно їх налічується більше 5 млн. П'ята частина всіх наркозалежних – це школярі. Загалом, 60% – це молоді люди віком від 16 до 30 років; 30% становлять люди старше 30 років [16].

За даними ВООЗ, щорічно у світі майже 800 тис. людей накладають на себе руки і набагато більше здійснюють таку спробу. Суїцид є другою провідною причиною смерті серед молоді 15–29 років, а чоловіків серед них удвічі більше, ніж жінок. Головними факторами, що призводять до такої нищівної саморуйнації особистості, є економічні, що домінують у країнах з низьким і середнім рівнем економічного розвитку (2015 р. саме в таких країнах відбулися 78% суїцидів), а в країнах з високим рівнем соціально-економічного розвитку (країни Західної Європи і Північної Америки – майже чверть) простежується зв'язок з недоліками духовного розвитку і психічними розладами, що викликані зловживанням алкоголю і депресіями. Здебільшого такі самогубства здійснюються імпульсивно, під час фінансових криз, розриву близьких відносин, через хронічний біль і важку хворобу. Перші місця у світі за скоєним суїцидом посідають Гайана (на 100 тис. – 44,2 самогубства) і КНДР

(38,5/100 тис.). У найбільшій країні світу – Росії – за статистикою відбувається 19,5 суїцидів на 100 тис. населення [19].

В Україні здійснюється 22 суїцидів на 100 тис. осіб, що менше, ніж у таких економічно розвинених країнах, як Фінляндія (37/100 тис.), Швейцарія (34/100 тис.), Австрія (31/100 тис.), Угорщина (27/100 тис.) і Норвегія (24/100 тис.) [20].

Зневажання людським життям, нерозвиненість духовної сфери і неспроможність критично, раціонально мислити, здебільшого виступають тими чинниками, які надають можливість для розповсюдження нового, досить загрозливого явища у світовому цивілізаційному процесі – тероризму. За рейтингом рівня терористичної загрози, що поданий експертами Університету Меріленда (США) (Institute for Economics and Peace: Global Terrorism Index 2017), перші п'ять місць посідають Ірак, Афганістан, Нігерія, Сирія, Пакистан. Ці країни опинилися як серед тих, хто найбільш потерпає від терористичних атак, так і серед тих, хто постачає рекрутів для терористів. Західна Європа також в останнє десятиріччя опинилася під прицілом терористичних атак. Разом, починаючи з 2004 р., тут загинуло більше 600 осіб. Це і вибухи в по-тягах у Мадриді у 2004 р., і розстріл людей в Парижі у 2015 р., і наїзд на натовп людей на набережній у Ніцці в 2016 р. [18].

Сучасні тенденції хаотизації, зростання невизначеності, змінення мислення і ціннісно-сміслових орієнтирів буття викликають децентрацію свідомості особистості. З одного боку, відбувається розробка новітніх інформаційних технологій, що зорієнтовує на побудову життя за раціональними принципами і цінностями, а з іншого – ці технології породжують феномени, які нівелюють сенс цих цінностей: від технологій маніпулювання свідомістю до постмодерністської дискредитації самої ідеї життя. На сучасному історичному етапі спостерігається тенденція перетворення еволюції особистості на певну деградацію, інволюцію.

Відразу слід попередити, що примітивно протиставляти тенденції розвитку «машинізації»–«комп'ютеризації» і необхідності реалізації внутрішнього веління особистості до її саморозвитку та самовдосконалення на шляху духовного зростання неможна, оскільки це є квазінауковий підхід. Навпаки, розвиток науки стимулює саморозвиток людини. Тому, на думку М. Бертло, науковий метод є єдиним правильним шляхом для набуття знань, а тому і можливостей для саморозвитку особистості: «Науковий метод – найважливіше, хіба що не єдине джерело морального і матеріального прогресу сучасних суспільств» [2, с. 52].

У XVI ст. Н. Макиавеллі звернув увагу на те, що люди егоїстичні і керуються у своїй діяльності виключно міркуваннями отримання зиску [8]; Б. Спіноза стверджував, що афекти (злість, гнів тощо) фактично визначають пове-

дінку людини, а моральна цінність її вчинків залежить від її розумності, корисності [12]. Також, якщо брати до уваги, що наукове розуміння наявності бездуховності як соціальної і індивідуальної проблеми і викривлення внутрішнього розвитку особистості привернуло увагу філософів ще в XIX ст. (на що вказують відомі тогочасні філософи і науковці М. Бердяєв [1], М. Берглю [2], Е. Фромм [13; 14] тощо), то стає зрозумілим, що бездуховність як феномен реальності не є новітнім «досягненням» людства. Змінилися лише масштаби і форми втілення.

Існують загальні фактори, які «запускають» механізм бездуховності в будь-якому суспільстві. Серед них головними можна вважати: відсутність чи невизначеність сенсу життя або неможливість його реалізувати, розчарування життям і апатія, егоцентризм (егоцентричні світоглядні орієнтації), відсутність емпатії, бажання допомагати ближнім, нерозвинена здатність до саморегуляції і самообмеження, несформоване або помилкове (асоціальне, аморальне) спрямування особистості тощо.

Зокрема, початок XIX ст. у Німеччині характеризувався хвилею самогубств на ґрунті розчарування людини собою і своїм місцем у суспільстві. Французький письменник і драматург А. де Мюссе в романі «Сповідь сина століття» [10] писав, що розчарування – загальна хвороба синів століття (XIX ст. – *авт.*), що частково відбито і в творчості І. Ф. Гете з його «Фаустом» [3] і «Стражданнями молодого Вертера» [4]. Розчарування та апатія в різні часи були причинами, що примушували замислюватися про самогубство Дж. Байрона, І. Ф. Гете, Ж. Санд, Л. М. Толстого.

За словами Е. Дюркгейма, «суспільство пожирає в людині людське. Соціоєволюція перетворює її на істоту, що тотально залежить від об'єктивної необхідності» [5, с. 40]. Сучасні вчені продовжують його думку: «Розлюднений індивід, людина-машина, є продуктом цивілізації, яка зруйнувала генофонд життя» [7, с. 18]. Іншими словами, суспільство експериментує з людьми, укорінюючи і закріплюючи в їхній свідомості ненависть та жорстокість.

Відомий юрист світового значення А. Ф. Коні зауважував, що «каждый врач, судья, священник знает по наблюдениям, что обыденные житейские драмы подтачивают жизнь постепенно, возбуждая сменой тщетных надежд и реальных разочарований сначала горечь в душе, потом уныние и, наконец, скрытое отчаяние, под влиянием которого человек опускает руки, а затем поднимает их на себя». Самогубство виявилось справжнім лихом також наприкінці XIX – на початку XX ст. у США, де за період з 1870 по 1910 р. населення збільшилося на 60%, а самогубств – на 270%. Така ж тенденція в ці часи спостерігалася в Німеччині і Росії [6].

У сучасному світі відбувається поступова відмова від традиційних духовних цінностей, натомість – відверта пропаганда гомосексуалізму; легітиміза-

ція одностатевих шлюбів; поширення немотивованої жорстокості і байдужості, ксенофобії і екстремізму, масових психічних розладів (параноя, шизофренія тощо); радикальний егоцентризм і загальний культ матеріальних симуляторів. Особистість з духовно-ціннісними орієнтаціями поступово знецінюється в суспільстві, де домінує орієнтація на ринково-практичні стосунки, відходить у минуле, а замість неї з'являється штучний й розлюднений, деперсоналізований індивід з ірраціональною та примітивною егоцентричною свідомістю, діяльність якого спрямована виключно на механічну функцію заради задоволення примітивних, матеріальних потреб. Сучасне суспільство уражене не тільки байдужістю, але й зневаженням до особистості.

Егоцентричне ставлення до життя, до навколишніх, коли обрубуються майже всі духовні і соціальні зв'язки, є одним із факторів саморуйнації особистості, що згубно впливає на розвиток людини, яка отримує згубний «сенс» життя – хворобливе тяжіння до накопичення матеріальних благ, соціальних преференцій, вимагаючи від життя дедалі більше, даючи – дедалі менше. Альтернативою такої поведінки є альтероцентризм.

Внутрішня духовна порожнеча, відсутність моральних принципів і домінування пріоритету матеріального добробуту тощо призводять до сексуального розпусщення, на що звернув увагу Е. Фромм. У своїй «Анатомії людської деструктивності» науковець порівняв традиції племені добу (острівні мешканці) з мораллю сучасних західноєвропейців, які багато уваги приділяють сексу. Малоемоційні і замкнені добуанці й сучасні свінгери (прихильники групового сексу) використовують секс як наркотик, щоб позбутися самотності, депресії в нещасному, безперспективному житті [14, с. 244].

У цьому ракурсі слід звернути увагу і на такий феномен, як штучне поширення, зростання свободи індивіда (у багатьох сучасних суспільствах західноєвропейського типу) до таких максимальних меж, коли особистість стає неспроможна в достатній мірі «зупинитися» у своїх хотіннях і бажаннях і зрозуміти «кінцевість» своїх прав. Механізми соціальної регуляції, які опрацьовані минулими століттями, часто свідомо ігноруються. Тому сучасний індивід часто не знає, що робити з цими мегасвободами. Звідси – безглузде ставлення до свого життя як до головної цінності (захоплення різноманітними хобі з ризиком для власного життя, сексуальна розпущеність, небажання мати дітей, небажання саморозвиватися і вдосконалюватися тощо). Це все наочні прояви бездуховності, що провокують механізми (процеси) саморуйнації особистості.

Проблема бездуховності особистості актуальна також для українського суспільства, яке перебуває в складному процесі переходу до суспільства сталого розвитку. Досвід державного формування та соціально-економічної трансформації свідчить, що сучасна система так званих «універсальних прав

людини», прописана в Конституції, не працює і не стала інтегруючим фактором для українського суспільства. Механічне закріплення прав людини як надцінностей без належного, притаманного українській культурі етичного обґрунтування, знецінює їх та викликає ганебні явища корупції, расизму, національної нетерпимості і ворожнечі, знищення підвалин сімейного устрою та духовного світу особистості. У суспільстві домінує тенденція насильницької мотивації антисоціальних дій, соціальної фрустрації, розповсюдження у масовій свідомості культу наживи.

Безперечно, проблема бездуховності в сучасних умовах загального занепаду духовної культури є проблемою актуальною, а розв'язання її – суспільно необхідним чинником задля майбутнього подолання потягів до саморуйнівної поведінки особистості. І від своєчасного її вирішення залежить соціальне і духовне здоров'я суспільства, перспективні можливості для реалізації плану саморозвитку та самовдосконалення особистості, впровадження ціннісних та життєзмістовних орієнтирів у контексті еволюції особистості.

Пропонуються можливі шляхи подолання екзистенціальних викликів і загроз сучасному соціуму і людині, а саме поєднання зусиль суспільства і особистості по всій вертикалі можливостей – від правильного особистого ставлення стосовно проявів саморуйнівної поведінки до превентивних заходів стосовно унеможливлення появи деструктивних явищ. Завдяки філософсько-антропологічній рефлексії доведено, що саморуйнація особистості є соціальним феноменом сучасної культури, але водночас є і соціальною хворобою, патологією суспільства, і тому сучасним завданням постає перебудова людської свідомості у бік прищеплення загальнолюдських цінностей під час формування особистості, реалізації її креативного потенціалу та надання ціннісної орієнтації у житті.

Нова стратегічна парадигма подолання саморуйнації особистості має містити як превентивні заходи (комплексні державні програми з боротьби зі злочинністю, корупцією, безробіттям, наркоманією, алкоголізмом, усіма соціальними вадами і хворобами; реалізація принципів гуманізації дітей і підлітків, підняття національної освіти і культури на вищий, якісний рівень; термінові профілактичні заходи з боку відповідних фахівців; соціальний захист сім'ї, здоров'я матері і дитини), так і заходи інформаційного, соціального, економічного, екологічного, медико-психологічного, педагогічного, освітнього та правового контролю тощо.

На нашу думку, тільки зміна соціальних і духовних настанов у масштабі суспільства дозволить подолати соціальні та індивідуальні витоки бездуховності та розв'язати на державному, суспільному й індивідуальному рівнях проблему розвитку духовності особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. А. Философия свободного духа. Судьба человека в современном мире. Москва: Республика, 1994. 134 с.
2. Бертло М. Наука и нравственность. Москва: Типо-литогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1898. 212 с.
3. Гете И. Ф. Фауст / пер. с нем. Н. Холодковского. Москва: Азбука, 2012. 480 с.
4. Гете И. Ф. Страдания юного Вертера. Фауст / пер. с нем. Б. Л. Пастернака, Н. Г. Касаткиной. Москва: Эксмо, 2014. 672 с.
5. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд. Москва: Мысль, 1994. 399 с.
6. Кони А. Ф. Самоубийство в законе и жизни. Право и жизнь. Москва, 1923. 26 с.
7. Кууси П. Этот человеческий мир. Москва: Прогресс, 1988. 368 с.
8. Макиавелли Н. Государь. Москва: Планета, 1990. 80 с.
9. Медведев Ж. Глобальная проблема ожирения. *Аспекты 2000*. 2006 22 груд. (№ 347). С. 7–8.
10. Мюссе де А. Исповедь сына века / пер. с фр. Д. Лившиц, К. Ксанина. Москва: Гос. изд-во худож. лит., 1958. 271 с.
11. Скрипник А. П. Моральное зло в истории этики и культуры. Москва: Политиздат, 1992. 351 с.
12. Спиноза Б. О Боге, человеке и его счастье. Москва: Фолио, 2013. 322 с.
13. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Ф. Швейника. Москва: Прогресс, 1989. 272 с.
14. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: АСТ, 2006. 576 с.
15. Всесвітня доповідь про наркотики. URL: https://www.unodc.org/.../2017/.../world-drug-report-2017_-29-5-million-people-global (дата звернення: 03.05.18).
16. Наркоманія на Україні. URL: job-sbu.org/statistika-narkomanii-v-ukraine-na-2017-god-88961.html (дата звернення: 03.05.18).
17. Статистика про алкоголізм. URL: <https://best-top10.ru/samyu-pyushhie-strany-mira.html> (дата звернення: 03.05.18).
18. Рейтинг країн за терористичною загрозою. URL: <https://apostrophe.ua/news/world/europe/2017-08...statistika...teraktov.../104634> (дата звернення: 03.05.18).
19. Самоубійства. URL: www.interfax.ru/world/395021 (дата звернення: 03.05.18).
20. Статистика самогубств. URL: www.utro.ua/.../ukraina_stala_rekordsmenom_evropy_po_kolichestvu_suitsidov_4a0 (дата звернення: 03.05.18).

REFERENCES

1. Berdyayev N. A. Filosofiya svobodnogo duha. Sudba cheloveka v sovremennom mire. Moskva: Respublika, 1994.
2. Bertlo M. Nauka i npravstvennost. Moskva, 1898. 212 s.
3. Gyote I. F. Faust / Per. s nem. N. Holodkovskogo. Moskva: Azbuka, 2012. 480 s.
4. Gyote I. F. Stradaniya yunogo Vertera. Faust / Per. s nem. B. L. Pasternaka, N. G. Kasatkinoy. Moskva: Eksmo, 2014. 672 s.
5. Dyurkgeym E. Samoubiystvo: sotsiologicheskii etyud. Moskva: Myisl, 1994.

6. Koni A. F. Samoubiystvo v zakone i zhizni. Pravo i zhizn. Moskva, 1923.
7. Kuusi P. Etot chelovecheskiy mir. Moskva: Progress, 1988.
8. Makiavelli N. Gosudar. Moskva: Planeta. 1990.
9. Medvedev Zh. Globalnaya problema ozhireniya. Aspekty 2000. 22 grud. 2006 (# 347), 4. 2006.
10. Myusse de A. Ispoved syina veka // Per. s fr. D. Livshits, K. Ksanina. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo hudozhestvennoy literatury, 1958.
11. Skripnik A. P. Moralnoe zlo v istorii etiki i kulturyi. Moskva: Politizdat, 1992.
12. Spinoza B. O Boge, cheloveke i ego schaste. Moskva: Folio, 2013. 322 s.
13. Fromm E. Begstvo ot svobodyi. Per. s angl. F. Shveynika. Moskva: Progress, 1989.
14. Fromm E. Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti. Moskva: AST, 2006.
15. Vsesvitnya dopovid pro narkotiki URL: https://www.unodc.org/.../2017/.../world-drug-report-2017_-29-5-million-people-glo
16. Narkomaniya na Ukrayini URL: job-sbu.org/statistika-narkomanii-v-ukraine-na-2017-god-88961.html
17. Statistika pro alkogolizm URL: <https://best-top10.ru/samye-pyushhie-strany-mira.html>
18. Reyting krayin za teroristichnoyu zagrozoyu URL: <https://apostrophe.ua/news/world/europe/2017-08...statistika...teraktov.../104634>
19. Samoubiystva URL: www.interfax.ru/world/395021
20. Statistika samogubstv URL: www.utro.ua/.../ukraina_stala_rekordsmenom_evropy_po_kolichestvu_suitsidov_4a0.

Лозовой Виктор Алексеевич, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой культурологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Україна.

Понедилок Андрей Иванович, кандидат философских наук, старший лаборант кафедры культурологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Україна.

БЕЗДУХОВНОСТЬ КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ САМОРАЗРУШЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

В данной статье анализируется общее культурное и социально-экономическое положение, в котором существует современная, постиндустриальная, информационная цивилизация, оказавшаяся на перепутье своего развития. Отмечается, что сложность формирования новой парадигмы мышления, от которой зависит, каким путём будет двигаться цивилизация – путём саморазвития и самосовершенствования или путём саморазрушения – обозначена обострением кризисных явлений в мировом обществе в целом, а именно – наличием эгоцентрического устремления

личности, ухудшением социально-экономического положения в большинстве стран мира, упадком духовной составляющей личности.

Ключевые слова: духовность; бездуховность; саморазрушение личности; формы саморазрушения; алкоголизм; наркомания; суицид.

Lozovoy Viktor Oleksiiovych, Doctor of Philosophy Sciences, Professor, Head of the Department of Cultural Studies of the Yaroslav the Wise National Law University ([https // orcid.org / 0000-0002-8547-6619](https://orcid.org/0000-0002-8547-6619)); Yaroslav the Wise National Law University, Kharkiv.

PONEDILOK Andrii Ivanovych, Candidate of Philosophy Sciences, senior laboratory assistant of the Department of Cultural Studies of the Yaroslav the Wise National Law University; Yaroslav the Wise National Law University, Kharkiv.

FAILURE AS ONE OF THE PERSONALITY SELF-DESTRUCTION FACTORS

This article analyzes the general cultural and socio-economic condition in which there is a modern, post-industrial, informational civilization, which was at the intersection of its development. It is noted that the complexity of forming a new paradigm of thinking, which determines the way civilization moves – by self-development and self-improvement or by self-destruction, is determined by the aggravation of crisis phenomena in the world society in general, namely the presence of self-centered orientation of the individual, the deterioration of the socio-economic situation in most countries the world, the decline of the spiritual component of personality, etc.

Spirituality is understood as a generalizing notion of value consciousness of a person with a philosophical, life-orienting and life-affirming significance and plays a special role in the field of morality, directs the intellectual and moral potential, the mind and will of man. Spirituality manifests itself in the free perception and implementation of the principle of altruism, that is, the ability to consciously and voluntarily perceive the interests of another person, collective, society as their own values, expressed in disinterestedness, the desire to do good, to affirm justice, to demonstrate and realize compassion, mercy, empathy, etc. as organic motives of actions and human behavior. Spirituality involves the inclusion of the person in an active process of self-development and self-improvement on the basis of universal human and national humanistic values, as well as overcoming in his consciousness selfishness, hatred, intolerance, violence, aggressiveness, falsity, pharisaism, and others like that. Consequently, the intellect not immersed in morality can destroy not only around itself, but itself. Spiritlessness is understood as the opposite of spirituality.

Changing value priorities directly affects the internal mechanisms of consciousness of the individual, and also suppresses the creative potential of the whole society. The absence of saints, basic truths or artificially created strong moral prohibitions that restrict and direct

the activity of the individual to productive and creative activity are the roots of the growth of crime and violence, suicide cases, moral promiscuity, etc. Gloriously-compliant, promising attitude towards manifestations of sexual deviations, contempt and non-compliance with family values, the priority of mercantilism as immoral life orientations and beliefs can not substitute for spiritual orientations and create a harmoniously developed personality in a society. Note that the important factor in the formation of self-destructive activity of the individual are the conditions of socialization of the individual and social learning (learning).

There is a gradual process of self-destruction of a personality – a complex social phenomenon, which is one of the forms of self-movement and is directed to antisocial values. In such a system of values, the person is disorientated. We note that self-destruction of a person is carried out both in elemental unconscious forms, when the individual does not set the goal of actual destruction, and in conscious forms (a conscious choice of an as-social form of life), when the person is purposefully deliberately destroys his spiritual and physical component.

Such destructive behavior of a person, based on impotence, as a phenomenon of the inner emptiness, almost always produces the phenomenon of self-destruction of the individual, embodied in various forms (active, boundary and passive), which exist both separately and in a certain synthesis with each other in various variations.

The problem of lack of spirituality in the present conditions of the general decline of spiritual culture is a problem of relevance, and its solution – a socially necessary factor for the future to overcome the trains to self-destructive behavior of the individual. And the timely solution to it depends on the social and spiritual health of the society, the perspective opportunities for implementing the plan for self-development and self-improvement of the individual, the introduction of value and life-oriented landmarks in the context of the evolution of the individual.

Possible ways to overcome the existential challenges and threats to modern society and man are proposed, namely the combination of efforts of society and personality along the whole vertical of possibilities – from the right personal attitude to manifestations of self-destructive behavior; to preventive measures in order to prevent the appearance of destructive phenomena. Thanks to philosophical and anthropological reflection it is proved that the self-destruction of a person is a social phenomenon of modern culture, but at the same time it is a social disease, a pathology of society, and therefore the modern task is to transform the human consciousness towards the instillation of universal values in the formation of the personality, realization of its creative potential and provision of value orientation in life.

A new strategic paradigm to overcome self-destruction of a person should include preventive measures: comprehensive state programs on combating crime, corruption, unemployment, drug addiction, alcoholism, all social defects and diseases; implementation of the principles of humanization of children and adolescents, raising national education and culture to a higher, qualitative level; urgent prophylactic.

Keywords: *spirituality, lack of spirituality, self-destruction of personality, forms of self-destruction, alcoholism, drug addiction, suicide.*

Прудникова Олена Вікторівна, доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: elenvikprud@ukr.net
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-4610-908X>

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА СУБ'ЄКТІВ ВІРТУАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Визначено характерні риси та особливості інформаційної культури суб'єктів віртуального простору. Доведено, що інформаційна культура суб'єктів віртуальних комунікацій може набувати амбівалентного характеру, який обумовлений як психологічними особливостями самого комуніканта, так і нормами та цінностями віртуального середовища.

Ключові слова: *інформаційна культура, віртуальний простір, комунікація, суб'єкти комунікації, цінності, антицінності, інтерактивність.*

Постановка проблеми. Розвиток інформаційного суспільства призвів до урізноманітнення засобів, форм і каналів міжсуб'єктного комуніювання у сучасних умовах. Неповторним світом комунікації став віртуальний простір, який до певної міри є протиставленням світу фізичного. Особливості комунікації у віртуальній реальності мають морально-правовий, технічний, культурний, психологічний та інший характер. У свою чергу, інформаційна культура суб'єктів віртуальних комунікацій під впливом цього специфічного «регіону буття» набула неповторних рис і проявів, які потребують докладного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інформаційної культури суб'єктів віртуальних комунікацій знайшла своє відображення у наукових працях низки фахівців. Зокрема, О. Кузь і Н. Корабльова досліджують сутність суб'єктності у віртуальному просторі, Ю. Калиновський визначає негативні та позитивні аспекти буття людини у так званому «віртуальному натовпі», В. Чернієнко та І. Негодаєв досліджують формування «мережевої ідентичності» суб'єктів віртуального простору, О. Бондарчук у своїй науковій розвідці виокремлює психологічні особливості комуніювання суб'єктів у віртуальному просторі, зосереджуючи увагу на співвідношенні позитивних та негативних аспектів, дослідники П. Воробієнко, В. Каптур, О. Василенко

аналізують можливості впровадження у вітчизняних реаліях концепції «Безпечного Інтернету».

Формулювання цілей. Метою нашої наукової розвідки є виявлення аксіологічних та онтологічних особливостей інформаційної культури суб'єктів віртуальних комунікацій.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зазначити, що велику роль у розвитку інформаційної культури віртуального простору відіграють виробники так званого «віртуального продукту» (комп'ютерних ігор, програмного забезпечення тощо), які закладають норми функціонування певного сегменту віртуального світу, програмують параметри його буття: можливості діяти у той або інший спосіб, дотримуватися або не дотримуватися моральних норм та цінностей. Суб'єкт віртуального простору може діяти виходячи з власних світоглядних настанов, а може послуговуватися нормами, запропонованими творцями віртуальних світів. Таким чином, інформаційна культура віртуального суб'єкта може набувати амбівалентного характеру: власні настанови та цінності знаходять прояв у фізичному світі, а у віртуальному світі вони змінюються, нівелюються. Людина може не усвідомлювати такої двоїстості, оскільки віртуальний світ є для неї несправжнім. Небезпечним є зворотний процес, коли суб'єкт втрачає відчуття реальності та переносить не завжди прийнятні норми віртуального простору на простір фізичний.

По суті, людина може втратити свою особистість, розчинити її у віртуальному просторі й «народитися» знову, вигадуючи для себе нове ім'я (так званий нік: від англ. *nickname* – прізвисько), створюючи нове віртуальне буття (легенду власного існування) й налагоджуючи комунікацію з іншими суб'єктами мережевого світу.

Зокрема, на думку вітчизняного дослідника О. Кузя, функціонуючи у віртуальному режимі, віртуальному просторі, індивід приписує собі будь-які фізичні й соціальні ознаки [1, с. 279]. Іншими словами, зникають соціальні ознаки репрезентації як стійкі формалізовані структури, відходить на другий план віртуального буття соціальність, редукована до зовнішніх щодо індивідів, оречевлених структур, руйнуються соціальні інститути [2, с. 118].

Отже, велика кількість людей може спілкуватися в Інтернеті, не називаючи власного імені або користуючись вигаданим, застосовуючи знаки, символи та мову, які зрозумілі лише «людині віртуальній». Людина «віртуального назовпу» має своєрідну інформаційну культуру: вона не обмежена заборонами ані моральними, ані правовими; її дії у просторі й часі позбавлені зовнішнього контролю; вона є вільною створювати будь-який світ. Тільки самоконтроль суб'єкта віртуальної спільноти (релігійні та моральні заборони) та реакція користувачів мережі є запобіжниками щодо розповсюдження неякісної (антиправової, аморальної, неправдивої) інформації [3, с. 82].

Разом з тим зазначимо, що розвиток віртуального простору спричиняє не тільки негативні наслідки для інформаційної культури соціуму, але й сприяє підвищенню інтелектуального потенціалу суспільства та особистості. Як правило, користувачі мережі Інтернет мають достатньо високий рівень інтелекту, освіти та соціалізовані не тільки у національне суспільство, а й у глобальне співтовариство. «Людина віртуальна» має особливу інформаційну культуру – вона мислить не тільки категоріями національної спільноти, в якій мешкає, а й орієнтується в «нормах» різноманітних мереж, активно глобалізується та є більш відкритою для різноманітних новацій.

Очевидно, важливу роль у розвитку інформаційної культури суб'єктів віртуального простору набувають різноманітні віртуальні співтовариства. З цього приводу дослідник В. Чернієнко зазначає, що особливістю Інтернету, яка і принесла йому таку популярність, є не лише доступ до інформаційного ресурсу, але й можливість створювати віртуальні співтовариства з неформальністю їх відносин. Відвідувачів сайтів приваблює можливість брати участь в житті й розвитку співтовариства не за гроші і не виконуючи чийсь замовлення [4, с. 200].

На нашу думку, «мережева ідентичність» має свої плюси та мінуси щодо розвитку інформаційної культури віртуального простору. До позитивних аспектів цього феномену варто віднести збільшення рівня демократизму та свободи у комунікативній взаємодії, а до негативних – посилення анархічних тенденцій та безвідповідальності суб'єктів віртуального світу.

З точки зору І. Негодаєва, культурологічний аспект сучасної «мережевої» людини є важливим і сприяє появі на наших очах нового типу культури – «культури суспільства епохи інформатизації» [5, с. 91].

Вищеозначений учений виокремлює три її рівні: звичаї і традиції; сегменти культури, що забезпечують відтворення існуючих на даний час форм життєдіяльності; програму майбутніх форм життєдіяльності людей – етап, який і визначає сучасний стан розвитку культури. Необхідно також підкреслити, що в епоху інформатизації зникає минула відмінність між матеріальною й духовною культурами [5, с. 95]. Інформаційне суспільство характеризується суперечністю еволюційних процесів у культурі – наявністю як диференціації, так й інтеграції.

Учені зазначають, що з появою комп'ютерів і глобальних комп'ютерних мереж створюються принципово нові (на відміну від книги, газети, телебачення) методи людського спілкування, одержання знань та впливу на суспільну інформаційну культуру. Ці методи фіксуються в нових соціальних формах людських відносин, нових типах діяльності й стійких формах свідомості й самосвідомості. Комп'ютерна мережа в такій постановці питання принципово відрізняється від рукопису й книги тим, що вона скоріше не джерело, не

одержувач, не оброблювач, не охоронець друкованих знаків, інтерпретованих людиною, а генератор (навіть диктатор) нових форм його комунікативної активності. Використання досягнень науки не може здійснюватися на суто уніфікованій основі в суспільстві, заснованому на знаннях. Сучасний погляд на суспільні процеси, що сформувався в умовах постмодерної ситуації, відзначений приматом культуроцентристської настанови.

Інформаційна культура суспільства, заснованого на знаннях, як і інформаційна культура віртуального простору, мають таку спільну рису як інтерактивність. Саме ця властивість якісно відрізняє віртуальний простір від більшої традиційних способів штучного буття людини (наприклад, традиційних жанрів мистецтва), які так само, як і віртуальну реальність, можна розглядати як специфічну техніку створення і трансляції ілюзорних світів. Інтерактивність інформаційної культури віртуального простору знайшла свій прояв у створенні так званих віртуальних атракціонів, віртуальних театрів, віртуальних спортивних змагань.

Зауважимо, що найбільш масово використовується у віртуальному просторі такий продукт, як ігри. У свою чергу, інтерактивність є найважливішою властивістю будь-якої гри, а комп'ютер надає ідеальну технічну основу для її реалізації. Саме інтерактивність гри робить її цікавою для пасивних спостерігачів – їх приваблює те, що результат гри заздалегідь невідомий, інакше гра втрачає сенс.

На думку фахівців, гра є одним з фундаментальних понять культури. У грі суспільство висловлює своє розуміння життя і світу. Культурі в її початкових фазах властиве щось ігрове, що представляється у певних формах і атмосфері гри. У цій єдності культури та гри гра є первинним, об'єктивно сприйманим, конкретно визначеним фактом, тоді як культура, лише характеристика, яку наше історичне судження прив'язує до певного випадку [6].

У цьому контексті М. Степаненко підкреслює, що віртуальний простір є принципово відкритим, антиєрархічним, децентричним, мобільним. Його можна моделювати і змінювати. Усі межі віртуального простору розмиті, гнучкі, прозорі. Унаслідок цього у віртуальному просторі особистість може «приміряти на себе», програвати різні соціальні ролі, зближувати і засвоювати різні просторові топоси тощо. Але внаслідок відсутності будь-яких меж і обмежень занурення особистості у віртуальний простір може не тільки розширювати горизонти її життєвого світу, але й нівелювати її ціннісно-смыслову і персональну визначеність, сприяти заміщенню реальності її симулякрами, справжніх, особистісних людських контактів їх поверхневими, безособовими формами [7, с. 46–47].

Як зауважують юристи, Інтернет у світлі теорії права в цілому та інформаційного права зокрема – це, насамперед, новий простір людського само-

вираження і спілкування; міжнародний простір, що перетинає будь-які кордони; децентралізований простір, яким жоден оператор, жодна держава повністю не володіє і не керує. Нарешті, Інтернет являє собою різномірний (гетерогенний) простір, де кожен може вільно діяти, висловлюватися і працювати (інакше кажучи – простір «розуму і свободи») [8, с. 32].

Таким чином, свобода у суб'єктів віртуальних комунікацій набуває різноманітних форм й реалізується безліччю засобів. Відповідно свобода не повинна переростати у анархію й має підкріплюватися такою важливою цінністю, як відповідальність учасників віртуального простору.

Феномен відповідальності – явище соціально-історичне, що з'являється як результат виникнення суспільних відносин і як характеристика відносин між особистістю (соціальною групою) й суспільством у цілому. З одного боку, суспільство як система продукує комплекс норм, цінностей, вимог, об'єднаних в єдину систему, а з другого – особистість зобов'язана сприйняти, засвоїти і згодом відтворити ці норми і цінності, тобто відповідальність передбачає співвіднесення поведінки особистості (соціальної групи) з вимогами, що висувуються суспільством [9, с. 19].

На переконання фахівців, до позитивних аспектів комунікації суб'єктів у віртуальному просторі можна віднести:

1) трансцендентність (розширення можливостей людини щодо спілкування та інтеракцій через звертання до колективної соціальної пам'яті віртуальної спільноти, яка зберігається в мережі у вигляді її контенту та оцінок і суджень членів віртуальної спільноти) і глобалізація (розмивання просторових і часових меж, потенціально необмежена кількість користувачів, що можуть взаємодіяти, географічно перебуваючи у різних пунктах земної кулі і навіть у космічному просторі);

2) полілогічність (можливість не лише міжособистісної, але й внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії) та полікультурність (можливість одночасного спілкування великої кількості людей з різних культур, соціальне різноманіття);

3) інтерактивність і мультмедійність, що змінюють творення та сприйняття текстових повідомлень спілкування як у синхронному, так і асинхронному режимі, дозволяють не лише слідувати авторському розгортанню сюжету, але й здійснювати власну навігацію, забезпечуючи передумови для прояву суб'єктної активності особистості;

4) анонімність і відчуття безпеки, захист від зовнішнього контролю та загальноприйнятих норм, відчуття необмеженої свободи та розкутості, відсутність цензури, можливість одночасно займати декілька різних позицій, спілкуючись з різними людьми;

5) добровільність і партнерство через зрівнювання користувачів у статусі, можливість побудови віртуальної особистості, способів її самопрезентації та

творчої самореалізації, коли завдяки існуванню у віртуальному просторі багатьох різноманітних спільнот, а також завдяки тому, що цей простір сам є певною мірою соціальною реальністю, надаються нові порівняно з реальним життям можливості належності до певних соціальних категорій [10, с. 8].

У свою чергу, до негативних проявів взаємодії суб'єктів віртуального простору, що безумовно впливає на їхню інформаційну культуру, О. Бондарчук зараховує такі:

- прояви егоцентричності у віртуальних спільнотах окремими учасниками;
- анонімність членів віртуальної спільноти може посилити прагнення до нетипової, ненормативної поведінки, ініціювати створення образу чи навіть групи образів, у яких індивід намагається реалізувати свої потаємні бачення та бажання, що можуть і не відповідати загальнолюдським нормам і правилам взаємодії, не хвилюючись за наслідки своїх дій, не обтяжуючи себе відповідальністю за них;

- у процесі комунікації у віртуальній соціальній мережі комуніканти намагаються за певними особливостями поведінки скласти для себе портрет партнера спілкування, встановити його характерологічні та інші особливості. Як правило це вдається, якщо комуніканти не намагаються приховати своє істинне обличчя, інакше у мережі подається нова віртуальна особистість, що має певні, штучно сконструйовані риси;

- сучасний рівень розвитку Інтернет-технологій дозволяє використовувати в соціальних мережах різноманітні форми взаємодії в процесі спілкування: обмін листами (електронна пошта), обмін миттєвими повідомленнями (чат) та ін. Водночас жодна з них і навіть їх сукупність не дозволяють забезпечити «ефект присутності» у повному обсязі [10, с. 8–9].

У віртуальному просторі цінності можуть набувати фантомного характеру в процесі їх реалізації, втрачати свій справжній онтологічно-екзистенційний сенс. О. Оленев з цього приводу слушно зауважує, що з-посеред важливих проблем, заявлених цифрогенною сучасністю, першою є дилема «спільноти без спільності» (і, відповідно, «мистецтва без естетичного», «людини без людського»). Соціальні мережі (приміром, кіберактивна спільнота «фейсбукерів»), незважаючи на цілком реальні соціальні наслідки (як на рівні індивідуальної та колективної антропології, так і у геополітичному сенсі: наприклад, застосування підтримки соціальних мереж під час «арабських весен» на Близькому Сході) подібної пандемії (особливо серед молоді), симулюють втрату реальних соціальних зв'язків та їх підміну електронною спільнотою, поняттям членства у ній (хтось когось «зафрендив»/«залайкав»: отже, перетворився на друга?) та координацією членів усередині такої спільноти (хтось переглянув список «друзів»: отже, вступив із ними у реальні життєві відносини?) [11, с. 315–316].

У той же час, з нашої точки зору, варто використовувати всі наявні можливості для гуманізації відносин у віртуальному світі, підвищення рівня інформаційної культури його суб'єктів.

У наш час постійно відбуваються дискусії щодо реалізації концепції так званого «Безпечного Інтернету» – впровадження єдиної системи обмеження доступу до нецільових ресурсів глобальної мережі, особливо для школярів та студентів. Основними принципами впровадження «Безпечного Інтернету» є:

- принцип науковості;
- принцип доступності у користуванні;
- постійне оновлення та контроль;
- принцип інноваційного розвитку;
- індивідуалізація особистості;
- творча продуктивна мотивація;
- пріоритет моральних цінностей;
- культурна та естетична спрямованість [12, с. 172].

Висновки. Таким чином, інформаційна культура у сучасному віртуальному просторі набула своєрідних форм існування та засобів репрезентації. Інформаційна культура суб'єктів віртуального світу має базуватися на таких цінностях, як свобода, відповідальність, рівність, самореалізація та ін. Разом з тим, деформована інформаційна культура користувачів мережі Інтернет «вражена» такими антицінностями, як анархія, безвідповідальність, псевдоколективізм, агресія тощо. Перспективними смисловими лініями розвитку цієї проблематики є дослідження співвідношення цінностей та антицінностей у віртуальному просторі, з'ясування причин появи антицінностей та методів їх нівелювання тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузь О. М. Репрезентації суб'єктності в пост сучасності: [монографія]. Харків: ФОП Лібуркіна Л. М.: ВД «ІНЖЕК», 2010. 312 с.
2. Корабльова В. М. Покоління в полі культури: множинність репрезентацій: монографія. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. 180 с.
3. Калиновський Ю. Ю. Природа та сутність правосвідомості «віртуального на-товпу». *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків: Право, 2011. №8. С. 78–85.
4. Чернієнко В. О. Природа засад ідентичності соціального суб'єкта: монографія. Харків: Нац. аерокосм. ун-т «Харків. авіац. ін-т», 2010. 304 с.
5. Негодаев И. А. На путях к информационному обществу. Ростов-на-Дону: Изд. центр ДГТУ, 1999. 246 с.
6. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнього дня. Москва: Прогресс, 1992. 464 с.

7. Степаненко М. Д. Сучасні трансформації життєвого простору особистості як поля її життєтворчості. *Гуманітарний часопис*. 2005. № 3. С. 45–49.
8. Литвинов Є. Правові аспекти функціонування Інтернету. *Юридична Україна*. 2013. № 10. С. 31–36.
9. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Бінарна опозиція «свобода-відповідальність» в інформаційному суспільстві: до постановки проблеми. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2016. № 1. С. 15–26.
10. Бондарчук О. І. Психологічні особливості взаємодії у віртуальних соціальних мережах. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: *Психологічні науки*. 2013. Вип. 114. С. 7–11.
11. Оленев О. Образ цифрової сучасності та його критика. Випадок соціальних мереж. *Мистецтвознавство України*. 2013. Вип. 13. С. 312–316.
12. Воробієнко П. П., Каптур В. А., Василенко О. А. Педагогічне обґрунтування системи фільтрації нецільових ресурсів мережі Інтернет. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: *Педагогіка*. 2013. № 1. С. 170–175.

REFERENCES

1. Kuz', O. M. (2010). Representations of subjectivity in postmodernity. Kharkiv: FOP Liburkina L. M.; VD «INZhEK» [in Ukrainian].
2. Korabl'ova, V. M. (2009). Generations in the field of culture: the multiplicity of representations: Monograph. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina [in Ukrainian].
3. Kalynovs'kyu, Yu. Yu. (2011). Pryroda ta sutnist pravosvidomosti «virtualnoho natovpu». *Visnyk Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho*. Seriya: *Filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav Mudriy*. Series: *Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 8, 78–85 [in Ukrainian].
4. Cherniyenko, V. O. (2010). The nature of the fundamentals of social subject identity: monograph. Kharkiv: Nats. aerokosm. un-t «Khark. aviats. in-t» [in Ukrainian].
5. Nehodaev, Y. A. (1999). On the way to the information society. Rostov-on-Don: Yzdatel'skyy tsentr DHTU [in Russian].
6. Kheyzynha, Y. (1999). Homo ludens. In the shadow of tomorrow. Moscow: Prohress [in Russian].
7. Stepanenko, M. D. (2005). Suchasni transformatsii zhyttievoho prostoru osobystosti yak polia yii zhyttietvorchosti. *Humanitarnyy chasopys – Humanitarian journal*, 3, 45–49 [in Ukrainian].
8. Lytvynov Ye. (2013). Pravovi aspekty funktsionuvannia Internetu. *Yurydychna Ukrayina – Juridical Ukraine*, 10, 31–36 [in Ukrainian].
9. Dz'oban, O. P., Manuylov, Ye. M. (2016). Binarna opozyttsiia «svoboda-vidpovidalnist» v informatsiinomu suspilstvi: do postanovky problemy. *Visnyk Natsional'noho universytetu "Yurydychna akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho"*. Seriya :

Filosofiya – Bulletin of the National University “Law Academy of Ukraine named after Yaroslav Mudryi”. Series: Philosophy, 1, 15–26 [in Ukrainian].

10. Bondarchuk, O. I. (2013). Psykholohichni osoblyvosti vzaiemodii u virtualnykh sotsialnykh merezhakh. *Visnyk Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu. Ser. : Psykholohichni nauky – Bulletin of the Chernihiv National Pedagogical University. Series: Psychological Sciences, issue 114, 7–11 [in Ukrainian].*
11. Olenyev, O. (2013). Obraz tsyfrovoy suchasnosti ta yoho krytyka. Vypadok sotsialnykh merezh. *Mystetstvoznavstvo Ukrayiny – Art studies of Ukraine, issue 13, 312–316 [in Ukrainian].*
12. Vorobiyenko, P. P., Kaptur, V. A., Vasylenko, O. A. (2013). Pedahohichne obgruntuvannya systemy filtratsii netsilovykh resursiv merezhi Internet. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya : Pedahohika – Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: Pedagogy, 1, 170–175 [in Ukrainian].*

Прудникова Елена Викторовна, доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри культурології Національного юридического університета імені Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

ИНФОРМАЦИОННАЯ КУЛЬТУРА СУБЪЕКТОВ ВИРТУАЛЬНЫХ КОММУНИКАЦИЙ

Определены характерные черты и особенности информационной культуры субъектов виртуального пространства. Доказано, что информационная культура субъектов виртуальных коммуникаций может принимать амбивалентный характер, который обусловлен как психологическими особенностями самого коммуниканта, так и нормами, ценностями виртуальной среды.

Ключевые слова: *информационная культура, виртуальное пространство, коммуникация, субъекты коммуникации, ценности, антиценности, интерактивность.*

Prudnykova Olena Viktorivna, Doctor of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Cultural Studies of the National Law University named after Yaroslav Mudryi, Kharkov, Ukraine

INFORMATION CULTURE OF VIRTUAL COMMUNICATION SUBJECTS

Problem setting. *The features of communication in the virtual reality have moral, legal, technical, cultural, psychological, and other nature. In turn, the information culture of virtual communication subjects under the influence of this specific “region of being” has acquired unique features and manifestations that require detailed analysis.*

Recent research and publications analysis. *The problem of informational culture of subjects of virtual communications found its reflection in the scientific works of a number of specialists. In particular, O. Kuz and N. Korablev investigate the essence of subjectivity in the virtual space, Y. Kalinovsky defines the negative and positive aspects of human being in the so-called “virtual crowd”, V. Chernienko and I. Negodayev investigate the formation of the “network identity” of the subjects of virtual space.*

Paper objective. *The purpose of our scientific research is to identify the axiological and ontological peculiarities of the information culture of the subjects of virtual communications.*

Paper main body. *It should be noted that the producers of the so-called “virtual product” (computer games, software, etc.) play a major role in the development of information culture of the virtual space, they lay down the rules for the functioning of a particular segment of the virtual world, program parameters of its existence: the ability to act in one way or another, to observe or not to observe moral norms and values. The subject of the virtual space can act because of their own ideological ideas, and may serve the standards proposed by the creators of virtual worlds. Thus, the informational culture of the virtual subject can become ambivalent: their own guides and values are manifested in the physical world, and in the virtual world, they change, being leveled. Person may not be aware of this duality, because the virtual world is unreal for her. A dangerous process is a reverse process, when a subject loses a sense of reality and transmits not always acceptable standards of virtual space to physical space.*

Conclusions of the research. *Information culture of the subjects of the virtual world should be based on values such as freedom, responsibility, equality, self-realization, etc. At the same time, the deformed information culture of Internet users is “struck” by such anti-values as anarchy, irresponsibility, pseudo-collectivism, aggression, and so on.*

Keywords: *information culture, virtual space, communication, communication subjects, values, anti-values, interactivity.*

Максимов Сергій Іванович, доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: s_maximov@ukr.net
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3165-8142>

ПРАВО ЯК НОРМАТИВНА СИСТЕМА: «ГУМАНІСТИЧНИЙ» ПОЗИТИВІЗМ ЄВГЕНІЯ БУЛИГІНА

Стаття, присвячена дослідженню основних моментів життя та творчості Євгенія Булигіна – всесвітньо відомого аргентинського філософа права, заслуженого професора Університету Буенос-Айреса, президента Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії (1999–2003) у контексті його головної позитивістської ідеї про право як нормативну систему, зроблено висновок про гуманістичний вимір його розуміння права у практичних аспектах.

Ключові слова: Євгеній Булигін, нормативні системи, деонтична логіка, право, правовий позитивізм, право і мораль, «гуманістичний» позитивізм.

Постановка проблеми. Зазвичай позитивізм вважають «жорсткою» позицією в праві, яка не прагне апелювати до справедливості чи інших правових цінностей, а намагається затвердити чіткий «порядок» на основі «сухого» логічного аналізу правових понять. Водночас життя та особиста позиція деяких представників позитивізму можуть спростовувати цю розхожу думку, про що свідчать вчення та яскрава особистість харків'янина за народженням, а нині видатного аргентинського правознавця, філософа права, заслуженого професора Університету Буенос-Айреса, почесного президента Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії (IVR) Євгенія Булигіна (Eugenio Bulygin), 85-річний ювілей якого ми нещодавно відзначили [1].

Євгеній Вікторович Булигін зробив значний внесок у розвиток сучасної аналітичної філософії права, і насамперед таких її напрямів, як нормативна логіка і логічний аналіз проблем права. Його чітка і логічно струнка концепція права як нормативної системи, на основі якої він послідовно відстоює головні принципи юридичного позитивізму, творчо розвиває і доповнює філософсько-правові побудови Г. Кельзена, Г. Л. А. Харта й А. Росса. Це зумовлює значний інтерес до його ідей в усьому світі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Творчості Є. Булигіна за останні часи було присвячено доволі багато публікацій, зроблених як пред-

ставниками західної філософії права (Р. Гуастіні, Італія [2], П. Наварро [3], М. Атієнза, Іспанія [4] та ін., так і представниками пострадянської філософії та теорії права (М. Антонов, Є. Лисанюк [5], С. Максимов [6] та ін.). Спираючись на попередні роботи, ми прагнемо показати основні моменти життя та творчості видатного філософа права (харків'янина за народженням), звертаючи особливу увагу на зміст його головної ідеї про право як нормативну систему та вирізняючи певний гуманістичний ухил у його творчості.

Формулювання цілей. Метою статті є демонстрація основних моментів життя та творчості Є. Булигіна у контексті його головної ідеї про право як нормативну систему та звернення уваги на гуманістичний вимір позитивістської концепції права самого аргентинського філософа права.

Виклад основного матеріалу. Є. Булигін народився 25 липня 1931 р. у м. Харкові, де й провів свої дитячі роки. Його батько був інженером, а мати – викладачем німецької та французької мов (вона походила із дворянського роду Кандиб) [6, с. 440]. Після Другої світової війни опинився з батьками в Австрії. Навчався у середній школі спочатку в Австрії, а з 1949 р. – в Аргентині. Після її закінчення у 1953 р. вступив до юридичного факультету Університету Буенос-Айреса, який закінчив у 1958 р. Ще будучи студентом університету, серйозно зацікавився філософією, особливо філософією права. З 1956 р. працює на кафедрі філософії права, у 1959 р. призначається лектором, у 1960 р. – ад'юнкт-професором, читає курси «Вступ до права» та «Філософія права».

У 1963 р. захищає дисертацію на тему «*Validez y eficacia del derecho*» («Дійсність і дієвість права») й отримує звання доктора права. Того ж року одержує стипендію Олександра фон Гумбольдта і проходить стажування у Німеччині в університетах Кельна (1963), під керівництвом професора У. Клуга, і Бонна (1964), під керівництвом професора Г. Вельцеля.

У 1968 р. стає стипендіатом Британської Ради і протягом року проводить дослідження в Оксфорді (1968–1969) під керівництвом професора Г. Л. А. Харта. Після повернення в Аргентину отримує посаду ординарного професора і викладає філософію права в Національному університеті Ла-Плати (1970–1980) й Університеті Буенос-Айреса (з 1971 р.).

Інтенсивні наукові дослідження втілюються у книзі «Нормативні системи» (1971), написаній спільно з К. Альчурроном (1931–1996) [7]. Ця праця здобуває високу оцінку у філософсько-правовому співтоваристві і приносить її авторам світове визнання. З 1972 р. Є. Булигін читає лекції в різних університетах Європи та Америки як запрошений професор. У 1997 р. він удостоюється звання заслуженого професора (*profesor emérito*) Університету Буенос-Айреса. У 1984–1986 рр., після падіння воєнної хунти, був деканом юридичного факультету цього навчального закладу, виступав ініціатором

демократичних перетворень у ньому. З 1986 по 2001 р. – суддя Національного апеляційного суду Аргентини (палати з цивільних та комерційних справ). Наукові досягнення Є. Булигіна відзначені преміями Фонду Гуггенхайма (1975) та Фонду Александра фон Гумбольдта (1996).

Слід відзначити активну багаторічну діяльність Є. Булигіна в Міжнародній асоціації філософії права і соціальної філософії (IVR) – професійній організації філософів і теоретиків права, заснованій у 1909 р. у Берліні. Понад 30 років Є. Булигін обирався членом Виконавчого комітету IVR (з 1987 по 2007 р.), причому у 1991–1999 рр. – віце-президентом, а у 1999–2003 рр. – президентом. З 2007 р. він – почесний президент IVR. Володіє іспанською, англійською, російською, німецькою, італійською мовами (читає українською), основні праці написані іспанською та англійською мовами. Останніми роками декілька його статей написані російською мовою [8–11].

Окрім життєвого досвіду світогляд Є. Булигіна формувався під впливом таких філософів, як І. Кант, Л. Вітгенштейн, Р. Карнап, В. Куайн, А. Тарський і Г. Х. фон Врігт, а серед філософів права на нього значною мірою вплинули Г. Кельзен, Г. Л. А. Харт, А. Росс і його друг та однодумець К. Е. Альчуррон.

Саме у співавторстві з К. Альчурроном були написані основні книги: «Нормативні системи» («Normative Systems»), видана англійською мовою (Відень, Нью-Йорк, 1971) [7] і перекладена іспанською (Буенос-Айрес, 1975), німецькою (Фрейбург, Мюнхен, 1994), італійською (Турин, 2005), російською (Санкт-Петербург, 2011, 2013) [12; 13]; «Про існування юридичних норм» («Sobra la existencia de las normas juridicas») (Валенсія, 1980, Мехіко, 1995) та «Логічний аналіз і право» (Análisis Lógico y Derecho) (Мадрид, 1991), а також 23 статті. Такий плідний творчий симбіоз дає підстави авторам іронічно представити свої праці як написані одним персонажем «Карлосом Євгенієм Булирроном (Carlos Eugenio Bulyrrón)» [4, с. 245].

За оцінкою М. Атієнзи, книга «Нормативні системи» справедливо визнана однією з найважливіших праць у правовій філософії другої половини ХХ ст. Проведений у ній аналіз фундаментальних понять правової теорії, таких як «правова система», «прогалина», «протиріччя у законі і протиріччя між законами» і т. ін., є значним внеском у цю дисципліну. М. Атієнза зазначає: «... як часто трапляється з інтелектуальною продукцією, ці дослідження є, радше, не точкою прибуття, а «лише» вихідним пунктом, але таким, який жоден із теоретиків права не зможе проігнорувати. Вона є внеском у науку права, тому має увійти у будь-яку аналогію за темами, які, поза будь-яким сумнівом, є центральними у фундаментальному дослідженні юридичних питань» [4, с. 246].

Правові погляди Є. Булигіна являють собою варіант ексклюзивного («жорсткого») позитивізму. До правового позитивізму він відносить такі теоретичні конструкції, які ґрунтуються на двох основоположних тезах: тезі про

джерела права і розподільній тезі. Теза про джерела права виходить із того, що всі формальні джерела права, які становлять дійсне, або позитивне право, являють собою соціальні факти, що можуть бути встановлені без звернення до моральних оцінок. Це означає, що все право – це людське творіння, артефакт. Розподільна теза заперечує необхідний (понятійний) зв'язок між правом і мораллю. Моральне виправдання правових норм не є необхідною ознакою права, а тому правові норми можуть не відповідати вимогам моралі [9, с. 236–237.]. Він стоїть на позиції етичного скептицизму (близького до емотивізму), відповідно до якого моральні судження не можуть бути ні об'єктивними, ні істинними, тому що є ціннісними судженнями [9, с. 245].

При цьому Є. Булигін допускає конфлікт між правовими та моральними цими зобов'язаннями, зазначаючи, що якщо людина вважає, що її моральним обов'язком є залишити осторонь свої правові зобов'язання, то вона й має вчиняти відповідно. Отже, правовий позитивізм Є. Булигіна не заперечує значущості морального, а лише виносить його «за дужки» права як системи норм.

Яскравий практичний приклад гуманістичної позиції Є. Булигіна наводить М. Атієнза. Цей приклад стосується офіцера, який наказує солдатам катувати арештованого. Послідовник Булигіна, за Атієнзою, повинен міркувати таким чином: «Наказ офіцера юридично дійсний (чинний), але морально неприйнятний. Оскільки відсутній моральний обов'язок підкорятися правовим нормам, я не збираюсь виконувати цей наказ за моральними підставами, але ризикую бути покараним за непадкорення» [4, с. 250]. Позиція прибічника Булигіна у цій ситуації з моральної точки зору є більш варта переваги, ніж позиція прихильника природного права, для якого такий наказ просто не буде законом.

Така позиція зумовлює й авторський підхід до обґрунтування прав людини. За Є. Булигіним, «моральні права людини не є даностями, а лише домаганнями та вимогами. Уперше права людини стають збагненими лише шляхом їх позитивації через законотворчість (включаючи прийняття конституції) або через міжнародне право. Тільки після такої позитивації мова може йти про правові, а не суто моральні права людини» [14, с. 152]. Водночас саме відсутність попередньої захищеності прав людини природним правом та абсолютною мораллю вимагає, на думку науковця, політичного визнання, «що такі права насправді є крихкими й тому являють собою таке досягнення людства, яке слід захищати» [14, с. 152].

Одним із основних положень правової концепції Є. Булигіна є розмежування правових норм і нормативних речень. Правові норми – прескриптивні, вони приписують належну поведінку шляхом логічного пов'язування набору певних життєвих обставин із правовими наслідками. Це пов'язування відбувається завдяки набору логічних формул, які надають нормі того чи іншого

ступеня імперативності. На відміну від норм, правові речення самі собою не нав'язують учасникам спілкування форми належної поведінки: вони не прескриптивні, а дескриптивні й лише констатують, що ті чи інші норми, імперативи існують і діють у суспільному житті [10, с. 148].

Відповідно відрізняється від норм і логічна структура правових речень, у якій відсутня імперативна зв'язка (повинність). Відмінна і форма їх об'єктивної значущості: норми можуть бути діючими і недіючими, ефективними і неефективними, але лише нормативні речення можуть бути істинними або хибними. Оскільки правова наука здатна формулювати істинні нормативні речення про зміст права, можлива і позитивістська правова наука, вільна від цінностей. Тільки така наука відповідає завданню неупередженого пізнання правової дійсності.

Виходячи із розмежування правових норм і правових речень, Є. Булигін дає свою відповідь на проблему існування прогалин та суперечностей у праві й законі. Якщо за загальним правилом юридичний позитивізм ґрунтується на тезі про відсутність прогалин і суперечностей у праві, яке мислиться як закрита логічна система, то Є. Булигін вважає, що правові речення не завжди є адекватними реальній правовій (логічній) структурі. Мислитель розглядає у цьому зв'язку категорії об'єктивності й істинності права. Істинним, і у цьому сенсі об'єктивним, право може вважатися у тому випадку, якщо воно дає закрити і логічно послідовну відповідь на юридично значуще питання про деонтичний статус цього виду поведінки. Якщо правові речення не містять відповіді на запитання («Чи є дозволим (забороненим, обов'язковим) той чи інший вид правової поведінки?»), то тут ми маємо справу із прогалиною у праві; якщо даються дві протилежні відповіді на те саме запитання (наприклад, діяння приписане, але його невиконання дозволено), ми стикаємося із суперечністю у праві. Але це не означає, що для заповнення прогалин та усунення суперечностей у праві треба звертатися до моральних принципів чи інших соціальних регуляторів (як це робить, наприклад, Р. Дворкін).

На думку Є. Булигіна, якщо в конкретній системі права відсутні відповідні правові речення або вони не стають непослідовними, то це не перешкоджає нам установити нормативний статус конкретного виду поведінки шляхом формулювання нового істинного правового речення на підставі судового розсуду.

Визнання (recognition) правових норм відбувається через правову аргументацію, яка дає можливість надати вербальної форми тим логіко-правовим посилам, які вже імпліцитно існують у цій системі права. Але, на відміну від інших сучасних авторів, Є. Булигін не вважає можливим створення жорстких правил правової аргументації (як це робить, наприклад, Р. Алексі) чи створення особливого виду логіки – юридичної (І. Вроблевський). Мислитель роз-

різняє два види правової аргументації: обґрунтування і переконання. Перший ґрунтується виключно на логічних засобах, другий – на психологічній переконаності аргументів. Типовим прикладом обґрунтування може бути математична теорема; прикладом переконання – рекламний заклик. У юридичній практиці ці два види аргументації, як правило, нерозривно пов'язані – мовлення адвоката чи рішення судді містять і логічні, і психологічні аргументи. Але психологічна аргументація, за переконанням Є. Булигіна, не є правовою аргументацією – до неї належать тільки заходи формальної логіки. Він вважає науково необґрунтованим включення у визначення права будь-яких психологічних, аксіологічних та інших позалогічних елементів [15, с. 11].

Є. Булигін опублікував понад 11 книг і 150 статей різними мовами, а також переклади 6 книг і понад десяти статей з англійської та німецької мов на іспанську. Серед його книг, окрім уже згаданих, написаних у співавторстві з К. Альчурроном, такі: «Naturaleza jurídica de la letra de cambio» («Правовий статус векселя», Буенос-Айрес, 1961); «Norme, validità, sistemi normativi» («Норми, термін дії, нормативні системи», Турин, 1995); «La pretension de corrección del derecho. La polémica sobre la relación entre derecho y moral» («Вимога правильності права. Спори з приводу взаємозв'язку між правом і мораллю», у співавторстві з Р. Алексі, Богота, 2001); «Validez y eficacia del derecho» («Дійсність і дієвість права», у співавторстві з Г. Кельзеном та Р. Вальтером, Буенос-Айрес, 2004); «Las lagunas del derecho» («Прогаляни у праві», у співавторстві з Ф. Атріа та іншими, Мадрид, 2005); «Normas y sistemas normativos» («Норми і нормативні системи», у співавторстві з Д. Мендонца, Мадрид, 2005); «Una discusión sobre la teoría jurídica» («Дискусія щодо правової теорії», у співавторстві з Дж. Разом і Р. Алексі, Мадрид, 2007).

Про постійний інтерес філософів і теоретиків права до творчості Є. Булигіна свідчить, зокрема, той факт, що у 2015 р. в одному з провідних світових видавництв (Видавництві Оксфордського університету, Велика Британія) був опублікований том вибраних творів Є. Булигіна «Есе з правової філософії» [16].

Перше знайомство пострадянського філософсько-правового співтовариства з Є. Булигіним відбулося у 2003 р., коли як президент IVR він відвідав із візитом Україну, де провів творчі зустрічі з науковцями Києва, Одеси і Харкова. Перші переклади статей Є. Булигіна російською з'явилися у часописі Всеукраїнської асоціації філософії права і соціальної філософії «Проблеми філософії права» («До проблеми об'єктивності права» (т. III, 2005) [15] і «До проблеми обґрунтування прав людини» (т. IV–V, 2006–2007)) [14].

У цьому ж часописі було опубліковано переклад дискусії між Є. Булигіним і Р. Алексі з проблеми природи права, яка відбулася на міжнародній конференції «Нейтральність та теорія права» в іспанському місті Жирона у 2010 р.

[17; 18]. У ході цієї полеміки, розрізняючи позиції спостерігача й учасника, Є. Булигін стверджував, що учасниками «правової гри» є ті, хто зацікавлений не просто в описі права, а у вирішенні правових проблем, наприклад, судді, адвокати та приватні особи. Якщо позиція спостерігача ґрунтується на описі права, то позиція учасника пов'язана із застосуванням права для вирішення практичних проблем. У цьому сенсі судді є найважливішими дійовими особами. Але в діяльності судді потрібно розділяти два різних етапи. Вирішуючи правову проблему, суддя, в першу чергу, повинен зайняти позицію спостерігача для визначення того, що наказує чинне право. Тут є тільки дві можливості: або існуючі правові норми передбачають однозначне й чітке рішення у справі, або – ні. У першому випадку суддя зобов'язаний застосувати буквально витлумачену норму. У цій ситуації прийнятною для судді буде тільки точка зору спостерігача.

Але може статися так, що чинне право не містить однозначного рішення правової проблеми, тобто її рішення є невизначеним. Такий стан справ може виникати з різних причин. По-перше, до них належать певні логічні недоліки правової системи, такі як нормативні прогалини (коли право не містить рішення для розглянутого випадку) або нормативні протиріччя (коли є кілька несумісних рішень). По-друге, до них можна віднести так звані випадки півтіні або прогалини визнання. У всіх цих обставинах суддя повинен визначити, яке рішення підлягає застосуванню. Це означає, що у разі нормативної прогалини він повинен «створити» нову норму, у разі суперечності (повністю або частково) – «скасувати» принаймні одну з тих, що суперечать одна другій норм, а в разі півтіні – змінити зміст відповідних виразів. У всіх цих обставинах суддя змінює існуюче право.

Однак можлива ситуація, за якої закон містить однозначне рішення справи, але суддя розглядає останнє як край несправедливе, або тому, що законодавець не взяв до уваги будь-яку значущу якість (аксіологічну прогалину), або з огляду на те, що суддя не схвалює використовувані законодавцем ціннісні критерії. У подібних випадках можлива відмова судді від застосування існуючої норми і звернення до іншої норми (зрештою, створеної ним самим), яка не належала чинній правовій системі на момент прийняття такого рішення.

Це означає, що судді беруть участь – навіть якщо це відбувається лише у виняткових випадках – у створенні права. Такий суддівський розсуд ні в якому разі не означає довільності. Суддя застосовує власні ціннісні критерії для створення, зміни або скасування правових норм. При цьому Є. Булигін підкреслює, що всі ці проблеми є типовими для застосування, а не для ідентифікації права. Це означає, що коли суддя не застосовує чинної норми з огляду на те, що, на його думку, її використання призведе до великої несправедливості, а замість цього застосовує іншу норму, створену в результа-

ті ним самим, це не можна охарактеризувати як модифікацію поняття права. У таких випадках змінюються норми або правила правової системи, а не поняття права [17].

Р. Алексі на противагу Е. Булігіну вважає такий опис недостатнім. У першу чергу, він звертає увагу на домагання на правильність, яке з необхідністю висуває суддя. Далі, з його точки зору, це домагання належать не тільки до позитивного права, але і до справедливості, тобто до моралі. Аргумент Булігіна може бути інтерпретований як твердження, згідно з яким уникнення «великої несправедливості» – тільки особиста або суб'єктивна справа судді, а не щось об'єктивно необхідне завдяки домаганням права на правильність. Р. Алексі зазначає, що позитивіст може погодитися з тим, що домагання права на правильність включає в себе домагання на моральну правильність, і тим не менш, буде заперечувати твердження про необхідний зв'язок між юридичною дійсністю, або юридичною правильністю та мораллю.

Р. Алексі наполягає на необхідному характері зв'язку між юридичною правильністю та мораллю. Коли позитивне право допускає дві різні інтерпретації: справедливу (I1) і несправедливу (I2), домагання права на правильність вимагає I1. З цього питання позитивісти і непозитивісти не мають великих розбіжностей, які починаються там, де потрібна відповідь на питання, що відбувається, коли вибрано I2, тобто несправедлива інтерпретація. Якщо обрана несправедлива інтерпретація, то, згідно з позитивізмом, таке рішення є юридично бездоганим рішенням з моральними дефектами. Згідно ж з непозитивізмом, таке рішення є дефектним не тільки з моральної, але й юридичної точки зору. Воно є юридично дефектним не тільки через те, що домагання на моральну правильність порушується у разі винесення морально дефектного судового рішення, але так само через те, що правове домагання на правильність також порушується. Це призводить до необхідності ціннісного, або ідеального, зв'язку між правом і мораллю. При цьому домагання на правильність має на увазі, що право обов'язково включає в себе ідеальний вимір, так само як і реальний, або владний (офіційний) вимір. Ці дефекти в будь-якому вимірі є правовими дефектами, однак, можуть бути адекватно зрозумілі тільки за допомогою непозитивістського поняття права. Зазначений теоретичний аспект проблеми доповнюється практичним аспектом. Якби дефектність була лише моральною, то було б важко пояснити, чому суд вищої інстанції повинен мати повноваження скасувати несправедливе рішення суду нижчої інстанції у випадках, коли справедливе рішення так само сумісне з позитивним правом, як і рішення несправедливе [18].

Таким чином, якщо Є. Булігін описує прийняття юридичних рішень у важких випадках як правотворчий акт, який перетворює моральні міркування

на право, то Р. Алексі наполягає не на випадковому і суб'єктивному, а на необхідному і об'єктивному характері зв'язку між юридичною і моральною правильністю. Вважаємо, що використання таких методологічно важливих концептів, як позиція спостерігача й учасника, диференціація видів прогалин в праві, домагання права на правильність, крайня несправедливість, моральна та юридична дефектність суддівських рішень можуть значною мірою збагатити відповідні вітчизняні правові доктрини.

Останніми роками в журналі «Філософія права і загальна теорія права» вийшли переклади статей Є. Булигіна українською мовою («Кант і сучасна філософія права» (2014) [19], «Норми права, логіка та істина» (2015) [20], «Мое бачення раціональності права» (2016) [21]. Найбільш повне уявлення про творчість Є. Булигіна можна отримати із двох збірок його праць: «“Нормативні системи” та інші праці з філософії права і логіки норм» (СПб., 2013) [22] і «Вибрані праці з теорії та філософії права» (СПб., 2016) [23].

Про неабиякі здібності Є. Булигіна як полеміста свідчать ті дискусії, в яких він бере участь на міжнародних форумах і на сторінках наукових видань. Зокрема, широко відомими є його дискусії з Г. Кельзенем (щодо проблеми дійсності та дієвості права) [23, с. 273–323], О. Вайнбергером (щодо проблеми логіки норм) [23, с. 327–376], Р. Алексі (щодо проблеми природи і поняття права як спір між позитивістом і неопозитивістом) [23, с. 379–428] та іншими науковцями. Слід також зазначити, що поряд з академічними успіхами Є. Булигіна від інших відрізняє тонке почуття гумору і вміння гармонійно поєднувати різні сторони життя, такі як сімейні цінності (у нього троє дітей і п'ятеро онуків), відпочинок, дружба і заняття філософією права.

Висновки. За Є. Булигіним, розгляд права як нормативної системи значною мірою розширює горизонти його логічного аналізу, водночас передбачає враховувати активність людини як суб'єкта права, моральна позиція якої має перевагу перед формалізмом норми в контексті суддівської правотворчості, складного екзистенційного вибору та обґрунтування прав людини як унікального досвіду, який слід обов'язково зберігати. Тим самим гуманістичний вимір права знаходить свою реалізацію у ключових аспектах правової концепції аргентинського філософа права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максимов С. Євгеній Булигін: концепція права як нормативної системи. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1–2. С. 310–317.
2. Гуастини Р. Выдающиеся аспекты «Нормативных систем». *Российский ежегодник теории права*. 2010. № 3 / под ред. А. В. Полякова. Санкт-Петербург: Изд. дом СПбГУ, 2011. С. 492–499.

3. Navarro Pablo E. Normative Systems and Legal Positivism. Eugenio Bulygin and the Philosophy of Law. *Essays in Legal Philosophy. Introduction I.* / Bulygin E. Oxford University Press, 2015. P. 1–21.
4. Атиенза М. Евгений Булыгин и теория юридической аргументации. *Проблемы філософії права.* Т. IV–V. Київ; Чернівці: Рута, 2008. С. 245–351.
5. Антонов М. В., Лисанюк Е. Н. Нормативные системы в теории права и логике норм. «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм / К. Э. Алчуррон, Е. В. Булыгин, П. Герденфорс, Д. Макинсон; под ред. Е. Н. Лисанюк. Санкт-Петербург: Изд-во Петерб. Ун-та, 2013. С. 4–43.
6. Максимов С. И. Евгению Викторовичу Булыгину – 80 лет. *Проблемы філософії права.* 2012. Т. VIII–IX. С. 440–443.
7. Alchurron C. E., Bulygin E. Normative Systems. Wien; New York: Springer, 1971. XVIII + 208 pp.
8. Булыгин Е. В. Кант и современная философия права. *Избранные работы по теории и философии права.* Санкт-Петербург: Алеф-Пресс, 2016. С. 18–27.
9. Булыгин Е. В. Что такое правовой позитивизм? *Правоведение.* 2011. № 4. С. 236–245.
10. Булыгин Е. В. Нормы и нормативные предложения: различие между ними и опасность их смешения. *Правоведение.* 2008. № 2. С. 147–153.
11. Булыгин Е. В. Краткая автобиография. *Российский ежегодник теории права.* 2010. № 3. С. 481–482.
12. Алчуррон К. Э., Булыгин Е. В. Нормативные системы. *Российский ежегодник теории права.* 2010. № 3. С. 309–480.
13. Алчуррон К. Э., Булыгин Е. В. Нормативные системы. «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2013. С. 44–210.
14. Булыгин Е. К проблеме обоснования прав человека. *Проблемы философии права.* 2008. Т. IV–V. С. 149–152.
15. Булыгин Е. В. К проблеме объективности права. *Проблемы философии права.* 2005. Т. III. С. 7–13.
16. Bulygin E. Essays in Legal Philosophy / ed. by K. Berman, C. Huerta, T. Mazzaresse, J. J. Moreso, P. E. Navarro, S. L. Paulson. Oxford: Oxford University Press, 2015. 378 p.
17. Булыгин Е. Алекси между позитивизмом и неопозитивизмом. *Проблемы філософії права.* 2012. Т. VIII–IX. С. 36–43.
18. Алекси Р. Между позитивизмом и неопозитивизмом? Третий ответ Евгению Булыгину. *Проблемы філософії права.* 2012. Т. VIII–IX. С. 51–59.
19. Булигін Є. Кант і сучасна філософія права. *Філософія права і загальна теорія права.* 2014. № 1–2. С. 304–311.
20. Булигін Є. Норми права, логіка та істина. *Філософія права і загальна теорія права.* 2015. № 1–2. С. 298–311.
21. Булигін Є. Моє бачення раціональності права. *Філософія права і загальна теорія права.* 2016. № 1–2.

22. «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм / К. Э. Алчуррон, Е. В. Булыгин, П. Герденфорс, Д. Макинсон; под ред. Е. Н. Лисанюк. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2013. 380 с.
23. Булыгин Е. В. Избранные работы по теории и философии права / пер. с англ., нем., исп.; под науч. ред. М. В. Антонова, Е. Н. Лисанюк, С. И. Максимова. Санкт-Петербург: Алеф-Пресс, 2016. 476 с.

REFERENCES

1. Maksymov S. (2016) Evgenii Bulygin: consepsija prava iak normatyvnoi systemy [Eugenio Bulygin: the concept of law as a normative system], *Filosofia prava i zagalna teoriia prava* [Philosophy of law and general theory of law], 2016, no. 1–2, 310–317 [in Ukrainian].
2. Guastini R. (2010) Vydaiuschiesia aspekty «Normativnykh system» [The noteworthy aspects of «Normative systems»], *Rosiyskiy ezhegodnik teorii prava* [Russian yearbook of legal theory], 2010, no. 3, 481–482 [in Russian].
3. Navarro Pablo E. (2015) Normative Systems and Legal Positivism. Eugenio Bulygin and the Philosophy of Law. Bulygin E. *Essays in Legal Philosophy*. Introduction I. Oxford University Press, 2015, 1–21.
4. Atienza M. (2008) Evgeniy Bulygin i teoriia juridicheskoy argumentatsii [Eugenio Bulygin and the Theory of Legal Argumentation], *Problemy filosofii prava* [Philosophy of law issues], 2008, vol. IV–V, 245–251 [in Russian].
5. Antonov M. V., Lisanyuk E. N. (2013) Normativnyie sistemy v teorii prava I logike norm [Normative systems in theory of law and logics of norms]. «Normativnyie sistemy» i drugiie raboty po filosofii prava i logike norm [«Normative systems» and outher works on philosophy of law and logics of norms] / С. Е. Alchourron, Е. Bulygin, P. Gardenfors, D. Mafkinson; ed. by E. N. Lisanyiuk. S-Petersburg: S-Petersburg university edition, 2013, 4–43 [in Russian].
6. Maksimov S. I. (2012) Evgeniiu Viktorovichu Bulyginu – 80 let [The Jubilee of Eugenio Bulygin (80 years)], *Problemy filosofii prava* [Philosophy of law issues], 2012, vol. VIII–IX, 440–443 [in Russian].
7. Alchurron C. E., Bulygin E. (1971) *Normative Systems*, Wien; New York: Springer, 1971. XVIII + 208 pp.
8. Bulygin E. V. (2016) Kant i sovremennaia filosofia prava [Kant and Contemporary Philosophy of Law], Bulygin Evgeniy Viktorovich. *Izbrannyye raboty po teorii i filosofii prava* [The selected writings in theory and philosophy of law], Sankt-Petersburg, 2016, 18–27 [in Russian].
9. Bulygin E. V. (2011) Chto takoe pravovoi pozytivizm? [What is Legal Positivism?], *Pravovedenie* [Jurisprudence], 2011, no. 4, 236–245 [in Russian].
10. Bulygin E. V. (2008) Normy i normativnyie predlozhenia: razlichii mezhdnu nimi i opasnost ih smeshenia [Norms and Normativ Propositions: the Difference between them and the Danger of their Mixing], *Pravovedenie* [Jurisprudence], 2008, no. 2, 147–153 [in Russian].

11. Bulygin E. V. (2010) *Kratkaia avtobiografiia* [An (Auto)biographical Sketch], *Rosiyskiy ezhegodnik teorii prava* [Russian yearbook of legal theory], 2010, no. 3, 481–482 [in Russian].
12. Alchurron C. E., Bulygin E. V. (2010) *Normativnyie sistemy* [Normative Systems], *Rosiyskiy ezhegodnik teorii prava* [Russian yearbook of legal theory], 2010, no. 3, 309–480 [in Russian].
13. Alchurron C. E., Bulygin E. V. (2013) *Normativnyie sistemy* [Normative Systems], «Normativnyie sistemy» i drugiie raboty po filosofii prava i logike norm [«Normative systems» and outhr works on philosophy of law and logics of norms] / C. E. Alchourron, E. Bulygin, P. Gardenfors, D. Mafkinson; ed. by E. N. Lisanyiuk. Sankt-Petersburg: Petersburg university edition, 2013, 44–210 [in Russian].
14. Bulygin E. V. (2008) *K probleme obosnovaniia prav chelovieka* [On the Problem of the Foundation of Human Rights], *Problemy filosofii prava* [Philosophy of law issues], 2008, vol. IV–V, 149–152 [in Russian].
15. Bulygin E. V. (2005) *K probleme obektivnosti prava* [To the problem of objectivity of law], *Problemy filosofii prava* [Philosophy of law issues], 2005, vol. III, 7–13 [in Russian].
16. Bulygin E. (2015) *Essays in Legal Philosophy*, Oxford: Oxford University Press, 2015, 378 p.
17. Bulygin E. V. (2012) *Alexy mezchdu pozitivizmom i nepozitivizmom* [Alexy Between the Positivism and Non-Positivism], *Problemy filosofii prava* [Philosophy of law issues], 2012, vol. IV–V, 36–43 [in Russian].
18. Alexy R. (2012) *Mezchdu pozitivizmom i nepozitivizmom? Tretiy otvet Evgeniiu Bulyginu* [Between the Positivism and Non-Positivism? A Third Replay to Eugenio Bulygin], *Problemy filosofii prava* [Philosophy of law issues], 2012, vol. IV–V, 51–59 [in Russian].
19. Bulygin E. (2014) *Kant i suchasna filosofii prava* [Kant and Contemporary Philosophy of Law], *Filosofii prava i zagalna teoriia prava* [Philosophy of law and general theory of law], 2014, no. 1–2, 304–311 [in Ukrainian].
20. Bulygin E. (2015) *Normy prava, logika i istina* [Legal Norms, Logics and Truth], *Filosofii prava i zagalna teoriia prava* [Philosophy of law and general theory of law], 2015, no. 1–2, 298–311 [in Ukrainian].
21. Bulygin E. (2016) *Moie bachennia racionalnosti prava* [My Vision of the Rationality of Law], *Filosofii prava i zagalna teoriia prava* [Philosophy of law and general theory of law], 2016, no. 1–2, 318–323 [in Ukrainian].
22. «Normativnyie sistemy» i drugiie raboty po filosofii prava i logike norm. [Normative Systems and other Writings on the philosophy of law and logics of norms] / C. E. Alchourron, E. Bulygin, P. Gardenfors, D. Mafkinson; ed. by E. N. Lisanyiuk, Sankt-Petersburg, 2013, 380 p. [in Russian].
23. Bulygin E. V. (2016) *Izbrannyye raboty po teorii i filosofii prava* [The Selected Writings in Theory and Philosophy of Law], Sankt-Petersburg, 2016, 476 p. [in Russian].

Максимов Сергей Иванович, доктор юридических наук, профессор, профессор кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ПРАВО КАК НОРМАТИВНАЯ СИСТЕМА: «ГУМАНИСТИЧЕСКИЙ» ПОЗИТИВИЗМ ЕВГЕНИЯ БУЛЫГИНА

Статья посвящена исследованию основных моментов жизни и творчества Евгения Булыгина – всемирно известного аргентинского философа права, заслуженного профессора Университета Буенос-Айреса, президента Международной ассоциации философии права и социальной философии (1999–2003) в контексте его главной позитивистской идеи о праве как нормативной системе, делается вывод о гуманистическом измерении его понимания права в практических аспектах.

Ключевые слова: Евгений Булыгин, нормативные системы, деонтическая логика, право, правовой позитивизм, право и мораль, «гуманистический» позитивизм.

Maksymov Sergiy Ivanovych, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

LAW AS A NORMATIVE SYSTEM: EUGENIO BULYGIN'S «HUMANISTIC» POSITIVISM

Problem setting. *Certain 'stereotyped' representations of legal positivism as a 'rigid' concept of law that ignores a person as a creative subject and requires only a clear obedience to normative requirements are refuted by an example of the theoretical views of the outstanding Argentine philosopher of law Eugenio Bulygin, who was born in the early 30's years of the twentieth century in Kharkiv.*

Recent research and publications analysis. *Creativity of E. Bulygin in recent times was a subject of quite many publications, made as by representatives of the Western philosophy of law, as well as post-Soviet researchers. At the same time, the analysis of the main moments of life and scientific activity of the outstanding scientist in terms of identifying a certain humanistic bias of his philosophical and legal creativity is carried out for the first time.*

Paper objective. *The purpose of the article is to demonstrate the main points of life and work of E. Bulygin in the context of his main positivist idea of law as a normative system with a humanistic dimension.*

Paper main body. *The article gives an overview of the main life stages of the Argentine philosopher of law, which influenced the formation of his scientific outlook: school, university, creative collaboration with Carlos Alchourron, internship with Herbert Hart at*

Oxford University, multifaceted scholarly and teaching activity at the University of Buenos Aires and other universities of the world. His fruitful activities in the International Association of Philosophy of Law and Social Philosophy is especially distinguished.

Particular attention is paid to his main work, 'Normative Systems', written in co-authorship with K. Alchurron. An analysis of the main points of this work, such as the rules and logical structure of legal sentences, the inapplicability of the concepts of truth to legal norms, the problem of gaps in law, etc., is given.

It is also revealed the peculiarities of views on the relation of law and morality as different spheres of human activity, but emphasizes the possibility, in some cases, of favoring a moral solution to legal prohibitions.

Conclusions of the research. *According to E. Bulygin, the consideration of law as a normative system greatly extends the horizons of its logical analysis, while at the same time envisaging taking into account the activity of a person as a subject of law, whose moral position may prevail over formal norms in the context of both judicial law-making and the justification of human rights as a unique experience, which should be kept. Thus, the humanistic dimension of law finds its realization.*

Keywords: *Eugenio Bulygin, normative systems, deontological logic, law, legal positivism, law and morality, justification of human rights, «humanistic» positivism.*

Панфілов Олександр Юрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, м. Харків, Україна
ORCID ID: 0000-0002-8997-0120;

Петрова Людмила Олександрівна – кандидат філософських наук, учений секретар Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, м. Харків, Україна
e-mail: luida64p@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9341-1030

ВІЙСЬКОВА ОСВІТА – ГОЛОВНА СТРАТЕГІЯ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ СУЧАСНОГО ВІЙСЬКОВОГО КЕРІВНИКА

Розглянуто систему вищої військової освіти як головну стратегію формування особистості сучасного військового керівника. Окреслені шляхи розвитку військової освіти як головної стратегії формування особистості сучасного військового керівника. Розглядаються інновації у військовій освіті не стільки як реалізація антропологічних і філософських концепцій людини і культури в освіті, скільки як відповідь на виклики часу. З методологічної точки зору в основу дослідження покладено міждисциплінарний та системний підходи.

Ключові слова: феномен особистості військового керівника, формування особистості, психіка, інноваційний і трансгресивний потенціал, інноваційна військова освіта.

Постановка проблеми. Аналіз геополітичної обстановки у світі, досвід застосування військ (сил) у локальних війнах і збройних конфліктах переконливо свідчить, що забезпечення воєнної безпеки держави сьогодні потребує нових підходів до застосування Збройних Сил в сучасних умовах. Серед них не останнє місце займає проблема підвищення ефективності управління. Сьогодення вимагає, щоб сучасний військовий керівник мав не лише високий рівень фахової підготовки, а й був інноваційною особистістю, яка здатна до розв'язання складних непередбачуваних завдань і проблем у спеціалізованих сферах професійної діяльності, що передбачає: збирання та інтерпретацію інформації; вибір методів та інструментальних засобів; застосування інноваційних підходів; уміння ефективно формувати комунікаційну стратегію;

чітко орієнтуватися у питаннях управлінської діяльності підлеглими колективами; нести відповідальність за результати своєї діяльності, за прийняття рішень у непередбачуваних умовах [1, с. 70–73]. Інформатизація соціальних процесів породила глобальний інформаційний прорив у формуванні свідомості людини, охопивши при цьому майже всі соціальні шари і вікові групи сучасного суспільства незалежно від їх ментальності, рівня освіти і країни проживання [2]. Актуальність наукового дослідження зумовлена як недостатньою теоретичною розробленістю визначеної теми, так і зростанням її практично-світоглядного значення у ситуації реформування армії. Актуалізують тему дослідження й воєнна глобалізація, геополітичні виклики, міжнародний тероризм, гібридні та інформаційні війни.

У сучасній Україні концептуалізацією філософських досліджень освіти та формування особистості займалися багато відомих філософів С. Ф. Клепко [3], В. Г. Кремень [4], М. Д. Култаєва [5], В. А. Андрущенко [6], І. А. Зязюн, [7], О. А. Базалук [8,9], Огнев'юк В. А. [10] та ін. Філософсько-освітня концептуалізація різних аспектів професійної підготовки і формування особистості військовослужбовця здійснена у працях військових науковців П. В. Квіткін, І. В. Дятлова [11], В. А. Кротюк [12], Г. І. Фінін [13], В. А. Мандрагеля, [14] та ін.

Мета статті – окреслити шляхи розвитку військової освіти як головної стратегії формування особистості сучасного військового керівника.

Виклад основного матеріалу. Загалом дослідження проблеми формування особистості військового керівника є складовим контекстом у наукових пошуках особистості, її життєдіяльності та життєтворчості. Особистість розуміється невідривно від розвитку духовної культури, багатогранної соціальної активності, масштабності самовиразу, а також від категорій свободи, відповідальності, моралі та права [6]. Системоутворювальну роль у структурі особистості виконують ті якості, котрі пов'язані з її уявленнями про своє «Я», про сенс свого буття, своє призначення (екзистенціонально-буттєві якості). Вони роблять людину розумною, духовно багатою, цілісною. Звідси починається фрагментаризація образу людини, що ускладнюється мірою залучення до соціологічного контексту внутрішніх детермінант пояснення поведінки, які є складовими системи «особистість», віддзеркалюючи поєднання «внутрішнього» й «зовнішнього» світів.

Найважливішим аспектом виявлення феномену особистості військового керівника є розуміння того, що військовослужбовці відрізняються від інших соціально-професійних груп суспільства особливістю інтересів у соціальній та інших сферах суспільної життєдіяльності, опосередкованих статусом і функціональним призначенням збройних сил як соціального інституту; специфікою військово-професійної діяльності, яка полягає у використанні засобів зброй-

ного насильства для захисту Батьківщини [15, с. 8], [16, с. 7]. Відтак, ми відносимо особистість військового керівника до професійного типу особистості.

Науковці О. Л. Гончаренко [17] та О. П. Дзьобань [18] розглядають професіоналізацію як один із центральних процесів становлення та розвитку особистості через засвоєння професії. Тим самим професія не лише формує особистість, але й накладає на неї відбиток своєї специфічності. Цей процес спрямований не стільки на засвоєння фіксованого обсягу професійних дій, скільки на перетворення самого суб'єкта діяльності. У цьому процесі особистість повинна пройти деякі етапи: прищеплення та поглиблення інтересу до професії; формування знань, умінь, навичок за обраною спеціальністю, загальних та професійних компетентностей; підвищення почуття професійної відповідальності, обов'язку й честі; самоствердження в майбутній професії. Перехід до кожного нового етапу закладається у попередньому і супроводжується виникненням у суб'єкта цілої низки протиріч та нормативних криз. Водночас професіоналізація особистості сучасного військового керівника – це форма її активності, чинниками якої є її мотиви, цілі, уявлення про можливості особистісного розвитку, які може забезпечити діяльність у межах обраної професії.

У ході аналізу наукової літератури щодо проблем, пов'язаних із формуванням особистості, ми виявили, що дослідники розглядають формування особистості як складний процес становлення людини як особистості, що відбувається в результаті розвитку і виховання; цілеспрямований процес соціалізації особистості, який відбувається внаслідок впливу об'єктивних факторів на внутрішні (суб'єктивні) сили особистості. Останнє робить можливим її самовизначення, саморозвиток, самотворення [19, с. 9]. Освіта як когнітивний процес відіграє конститутивну роль у формуванні пізнавального інструментарію та смисложиттєвих пріоритетів картини світу особистості, визначаючи потенціал її саморозвитку та зміст і напрями пошуку індивідом власної ідентичності [20, с. 343–347].

Говорячи про процес формування особистості військового керівника, ми розглядаємо його як індивідуальну історію її життя, характеристику історії її розвитку, яка складається не просто із сукупності подій у межах біографії, а утворюється закономірними тенденціями, лініями подій. Об'єктивні соціальні умови (стан збройних сил та системи військової освіти), що визначаються обсягом і структурою ресурсу, наявного в розпорядженні соціального агента продукує габітус військовослужбовця – систему стійких диспозицій, схем сприйняття, мислення і дії. Габітус військового керівника у взаємодії з наявним у нього обсягом і структурою потенціалу в певному полі породжують сукупність військових практик, які об'єктивно пристосовані для досягнення певних результатів. Поняття габітусу означає, що індивід, навіть у найособистісніших проявах, є соціальним, колективним.

Варто також зауважити, що подібність поглядів, думок, позицій, інтересів і переконань військовослужбовців сприяє виробленню певних зразків духовної культури, духовного збагачення та визначення нового смислу свого соціального буття. Різноманітні традиційні та ритуалізовані дії призводять до того, що звичаї дуже важко змінювати та вони залишаються непорушними на достатньо тривалий період. Ритуалізовані військові практики призводять до ригідності структури поля воєнної організації та знижують шанси адаптації акторів до нових умов існування. Практики ініціацій призводять до проблем кризи ідентичності військовослужбовців. Дисциплінарні практики породжують існування формальних статутів та правил поведінки, зокрема неформальних правил спілкування, суворої регламентації життя соціальних акторів усередині військової організації, що погіршує їх соціальне самопочуття. Практики безумовного підкорення наказам призводять до того, що людина не в змозі самостійно приймати рішення, а як наслідок військовослужбовці пасивно сприймають нові практики всередині військової організації, обґрунтовуючи це наявністю величезної кількості наказів, статутів, військової дисципліни. Саме безумовне підкорення існуючим практикам призводить до того, що військова організація українського суспільства дуже повільно пристосовується до інновацій [16, с. 267–268].

Ми вважаємо, що авторитет сучасного військового керівника припускає творче спрямування мислення і самостійність вчинків. Підлеглим завжди імпонує керівник, який уміє сформулювати, сказати і відстояти свою думку і відповідати за дії підлеглих. Звідси виникає питання чи можлива взагалі значна самостійність вчинків у керованих системах військового типу, у яких діють нормативні розпорядження і традиції єдиноначальності? На нашу думку, можлива, адже питання полягає не в тому, чи виконувати наказ або розпорядження. Із цього приводу не може бути роздумів, оскільки відповідно до статутів Збройних Сил України: наказ начальника – закон для підлеглих, наказ повинен бути виконаний точно, беззастережно і в строк. У той же час, як правило, будь-який достатньо широкий наказ дає простір для прояву самостійності виконання і не тільки не виключає, але й припускає варіантність способів його виконання. Творчо і самостійно вирішуючи задачі управління в межах отриманих розпоряджень, військовий керівник не тільки підвищує свій авторитет, але й стимулює старанне виконання своїх розпоряджень. При цьому моральні норми і приписи мають орієнтувати його на певний стиль діяльності, на певну лінію поведінки, і тим самим значною мірою регулювати взаємовідносини з підлеглими та вищими начальниками. Підкреслимо, що це регулювання без примушування, позаяк базується на переконаннях через засвоєння, повне сприйняття моральних вимог, які перетворюються на чітку внутрішню позицію військового керівника, повсякденну потребу діяти саме

так. Професійна мораль (етика) військового керівника є сукупністю моральних принципів, норм та військово-етичних категорій, які виражають його ставлення до свого військового обов'язку як обов'язку професійного, а через нього – і до обов'язку громадянського [21, с. 137]. Для цього військовий керівник повинен використовувати той внутрішній потенціал, який дозволяє долати межі, вийти за межі визначеності, зберегти своє і увійти в інше, не втративши себе. Тому на сьогодні виникає потреба в особистості, яка не лише накопичує інформацію для своєї професійної діяльності, але й володіє здатністю її генерувати та змінювати, тобто постійно перебувати у стані творчого пошуку та творчого розвитку. Адже наскільки розвинений в індивіді творчий рівень, настільки високим буде його рівень культури і здатності, зберігаючи свою ідентичність, адаптуватися у мультикультурному освітньому та професійному середовищі, збагачувати духовний та інтелектуальний потенціал суспільства.

За такої ситуації у структурі особистості сучасного військового керівника актуалізується інноваційний і трансгресивний потенціал. Так, Й. Козелецькі трактує трансгресію як «діяльність і акти мислення, як правило, інтенціональні і свідомі, які переходять межі можливостей та матеріальних, символічних і соціальних досягнень людини і стають джерелом нових важливих позитивних чи негативних цінностей» [22, с. 18]. Він вважає, що важливим є не тільки пристосування людини до майбутнього світу, але й «внесення в нього розумних інновацій». Стимулом до діяльності інноваційної людини є бажання пізнавати, що проявляється не тільки у прагненні отримувати готові знання.

Сучасні війни, збройні конфлікти і події на сході України, тобто нові військові практики потребують нового габітусу. Методологи зауважують, що в такому мінливому світі старі комфортні та звичні габітуси є згубними. Атрибутивна характеристика постнекласичних практик – їх рефлексивність. Їх особливість полягає в тому, що вони здатні до самоорганізації, в них присутній момент ірраціональності [23, с. 53]. Рефлексуючи, людина може переходити від однієї стратегії (часто неефективної) до іншої (більш дієвої). Саме постнекласичний габітус здатний так спрямовувати ментальність людини, що природним стає усвідомлення себе як суб'єкта відповідальної дії.

Сучасний військовий керівник повинен не тільки відповідати вимогам глобалізації, віртуалізації і екологізації, а історична епоха свідчить, що у свідомості громадянина України повинні формуватися такі людські якості, як креативність та інноваційність мислення, чесність і порядність, творча самостійність і раціональна діяльність, громадянська відповідальність і правова грамотність, міжнаціональна толерантність і національна ідентичність.

Ми вважаємо, що одним з ефективних шляхів формування інноваційної особистості є науково обґрунтований інноваційний напрям розвитку військової освіти України та становлення нової парадигми військової освіти. Метою

інноваційної освіти є максимальний розвиток особистості, причому ефект підвищеного впливу освіти на особистість досягається за рахунок зміни орієнтації, внутрішньої реорганізації освітньої системи, яка містить традиційні компоненти. Формування особистості сучасного військового керівника відбувається протягом усієї служби у Збройних Силах України, але фундаментальні засади формування його особистості відбуваються в період навчання в системі вищої військової освіти України.

Ще у «Феноменології духу» Гегель теоретично обґрунтовує «подвійний» історизм дорослішання душі і тіла людини як процесу формування його образу. Іншими словами, це «процес створення (die Bildung) у ній образу людини, процес її освіти (образовання – рос.) (bilden) як суб'єкта активного самовживлення в духовно-практичну історію людства. Це і є освітній (образовательный – рос.) процес – процес тепер уже не виховання, а утворення її людської сутності освіти...» [24, с. 135]. Саме Гегель показав, що процес формування особистості на основі позитивних ідеалів – це одночасно і процес позитивного змінювання суспільства, оскільки в процесі виховання людина є не лише його об'єктом, але й суб'єктом: виховання – це «важка і дратівна боротьба із самим собою».

«Людина стає людиною лише через виховання. Вона є те, що робить із неї виховання» – підкреслює Кант. Місцем, де конструюється ідеал формування людини, з точки зору Г. Ноля, є виховна дійсність [25, с. 119].

Відповідно освіта людини, як вважав М. Шелер, є *cultura animi*, що означає «культура душі» [26, с. 33], а її «недостатність» означає онтологічну приреченість на вдосконалення протягом усього життя і, таким чином, найтісніший зв'язок з освітою. Як підкреслює Г. Ромбах, «процес знаходження людиною свого місця у світі є суто педагогічним, адже йдеться про самотворення людини» [27, с. 261].

У зв'язку з цим О. Базалук вважає, що в підґрунтя педагогічного процесу варто покласти нову світоглядну установку, новий тип особистості, а відповідно і змінити методику виховання та навчання [8, с. 193; 9, с. 93–100]. І якщо у кінці ХХ ст. предметом освітнього впливу вважалась особа, що складається з соціальної і біологічної суті, то на початку ХХІ ст. досягнення в нейронауках дозволили конкретизувати предмет освітньої дії і виокремити в людині матеріальну організацію – нейронні структури: ансамблі підсвідомості і свідомості. Об'єктом дослідження філософії освіти є освітні моделі – освітні технології в масштабах держави, спрямовані на формування «високорозвинених психік» (осіб). Тому, опираючись на досягнення нейробіології, психології, педагогіки і філософії освіти, народи і держави світу будують свої, національні освітні системи, ефективність яких оцінюється в конкретному соціально-культурному середовищі.

Оскільки військова освіта є різновидом освіти фахової, яка, у свою чергу, є однією з підсистем освіти загалом, то вона функціонує і розвивається за законами розвитку навколишнього суспільного та культурного середовища. Формування нового типу особистості військового керівника вимагає на основі аналізу існуючих світових освітніх систем розробки нових освітніх технологій, технічних та програмних засобів, що інтегрують жорстко діючі рамки нормативно-правової організації професійної діяльності з необхідністю вільного розвитку особистості.

Отже, цілісність і комплексність є закономірними властивостями процесу формування особистості військового керівника. Звідси об'єктивно існує єдність навчання, виховання, розвитку і психологічної підготовки військового керівника, єдність викладання і учіння, єдність змістовної і процесуальної сторони, всебічний розвиток особистості військового керівника у цьому процесі. Таким чином, вища військова освіта, наблизившись до інтересів і потреб кожної особистості, має цільове спрямування, з одного боку, на успішне здобуття освіти вищого професійного рівня, а з другого – на всебічний розвиток й саморозвиток особистості. Сучасна військова освіта має не просто закласти сциєнтистський чи технічний фундамент професійних компетенцій майбутнього військового керівника, а сприяти розвитку творчо-особистісного, креативно-мисленневого потенціалу особистості. Гуманітарно-світоглядна підготовка військових кадрів має сформувані системне глобальне мислення, що базується на компетентісному підході, до основних атрибутів якого можна віднести фундаментальність, професіоналізм, комунікативність, інформаційність.

Висновки. Підсумовуючи, можна сказати, що формування особистості сучасного військового керівника постає складним і суперечливим процесом набуття та трансформації індивідом внутрішнього потенціалу для реалізації індивідуальних і суспільних життєвих стратегій на основі розгортання окремих компонентів його природи та психіки. Цей процес відбувається в межах його вікового розвитку і може бути представлений у вигляді конкретних етапів: допрофесійного розвитку, вибору професії, професійної підготовки та подальшого становлення як професіонала.

Військова освіта має забезпечувати умови для формування та самореалізації особистості, гнучкість і варіативність навчання, виважене гуманітарне спрямування, значущість та престиж військової служби. Кінцевим результатом діяльності усіх рівнів військової освіти є інноваційна особистість, яка адекватно сприймає реальність, має системний світогляд і аналітичне мислення, здатна приймати оптимальні рішення відповідно до профілю своєї військово-професійної діяльності. На наш погляд, обмежувати вимоги до сучасного випускника вищого військового навчального закладу тільки рівнем професій-

ної підготовки недоцільно. За сучасних умов підготовка сучасного військового керівника має бути спрямована на активний пошук інноваційних форм і методів менеджменту військової освіти в контексті формування особистості та набуття майбутнім військовим керівником професіоналізму, та які могли б стимулювати зростання його інтелектуального потенціалу, компетентності, ініціативи та творчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полторак С. Т. Розвиток системи вищої військової освіти України та за кордоном: державноуправлінські аспекти. *Інвестиції: практика та досвід*. № 3. 2016. С. 70–73.
2. Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій: монографія. Харків: Майдан, 2012. 224 с.
3. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті. Полтава: ПОІППО, 2006. 328 с.
4. Кремень В. Г. Освіта у спонтанності розвитку цивілізації. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2013. № 8–9. С. 7–16 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2013_8-9_3.
5. Култаєва М. Д. Філософсько-освітній полілог, або паралелі, що пересікаються: Г. С. Сковорода, Г. Г. Ващенко, А. С. Макаренко. *Новий колегіум*. 2013. № 2 (71). С. 15–20.
6. Філософія освіти: навч. посіб. / за заг. ред. В. Андрущенко, І. Предборської. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 330 с.
7. Зязюн І. А. Філософські проблеми гуманізації і гуманітаризації освіти. *Педагогіка толерантності*. 2000. № 3. С. 58–61.
8. Базалук О. Філософія освіти: її роль та місце в системі філософського знання. *Філософські обрії*. 2010. № 23. С. 187–200.
9. Базалук О. А., Блажевич Т. В. Современные основы философии образования. *Future Human Image*: науч. журн. Киев: МФКО, 2015. № 2 (5). С. 93–100.
10. Огнев'юк В. О. Освітологія. Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. пр.: в 5 т. / Нац. акад. пед. наук України. Київ: Пед. думка, 2012. Т. 1: Загальна педагогіка та філософія освіти. С. 38–52.
11. Квіткін П. В., Дятлова І. В. Професіоналізація Збройних Сил України: зміст та умови реалізації. *Новітні технології – для захисту повітряного простору*: тези доп. 9-ї наук. конф. Харків. ун-ту Повітр. Сил ім. Івана Кожедуба, 17–18 квіт. 2013 р. Харків: ХУПС ім. І. Кожедуба, 2013. С. 367.
12. Кротюк В. А. Сучасні концепції дослідження патріотизму. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. № 5. С. 52–58.
13. Фінін Г. І. Військова освіта в сучасних соціокультурних контекстах: монографія. Харків: Майдан, 2014. 300 с.

14. Мандрагеля В. А. Пропозиції до Концепції ідеологічного виховання в Збройних Силах України. Київ: Наук. центр гуманітар. проблем в ЗСУ, 2014. 17 с.
15. Александров В. М. Військова служба як особливий вид державної служби в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2009. 20 с.
16. Солнишкіна А. А. Концепт соціальних практик у дослідженні соціальних проблем воєнної організації суспільства трансформаційного періоду. *Соціологія Другого модерну: проблема перевизначення понять суспільствознавчого дискурсу*. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2009. 269 с.
17. Гончаренко О. Л. Західна парадигма формування особистості військового професіонала (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук. Харків, 2008. 186 с.
18. Дзьобань О. П. Соціалізація військовослужбовця в умовах трансформації українського суспільства (соціально-філософський аналіз): дис. ... канд. філос. наук. Харків, 2000. 190 с.
19. Ватковська М. Г. Самореалізація особистості в освітньому просторі: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Одеса, 2010. 20 с.
20. Суспільне покликання філософії освіти у сучасних соціокультурних контекстах: монографія / редкол.: М. Д. Култаєва (голова). Харків: ТОВ «Щедра садиба плюс», 2014. 388 с.
21. Квіткін П. В., Дятлова І. В., Ребрій І. М. Правова культура військового керівника: сутність і необхідність формування. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. №4 (14). С.135–141.
22. Kozielski J. Psychotransgresjonalizm. Nowy kierunek psychologii. Warszawa: Żak, 2001. 293 s.
23. Добронравова И. С. Философия науки как практическая философия. *Практична філософія*. 2009. №1. С. 43–54.
24. Гегель Г. В. Феноменология духа: [пер. с нем.]. СПб., 1992. 348 с.
25. Nohl H. Die paedagogische Bewegung in Deutschland und ihre Theorie. Frankfurt am Main, 1961. 316 p.
26. Шелер М. Формы знания и образование: [пер. с нем.]. *Избр. произведения*. Москва: Гнозис, 1994. С. 15–56.
27. Rombach H. Reconstitutionsphilosophie und Structurpaedagogik. Idee der menschheit. München, 1966. S. 113–204.
28. Солнишкіна А. А. Особливості соціальних проблем воєнної організації українського суспільства: автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Запоріжжя, 2009. 16 с.

REFERENCES

1. Poltorak S. T. (2016) Rozvytok systemy vyshchoi viiskovoi osvity Ukrainy ta za kordonom: derzhavnoupravliniski aspekty. *Investytsii: praktyka ta dosvid. Derzhavne upravlinnia*. №3. 70–73 [in Ukrainian].

2. Dzoban O. P. (2012) *Filosofia informatsiinykh komunikatsii: monohrafiia*. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
3. Klepko S. F. (2006) *Filosofia osvity v yevropeiskomu konteksti*. Poltava: POIPPO [in Ukrainian].
4. Kremen V. H. (2013) *Osvita u spontannosti rozvytku tsyvilizatsii. Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti. № 8–9. 7–16* URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2013_8-9_3 [in Ukrainian].
5. Kul'taieva M. D. (2013) *Filosofsko-osvitnii poliloh, abo paraleli, shcho peresikaiutsia: H. S. Skovoroda, H. H. Vashchenko, A. S. Makarenko. Novyi kolehium. № 2(71). 15–20* [in Ukrainian].
6. *Filosofia osvity: Navchalnyi posibnyk* (2009). V. Andrushchenka, I. Predborskoï. (Ed.) et al. K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
7. Ziazium I. A. (2000) *Filosofski problemy humanizatsii i humanitaryzatsii osvity. Pedahohika tolerantnosti. № 3. 58–61* [in Ukrainian].
8. Bazaluk O. (2010) *Filosofia osvity: yii rol ta mistse v systemi filosofskoho znannia. Filosofski obrii, 23, 187–200* [in Ukrainian].
9. Bazaluk O. A., Blazhevich T. V. (2015) *Sovremennyye osnovy filosofii obrazovaniya. Future Human Image 2 (5). Kiyev: MFKO. 93–100* [in Russian].
10. Ohneviuk V. O. *Osvitolohiia*. (2012) *Pedahohichna i psykhologichna nauky v Ukraini. Zahalna pedahohika ta filosofia osvity (Vols. 1–5). Vol. 1. Kyiv: Pedahohichna dumka, 38–52* [in Ukrainian].
11. Kvitkin P. V., Diatlova I. V. (2013) *Profesionalizatsiia Zbroinykh Syl Ukrainy: zmist ta umovy realizatsii. Novitni tekhnolohii – dlia zakhystu povitrianoho prostoru : Abstracts of Papers. Kh.: KhUPS im. i. Kozheduba, 367* [in Ukrainian].
12. Krotiuk V. A. (2013) *Suchasni kontseptsii doslidzhennia patriotyzmu. Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Ser. : Filosofia, filosofia prava, politolohiia, sotsiolohiia. № 5. 52–58* [in Ukrainian].
13. Finin H. I. (2014) *Viiskova osvita v suchasnykh sotsiokulturnykh kontekstakh*. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
14. Mandrahelia V. A. (2014) *Propozytsii do Kontseptsii ideolohichnoho vykhovannia v Zbroinykh Sylakh Ukrainy. K.: Naukovyi tseñtr humanitarnykh problem v ZSU* [in Ukrainian].
15. Aleksandrov V. M. (2009). *Viiskova sluzhba yak osoblyvyi vyd derzhavnoi sluzhby v Ukraini: Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
16. Solnyshkina A. A. (2009) *Kontsept sotsialnykh praktyk u doslidzhenni sotsialnykh problem voiennoi orhanizatsii suspilstva transformatsiinoho periodu. Sotsiolohiia Druhoho modernu: problema perevyznachennia poniat suspilstvoznavchoho dyskursu. Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka»* [in Ukrainian].
17. Honcharenko O. L. (2008) *Zakhidna paradyhma formuvannia osobystosti viiskovoho profesionala (sotsialno-filosofskyi analiz): Extended abstract of candidate's thesis*.
18. Dzoban O. P. (2000) *Sotsializatsiia viiskovosluzhbovtisia v umovakh transformatsii ukrainskoho suspilstva (sotsialno-filosofskyi analiz): Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

19. Vatkovska M. H. (2010) Samorealizatsiia osobystosti v osvithnomu prostori: Extended abstract of candidate's thesis. O., [in Ukrainian].
20. Suspilne poklykannia filosofii osvity u suchasnykh sotsiokulturnykh kontekstakh: monohrafiia M. D. Kul'taieva (Ed.) et al. (2014) Kh.: TOV «Shchedra sadyba plius» [in Ukrainian].
21. Kvitkin P. V. Diatlova I. V., Rebrii I. M. (2012) Pravova kultura viiskovoho kerivnyka: sutnist i neobkhdnist formuvannia. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Seriia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. № 4 (14). 135–141* [in Ukrainian].
22. Kozielski J. (2001) Psychotransgresjonalizm. Nowy kierunek psychologii. Warszawa: Żak.
23. Dobronravova I. S. (2009) Filosofiia nauki kak prakticheskaya filosofiia. *Praktichna filosofiia. № 1. 43–54* [in Russian].
24. Gegel G. V. Fenomenologiya dukha (1992) SPb. [in Russian].
25. Nohl H. (1961) Die paedagogische Bewegung in Deutschland und ihre Theorie. Frankfurt am Main.
26. Sheler M. (1994) Formy znaniya i obrazovaniye. Izbrannyye proizvedeniya. M.: Izdvo «Gnozis». 15–56 [in Ukrainian].
27. Rombach H. (1966) Reconstitutionsphilosophie und Structurpaedagogik. Idee der menschheit. München, 113–204.
28. Solnyshkina A. A. (2009) Osoblyvosti sotsialnykh problem voiennoi orhanizatsii ukrainskoho suspilstva: Extended abstract of candidate's thesis. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

Панфилов Александр Юрьевич, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии Харьковского национального университета Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, г. Харьков, Украина;

Петрова Людмила Александровна, кандидат философских наук, учений секретарь Харьковского национального университета Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, г. Харьков, Украина

ВОЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – ГЛАВНАЯ СТРАТЕГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ СОВРЕМЕННОГО ВОЕННОГО РУКОВОДИТЕЛЯ

Рассмотрена система высшего военного образования как главная стратегия формирования личности современного военного руководителя. Рассматриваются инновации в военном образовании не столько как реализация антропологических и философских концепций человека и культуры в образовании, сколько как ответ на

вызовы времени. С методологической точки зрения в основу исследования положен междисциплинарный и системный подходы.

Ключевые слова: феномен личности военного руководителя, формирование личности, психика, инновационный и трансгрессивный потенциал, инновационное военное образование.

Panfilov Oleksandr Yuriiovych Doctor of Philosophical Sciences,
Professor Kharkiv national university of Air Forces named after Ivan Kozhedub,
Kharkiv, Ukraine

Petrova Lyudmila Oleksandrivna, PhD Kharkiv national university
of Air Forces named after Ivan Kozhedub, Kharkiv, Ukraine

MILITARY EDUCATION IS MAIN STRATEGY FORMATION OF PERSONALITY OF MODERN MILITARY LEADERS

Problem setting. Analysis of geopolitical situation in the world, experience of using troops in local wars and armed conflicts, convincingly demonstrates that today ensuring military security of state requires new approaches to use of the Armed Forces in modern conditions. Among them, problem of improving management efficiency is not the last one. This is a military leader who has not only a high level of professional training, but also an innovative personality. Such a person is able to solve complex of unpredictable problems in specialized areas of professional activity.

Recent research and publications analysis. The conceptualization of philosophical studies of education and the formation of personality was attended by many well-known philosophers Klepko S. F., Kremen VG, Kultayev M. D., Andrushchenko V. A., Zyazun I. A., Bazaluk O. A., Ognevjuk V. A. and others.

Paper objective – the determine the ways of developing military education as the main strategy for the formation of the personality of a modern military leader.

Paper main body. Bank of modern innovations is formed by accelerated development of information technologies which has led to the fact that traditional approaches to formation of personality cease to comply needs and requirements of modern life. But for formation of an innovative personality it is necessary to have its theoretical model with basic qualities and acquired in process of professionalization.

Objective social conditions (status of armed forces and system of military education) produce the habit of the soldier – a system of stable dispositions, patterns of perception, thinking and action. Ritualized military practices leads to rigidity in structure of military organization and reduce chances of adopting actors to new conditions of existence. Therefore, today there is requirement for the person who not only accumulates information for their professional activities, but also has ability to generate and change it, that means, constantly be in a state of creative research and creative development. Accordingly new

military practices require a new habit. Methodologists note that in this changing world the old comfortable and habitual habit is disastrous. Attributive characteristics of post-non-classical practices – is their reflectivity. Exactly, the post-non-classical habit is able to direct the mentality of a person so that it becomes natural to realize oneself as a subject of responsible action.

Therefore, in our opinion, one of the effective ways of forming an innovative personality, but not the only one, is scientifically based innovative development of Ukraine's military education and construction of a new paradigm for military education. Education – is a force that, to a greater extent than any other, shapes the future. At the present time, human qualities such as creativity and innovation of thinking, honesty and decency, creative independence and rational activity, civic responsibility and legal literacy, interethnic tolerance and national identity should be formed in the minds of each person.

Conclusions of the research. *The modern system of military education should act ahead of time, so that in minds of future military leader estimate consequences of their actions constantly take place. This requires that in process of education influence on consciousness and subconsciousness of each trainee is significantly increased. At the same time, military education should lay not just a scientist or technical foundation for professional competences of a military leader, but also contribute to development of a person's creative, personal and creative potential. However, in order to change traditional norms and rules of forming the personality of a military leader, certain personal resource is needed. To such, first of all, should attribute the presence in a person of such personal qualities as conviction, belief in oneself, ability to overcome difficulties by searching for new, non-standard ways of resolving them, tolerance and vitality.*

In our opinion, the humanitarian and ideological training of military personnel, based on a competent approach, should form a systemic global thinking.

Keywords: *phenomenon of personality of military leader, forming of personality, psyche, innovative and transgressive potential, innovative military education.*

Short Abstract for an article

Abstract. *The article considers system of military education as the main strategy for formation of the personality military leader. The ways of development of military education as the main strategy of formation of the personality of the modern military leader are outlined. Innovations in military education are considered not so much as the realization of anthropological and philosophical concepts of man and culture in education, but as an answer to the challenges of time.*

Keywords: *phenomenon of personality of military leader, forming of personality, psyche, innovative and transgressive potential, innovative military education.*

Коваленко Інна Ігорівна, доцент, доцент кафедри філософії
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9320-1773;

Кальницький Едуард Анатолійович, доцент,
доцент кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalnitsky@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1777-9992

ДО ПИТАННЯ ПРО ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО ЖИТТЯ: ДОСВІД ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ

У статті показаний взаємозв'язок структурності та процесуальності як форм правового життя. Цей взаємозв'язок розглянутий у сутнісному та функціональному аспектах. Обґрунтована теза про інтеграцію структурності та процесуальності як форм правового життя. Здійснений аналіз права-структури та права-процесу в аспекті заданих правил/кодів, що організовують їхню інтерпретацію. Показані особливості впливу права-структури та права-процесу на хід суспільного розвитку.

Ключові слова: соціальне пізнання; некласичне розуміння права; правова онтологія.

Постановка проблеми. Сучасні багатовекторні соціально-філософські дослідження явищ та процесів правового життя обов'язково передбачають звернення до нових пізнавальних можливостей. Феноменологія як методологічна основа інтегративного праворозуміння дозволяє розширити межі сприйняття права. Крім того, феноменологія передбачає вихід у царину багатомірного опису права, в якій воно виявляється як дійсний світ права або правове життя. З іншого боку, феноменологія орієнтує на дослідження актуального права, пошук засад права у людському бутті. Звернення до теоретичних можливостей феноменологічної методології дозволяє з'ясувати першоджерела специфічної дійсності права, виявити предметну визначеність та буттєвий смисл права як регіональної онтології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній соціогуманітарній літературі широко представлені праці, присвячені обґрунтуванню процесуальності соціального буття та застосуванню сучасних методологій у розумінні структури та процесу [1–4]. Питання визначення та характеристики правової системи стали предметом спеціальних досліджень вітчизняних науковців [5–8]. Окрему групу становлять праці, в яких застосовується евристичний потенціал неklasичного праворозуміння і, зокрема, досліджується правова комунікація як фактор самоорганізації суспільства [9–11].

Водночас слід зазначити, що в сучасних філософсько-правових розвідках недостатньою мірою використовуються методологічні можливості феноменології, яка дозволяє дослідити природу процесуальності права у співвіднесенні її з процесуальністю смислоутворення. Слід також указати на те, що у переважній більшості досліджень панує підхід, який визначає правову структуру як онтологічну засаду права. Спираючись на закладену Е. Гуссерлем традицію, феноменологія права дозволяє представити право або як сукупність позачасових даностей, що передзадані суб'єкту, або як послідовність синхронних зрізів. Однак процесуальність права, його динаміка залишаються поза розглядом.

Формулювання цілей. Теоретико-методологічний потенціал феноменології дозволяє продовжити пошук онтологічних засад правового життя з урахуванням двоєдиної суті права – бути як процесом, так і структурою. Відповідно **метою** статті є аналіз взаємозв'язку структурності та процесуальності як форм правового життя.

Виклад основного матеріалу. Вирішення питання про форми буття права у сучасній правознавчій та філософсько-правовій літературі позитивістського спрямування традиційно відбувається через визначення онтологічних засад права за допомогою поняття правової системи або правової структури. Слід зазначити, що невеликою є кількість наукових праць, де робиться спроба з'ясувати змістовні відмінності між цими поняттями [12, с. 36]. У переважній більшості досліджень такі поняття не тільки не набувають додаткової визначеності, а й часто підмінюються одне одним, переходять одне в інше.

Для прикладу наведемо два визначення системи права, що належать різним авторам. У цих спробах можна вести мову про правову систему як про загальний концепт, що має спільні характерні риси: 1) право як сукупність створених державою норм, що перебуває під її охороною; 2) законодавство як форма вираження цих норм; 3) правові інституції, що здійснюють правову політику держави; 4) судова та інша юридична практика; 5) механізм правового регулювання; 6) правореалізаційний процес; 7) права, свободи і обов'язки громадян; 8) система функціонуючих у суспільстві правовідносин; 9) закон-

ність і правопорядок; 10) правова ідеологія; 11) суб'єкти права; 12) системні зв'язки, які забезпечують єдність, цілісність та стабільність системи; 13) інші правові явища, які утворюють «інфраструктуру правової системи» [5, с. 18].

Або: «Згідно з сучасними науковими уявленнями, система права складається із взаємозв'язаних та взаємодіючих елементів – норм права, що об'єктивно впливає на побудову та розвиток системи законодавства, визначає його зміст» [13, с. 12].

Стислий огляд указаних та схожих варіантів дозволяє стверджувати, що змістовна частина визначень правової системи характеризує лише структуру права. У складі її сутнісних ознак відсутня діяльність суб'єкта права, яка виявляється через дії, контакти та відношення. Надмірно звужене визначення права може бути пояснене акцентом на значущості функціонального аспекту правової структури, а також зведенням зв'язків у суспільстві до кінцевої множини типізованих відношень. Наслідком такого бачення стає розуміння системи права не як фактично даного феномену, а як наукової моделі, що узагальнює усталені форми чинного законодавства. На таку неявну суперечність теорії права звернув увагу В. Нерсесянц, зазначивши: «...система права є доктринальною юридико-логічною моделлю для реальної практики правовстановчої діяльності, видання відповідних законодавчих та інших правостановчих актів, їхнього раціонально організованого обліку та систематизації» [14, с. 442].

Схожі тлумачення системи права є яскраво забарвленими позитивістським праворозумінням унаслідок наступного: по-перше, правовий суб'єкт опиняється поза структурою права; по-друге, оскільки деякі дослідники вважають, що структура права трансформується законодавцем (державою), то вони роблять висновок, що головним завданням при дослідженні права є з'ясування об'єктивних закономірностей системи права, підвалини яких заклав законодавець. На нашу думку, такий підхід представляє право редуковано та невинувато абсолютизує статус законодавця як онтологічної засади права.

Особливе місце у традиційних правознавчих дослідженнях онтології об'єктивного права посідають праці, в яких робиться спроба пояснити можливість існування правових процесів у жорстко структурованому просторі права. Зокрема, М. Матузов розуміє право як процес переходу простих можливостей у дійсність: «Узагалі, у правовій сфері переважно наявні юридично закріплені можливості, а не реальності: можливість певної поведінки суб'єкта; можливість вимагати від інших здійснення певних дій; можливість користуватись тим чи іншим благом; можливість задовольняти особистий інтерес; можливість стати власником, розпочати власну справу; можливість звернутися до суду, захистити свою честь, гідність, повернути збиток тощо... Правові можливості – це свого роду теперішнє, перенесене у майбуття. Увесь процес

реалізації права є процесом здійснення закріплених у ньому можливостей через вольову діяльність людей» [15, с. 18–19]. У цьому випадку основа права вбачається в уявленнях правового суб'єкта про його дії. Такі дії існують передусім як можливості, темпоральні даності. Згодом уявлення про можливі дії, пройшовши всі етапи осмислення у свідомості правового суб'єкта («тепер», ретенція та протенція), реалізуються як актуальне право або правовий процес.

Іноді право розглядається як єдність правової системи та правової дійсності. Правова дійсність розуміється як інтерсуб'єктивна соціальна дійсність у ракурсі «життєвого світу права, світу «узвичаєного», в якому екзистенціально вкорінений кожний правовий суб'єкт і в якому створюються правові смисли та інтерпретації» [16, с. 258]. Відповідно правова система виявляється як результат розумового вичленювання з правової дійсності. До її складу входить соціокультурний контекст, що дозволяє порівняльному правознавству виділяти так звані правові сім'ї – романо-германську, англосаксонську та мусульманську. Таким чином, правова дійсність витупає формою ідеалізації права, яка типізує стійкі зв'язки та відношення (правова структура), що склалися у контексті певної культури.

Наведений огляд теоретичних позицій дозволяє стверджувати, що у філософії та правознавстві поступово складаються передумови для вивчення інтеграції структурності та процесуальності як сторін правового життя. Однак слід зазначити, що наявні дослідження спрямовані радше на формування підходів до вирішення питання про онтологічні засади правового життя у зазначеному ракурсі, ніж на його вирішення. На нашу думку, обґрунтування тези про інтегральну сукупність структурності та процесуальності як сторін правового життя має здійснюватись у сутнісному та функціональному аспектах.

Сутнісний аспект дозволяє висунути такі аргументи: смислової та фактичної єдності структурності та процесуальності правового життя забезпечує правовий суб'єкт як джерело такої єдності (наприклад, суб'єкт права не може перебувати поза певною правовою інституцією або не бути учасником певного правового процесу); саме раціональна, інституалізуюча діяльність суб'єкта права забезпечує відтворення правової структури і така діяльність спрямована на підтримання або зміну соціального порядку; правовідношення та правова комунікація виступають формами, в яких правовий суб'єкт у процесі правової діяльності реалізує структуру права, що характеризують правове життя з точки зору її стійкого стану; правовий процес виявляється як дискретна сукупність феноменів правосвідомості та інституцій, які безупинно змінюються і кожен з яких відповідає певному рівню структурної організації правового життя; правова структура утворена елементами, які

є ідеалізаціями та типізаціями правових явищ і процесів, які, у свою чергу, можуть впливати на подальші зміни стану правового життя; правова структура може виконувати функцію моделі, що дозволяє не тільки з'ясувати відмінності, а й зафіксувати стан переходу від неформалізованих (сутнісних) та формалізованих даностей правового життя і навпаки (наприклад, оформлення правових цінностей у вигляді норм, установа балансу між правом та законом тощо).

З наведеного вище випливає, що у сутнісному аспекті теза про інтеграцію структурності та процесуальності правового життя корелює з традиційною для соціальної філософії онтологічною орієнтацією «дія – структура». Суть її полягає у тому, що внутрішня організація соціального життя здійснюється через дії та виступає зовні як сукупність взаємодій та структур. Безумовно, така онтологічна орієнтація суперечить логіці «виворотного зображення» [17] класичного праворозуміння, яке характеризує діяльність людей крізь призму об'єктивації – у вигляді норм, правових установ, засобів правової легалізації тощо.

Приклад ефекту «виворотного зображення» представлений, зокрема, Е. Ерліх: «Правила людської поведінки та правила, за якими судді вирішують суперечки, – зовсім не одне й те саме, бо люди явно не завжди діють за тими правилами, які застосовуються при вирішенні суперечок... Юристи, щоправда, такі правила вважають правилами поведінки, але за цим криється явна натяжка. Вони вважають, що правила, за якими виносяться судові рішення, – це правила, за якими мають діяти люди; до такого припущення приєднується ще й нечітка ідея про те, що люди з часом все ж таки вчинятимуть згідно з тими правилами, за якими виносяться судові рішення» [цит. за: 18, с. 624]. Тим більше, як показує практика, судові рішення не завжди відповідають таким високим імперативам.

Аби здолати межі такого ілюзорного бачення, необхідний ракурс, завдяки якому за стійкістю структурного складу виявиться динаміка його елементів, а «люди будуть описані не тільки як провідники та носії процесів, а й як сили їх відтворення, реалізації, зростання» [19, с. 10]. Засвоєння такого ракурсу можливе за умови досягнення розуміння того, що, як зазначав Н. Луман, у сучасних умовах, коли норми та їхні дії не залежать від релігії, природи та соціальної структури, вони існують та діють як проекції часу. Так і слугують вони до пори, до часу, тобто до утвердження наступних норм [20, с. 78]. Таким чином, у такому ракурсі право-структура є процесуального, а право-процес породжує інваріантні сполучення елементів у вигляді структури.

Іншими словами, правове життя виявляється у свідомості правового суб'єкта як сукупність процесів. Нерегулярності правового життя сприйма-

ються як такі завдяки активному конституюванню правових смислів, які існують у формі процесу з інтенціональною структурою. Однак, незважаючи на постійну мінливість правового життя, правовий суб'єкт має інтенціональне поле постійної присутності у ньому. Деякі інтенції він утримує у пам'яті, деякі спрямовує у майбуття. Але ефект присутності готує підґрунтя для інтенціонального виділення елементів і зв'язків, які, врешті-решт, утворюють фікцію позачасової правової структури.

З позиції функціонального аспекту доказ тези про інтеграцію структурності та процесуальності як іпостасей правового життя показує, що розрізнення таких сторін виникає внаслідок накладання їх одна на одну. Право-процес – це стан зміни правового життя, перехід його від однієї стадії до іншої. Право-процес залучений до структури правових процесів як деякий прорив, стрибок, що тягне за собою якісну перебудову сприйняття їх, а також форм та засобів реалізації.

Першим критерієм розрізнення можна вважати опис функцій, які виконують у суспільстві право-структура та право-процес. Правове життя, розглянуте з точки зору його структурних властивостей, покликане фіксувати напруження у суспільстві та редукувати складність до «нормального» стану. Право-структура упорядковує та регулює розмаїття соціальних відносин, створюючи умови для синхронізованого, універсального розуміння суспільних цінностей.

Право-процес актуалізує смисли правового життя, а його головна функція полягає у підтримці очікувань усіх учасників комунікації. Оскільки він не акумулює знання про можливі конфлікти, то й не попереджає їхню появу. Незгоди учасників конфлікту сприяють виробленню необхідної вибірковості, роблять можливим відтворення та вдосконалення комунікації, їхню об'єктивізацію у тих чи інших структурах. У концепції права Н. Лумана таке положення конкретизоване наступним чином: «...Право використовує можливість конфлікту з метою генералізації очікувань; до того ж саме у ньому право знаходить елементи динамізму, який дозволяє системі еволюціонувати, адаптуючись за допомогою нових очікувань до змін суспільного оточення» [20, с. 74–75].

Другий критерій порівняння права-процесу та права-структури стосується наявності заданих правил або кодів опису нормативності. Стосовно права-структури код виявляється тотожним логічній схемі процедури встановлення факту законності або незаконності. У праві-процесі, особливо в умовах девальвації правових цінностей, код законне/незаконне змінюється кодом причетності/непричетності до інститутів влади та джерел розподілу матеріальних благ.

Третя характеристика стосується впливу права-структури та права-процесу на хід суспільного розвитку. Якщо право-процес є ключовим фактором позитивних або негативних змін у суспільстві, то право-структура може як стимулювати, так і блокувати його розвиток.

Для запобігання звинувачень в еkleктичному змішуванні різних іпостасей права (структурності та процесуальності) слід уточнити, що для феноменології неприйнятною є логіка заперечення суджень, які виключають одне одного. Така логіка притаманна класичній раціональності, зокрема, властивому їй допущенню лінійності процесів оточуючого світу. У лінійній логіці дещо має бути причиною, а інше – наслідком, дехто має позиціонувати себе як суб'єкта, а інший – як об'єкт, дещо має відрізнитись стійкістю, а дещо – динамікою тощо. У процесі феноменологічного пізнання визначальною є настанова на інтегративне сприйняття дійсності, результатом якого має стати смисловий конфігурат, за допомогою якого здійснюється моментальне схоплення-відтворення дійсності в усій її багатоаспектності.

Саме таку настанову реалізує Г. Гурвич у праці «Філософія та соціологія права», стверджуючи, що регулярність та закономірність змін може бути встановлена для соціального життя тільки на макросоціологічному рівні. Однак регулярні правила змін не можна вважати законами еволюції через високий ступінь невизначеності, яка характеризує соціальну та особливо правову дійсність. Не дивлячись на те, що соціологія права готова запропонувати перелік регулярних правил перетворення правових інститутів, усі вони мають силу тільки для змін права у певних типах суспільств. Тому, аби не видавати бажане за остаточні висновки, Г. Гурвич пропонує обмежитись висуванням робочих гіпотез у вигляді опису факторів регулярностей у перетвореннях, що відбуваються у житті права [21, с. 766–767].

Слід зазначити, що останнім часом у філософській та юридичній літературі окреслено напрям досліджень, пов'язаних з розробкою синтетичних категорій, які конкретизують зв'язку структурності та процесуальності у праві. З-поміж таких понять особливе місце належить поняттю правового життя, орієнтованого на здолання непродуктивного протиставлення права-структури та права-процесу. Оскільки неможливо представити форму життя, яка не прагнула б до розвитку та зростання, то правові процеси складають найбільш активну сторону такої єдності. Вони проявляються як процеси розвитку, виробництва, пульсації, прогресу та регресу. Правова структура є «розумом» правового життя, що відповідає за формування її своєрідного імунітету, який створює умови для нейтралізації та витіснення негативних правових явищ (правопорушення, зловживання та іншої «злорякісної юридичної пухлини») [22]. У такому контексті право-структура виявляється як внутрішньо організована, динамічна цілісність, що складається з процесів та дій.

Поряд із поняттям правового життя інтегративне спрямування вирізняє такі поняття, як «правова творчість» та «правова комунікація». Так, наприклад, правотворчість виявляється як необхідна умова розвитку правового життя, його динамічний момент. Під правотворчістю у такому випадку слід розуміти вид соціальної діяльності, що реалізується як процес. Його рушійними силами або суб'єктами правотворчості є не тільки держава, а й інші суб'єкти права – депутати та виборці, законослухняні та не законослухняні громадяни, судді, присяжні тощо. Звичайно, визначальна роль держави не може бути піддана сумніву, але вона не наділена такою роллю «творця» права першопочатково, і стає ним тільки тією мірою, якою вдається реалізувати законопроекти на практиці.

Як уже зазначалось, правотворчість представлена широким складом суб'єктів, що дозволяє охарактеризувати її як суб'єктивний бік правового життя. Відмінною рисою суб'єктів правотворчості є здатність до особистого або адміністративного розсуду. Під розсудом розуміється в цьому випадку вибір певної мети та засобів її досягнення, можливість виражати свою волю та приймати рішення незалежно від волі інших осіб. Підкреслимо, що потенціал розсуду виражається не тільки у вільному прийнятті рішень, а й у втіленні їх на практиці. Наприклад, у межах існуючого житлового законодавства громадяни на свій розсуд можуть різними засобами реалізовувати свої права і породжувати правові явища (іпотечний кредит, заповіт, судовий позов тощо). Іншою відмінною рисою розсуду є його інтелектуально-вольовий характер, орієнтація на доцільність та результативність.

Відсутність таких складових, як осмисленість та здатність до особистого й адміністративного розсуду, викривляють суть правотворчості, перетворюють її на руйнівну силу. Правотворчість узагалі виявляється як процес пошуку рішень та відповідних дій. Проте їхня кон'юнкція не обов'язково має відповідати правильним формам силогізму. Правотворчість більшою мірою відповідає принципам символізації, яка передбачає, що нове народжується або як заперечення, або як варіативне сполучення старих умов. Тому спрямованість та ступінь активності правотворчості перебуває у прямій залежності від складності та швидкості процесів, що відбуваються у суспільстві. Це виражається не стільки в кількості виданих законів та поправок до них, скільки в якості питань, що в них розглядаються. Можна вважати, що той або інший правовий акт може характеризуватись як явище правотворчості, якщо він відображає смисл процесів, що відбуваються в суспільстві.

Слід зазначити, що закономірністю сучасного законодавства є розвиток так званих «недержавних» або «змішаних» форм. Їхня диспозитивність, як невід'ємна ознака будь-яких норм, дедалі частіше перетворюється на приховану імперативність. А пропоновані ними «рекомендації» виявляються

у дійсності найбільш ефективними та єдино можливими засобами вирішення тих чи інших правових казусів. Головна перевага «недержавного сектору нормотворчості» полягає у тому, що такі норми не потребують процедури визнання їх недійсними, оскільки здійснення їх відбувається добровільно. Так, наприклад, дедалі частіше у галузі фінансового, торгового, міжнародного права, права інтелектуальної власності нормам слідують доти, поки вони успішно регулюють ті або інші відносини, і від них відмовляються, коли актуальна, передусім економічна ситуація, робить таку норму неприйнятною.

Наведені вище міркування показують, що правові структури спрямовані на об'єктивацію, а процеси правового життя пов'язані з суб'єктивацією, тобто із застосуванням суб'єктивних свобод, у тому числі й свободи держави як квазісуб'єкта. Як влучно зазначає І. Невважай, «життя є реальністю, якою живуть, яку проживають. Воно не може бути чимось зовнішнім щодо суб'єкта правового життя» [23, с. 40]. Ствердження суб'єкта як засади, принципу існування та мети правового життя передбачає визнання множинності позицій суб'єктів права, розмаїття видів та типів породжуваних ними комунікацій.

Поняття правової комунікації порівняно нещодавно з'явилося у пострадянській філософії права. Зарубіжні дослідники вдалися до його використання наприкінці ХХ ст. водночас із появою теорій комунікації та комунікативної дії (Ю. Хабермас, А. Шюц, П. Бурдье, Н. Луман, Ж. Дерріда та ін.).

Передумови інтересу до проблеми комунікації склались у феноменології Е. Гуссерля. Його вчення про життєвий світ та принцип інтерсуб'єктивності не сполучаються з класичною лінійною моделлю комунікації, яка передбачала адекватне передання інформації від адресата до адресата. Життєвий світ у розумінні Е. Гуссерля – це світ для нас, який необхідним чином передзаданий суб'єкту та являє собою універсальне поле для дійсної або можливої практики. Життєвий світ не співпадає з буттєвим статусом речей, він містить допредикативні істини, цілепокладання, життєві проекти. Крім власного досвіду одиничного суб'єкта, життєвий світ представлений сприйняттям інших суб'єктів. Визнання передзаданої соціальності суб'єкта дозволило послідовникам Е. Гуссерля створити вчення, в якому комунікація визначалась як спосіб існування життєвого світу та форма інтерсуб'єктивності.

Відповідно до філософського розуміння комунікації А. Поляков пропонує трактування правової комунікації. Згідно з нею право утворює таку систему відносин, «суб'єкти якої на основі інтерпретації різних соціально легітимних правових текстів нормативно взаємодіють між собою шляхом реалізації прав та обов'язків, що вони їм належать» [16, с. 109]. На нашу думку, пропонуване таким визначенням звуження простору правової комунікації до рамок легітимності має бути скореговане розумінням багатоаспектності правового життя й розмаїттям стратегій суб'єктів права.

Німецький філософ К. Зельман розглядає право як комунікацію (спілкування) стосовно соціальних очікувань. При цьому «вони мають стабільно утримуватись крізь певний часовий простір, тобто підтримуватись за допомогою очікуваного консенсусу третьої особи, і вони мають бути зменшені за змістовною складністю, наприклад, за допомогою організації на соціальні ролі» [24, с. 153]. Комунікація без суб'єктів або комунікація з приводу заздалегідь неповних очікувань, ймовірно, є прийнятними для оперативного зв'язку за допомоги сучасних технологій. Однак правова комунікація має бути надлишковою, нюансованою розмаїттям смислів.

У зв'язку з цим більш продуктивною виявляється комунікативна теорія Ю. Хабермаса, в якій комунікація розглядається як процес, що конститує людську суб'єктивність – комунікативний розум. Якщо в процесі самозбереження людина актуалізує інструментальний розум, що враховує відмінності між її самістю та зовнішнім оточенням, то комунікація формує комунікативний розум, орієнтований «на символічно структурований життєвий світ, який конститується в інтерпретаційних успіхах його учасників, відтворюється через комунікативну дію» [25, с. 62]. При цьому процеси збереження та комунікації не слід протиставляти, оскільки комунікативному розуму важливо зберегти те, що має бути збережене для успішної комунікації.

Отже, в інтегративному смислі під правовою комунікацією, що відбувається в контексті правового життя, розуміється інтерсуб'єктивна взаємодія. Вона являє собою узгоджене тлумачення ситуації та досягнення взаєморозуміння, що є результатом раціонального (критичного) опанування ситуації. Визнання правової комунікації як форми прояву правового життя передбачає створення умов для розвитку суспільного діалогу, прогнозування прийняття рішень з позицій різних учасників комунікації. При цьому слід урахувати те, що чим складнішими є процеси, що відбуваються у правовому житті, тим гостріше відчувається потреба у розвитку правової комунікації.

Правове життя, розглянуте як система правових комунікацій, показує, що воно не може бути локалізоване в жодному елементі структури права, але й також не може бути представлене як чиста тривалість, бо являє собою єдність права-структури та права-процесу. Така єдність виявляється в усіх можливих ситуаціях правової комунікації – у взаємодії суб'єктів – носіїв прав та обов'язків, в інтерпретації текстуальних форм об'єктивації права, у здійсненні правосуддя як зіткнення горизонтів розуміння учасників процесу, у поведінці, яка обґрунтовує або заперечує справедливість норм на практиці, у специфічному способі передання інформації у вигляді договору, обіцянки, наказу, заповіту тощо.

У кожному з цих випадків правова комунікація виявляється як основа та умова відтворення того чи іншого процесу. Разом з тим для реалізації своїх

функцій вона має певну структуру, містить організаційні правила та норми, виявляється у свідомості правових суб'єктів як усталена в культурі форма соціальної взаємодії.

Наведений опис правового життя дозволяє відмовитись від локалізації його у законах, нормах, правовідносинах тощо. Воно може бути представлене як такий феномен, в основі якого перебуває процес породження смислів, що утворюють єдність соціально-значущих та особистісно-значущих орієнтирів діяльності суб'єкта права. Те, що смисли проявляються та відтворюються як специфічна, тривала у свідомості активність суб'єктів права, визначає правове життя як темпоральну структуру. Тобто таку структуру, яка може набути стабільності тільки у постійній динаміці, у процесі заміщення одних елементів іншими новими елементами. Таким чином, інтеграція права-структури та права-процесу означає їхню сутнісну єдність за наявності функціональних відмінностей: право-структура є процесуальною, а право-процес породжує інваріантні сполучення елементів у вигляді різних структур.

Оскільки метою розробки будь-якої методології, у тому числі й феноменологічної, є застосування її до дослідження актуальних проблем пізнання та практики, то отримані висновки на наступному кроку дослідження слід використовувати як теоретичні засади для опису процесів, що відбуваються у сучасному українському суспільстві.

Висновки. Аналіз теоретико-методологічної аргументації припущення про процесуальність правового життя дозволяє стверджувати, що процес не є його абсолютною субстанцією. Феномен правового життя виявляє й структурні властивості, які, проте, існують тільки у процесуальному вимірі. Наявність онтологічної дихотомії процес/структура в описах правового життя обумовлена фрагментарністю соціального існування. Правова структура – це образ віртуального порядку, що склався у суспільстві. Він реалізується у формі процесу у практиці правового суб'єкта. У свою чергу, опис правових процесів передбачає урахування інтенціональних структур, що відповідають за виразність та стійкість їх сприйняття. Таким чином, вирішення проблеми пошуку онтологічних засад правового життя полягає у досвіді інтегративного опису права та виділенні у цілісності правового життя двох взаємопов'язаних засад: право-структури та право-процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Штомка П. Социология социальных изменений. Москва: Аспект Пресс, 1996. 414 с.
2. Валлерстайн И. Миров-системный анализ. URL: <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm> (дата звернення: 09.01.2018).

3. Луман Н. Общество как социальная система. Москва: Логос, 2004. 232 с.
4. Трансформаційні процеси у соціальній сфері. Київ, 2003. 140 с.
5. Оніщенко Н. М. Правові системи: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 362 с.
6. Хаустова М. Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 199 с.
7. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. Харків: Право, 2008. 728 с.
8. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір: монографія. Харків: Право, 2011. 552 с.
9. Токарська А. С. Правові аспекти суспільної комунікації: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2008. 188 с.
10. Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2008. 38 с.
11. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: монографія. Львів: ПАІС, 2008. 212 с.
12. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1991. 133 с.
13. Кононов А. А. Общенаучная система права. *Правоведение*. 2003. №3. С. 12–21.
14. Нерсесянц В. С. Общая теория государства и права. Москва: Юристъ, 1999. 539 с.
15. Магузов Н. И. Актуальные проблемы теории права. Саратов: Саратов. гос. акад. права, 2004. 510 с.
16. Поляков А. В., Тимошина Е. В. Общая теория права. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2017. 467 с.
17. http://modernlib.ru/books/kemerov_vyacheslav_evgenevich/vvedenie_v_socialnuyu_filosofiyu/read/ (дата звернення: 03.05.2018).
18. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. Т. III: Европа. Америка: XVII–XX вв. Москва: Мысль, 1999. 829 с.
19. Кемеров В. Е. Концепция радикальной социальности. *Вопросы философии*. 1999. №7. С. 13–14.
20. Посконина О. В. Никлас Луман о политической и юридической подсистемах общества. Ижевск: Изд-во Удмурт. гос. ун-та, 1997. 122 с.
21. Гурвич Г. Д. Философия и социология права: Избранные произведения. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2004. 847 с.
22. <http://ecsosman.hse.ru/data/184/333/1217/006mALXKO.pdf> (дата звернення: 06.05.2018).
23. Невважай И. Д. Социально-философские основания концепции правовой реальности. *Философско-правовая мысль*. Санкт-Петербург; Саратов: Науч. кн., 2002. Вып. 4. С. 38–51.

24. Зельман К. Философия права. Владивосток: Право-Политика-Закон, 2003. Вып. 4. 200 с.
25. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия. *Вестник МГУ. Серия 7, Философия*. 1993. №4. С. 43–63.

REFERENCES

1. Shtomka P. (1996). *Sotsiologija sotsial'nyh izmenenij*. Moskva: Aspekt Press [in Russian].
2. Vallerstajn I. Miro-sistemnyj analiz. URL: <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm>
3. Luman N. (2004). *Obschestvo kak sotsial'naja sistema*. Moskva: Izdatel'stvo "Logos" [in Russian].
4. *Transformatsiini protsesy u sotsialnii sferi* (2003). Kyiv: NAN Ukrainy In-t ekonomiky [in Ukrainian].
5. Onishchenko N. M. (2002). *Pravovi systemy: problemy teorii: monohrafiia*. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. Khaustova M. H. (2005). *Natsionalna pravova systema za umov rozbudovy pravovoi demokratychnoi derzhavnosti v Ukraini. Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
7. *Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy : u 5 t. T.1 : Metodolohichni ta istoryko-teoretychni problemy formuvannia i rozvytku pravovoi systemy Ukrainy* (2008). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
8. Udovyka L. H. (2011). *Transformatsiia pravovoi systemy v umovakh hlobalizatsii: antropolohichniy vymir: monohrafiia*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
9. Tokars'ka A. S. (2008). *Pravovi aspekty suspil'noi komunikacii*. L'viv: L'vDUVS [in Ukrainian].
10. Tokars'ka A. S. (2008). *Pravova komunikacija v konteksti postklasynogo pravorozuminnja. Extended abstract of doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Balynska O. M. (2008). *Pravova komunikatsiia: verbalno-bikheviorystskyi pidkhid*. Lviv: PAIS [in Ukrainian].
12. Tyunova L. B. (1991). *Sistemnyye sviazy pravovoi deistvytelnosti*. Sankt-Peterburh: Yzd-vo SPbHU [in Russian].
13. Kononov A. A. (2003). *Obschenauchnaya sistema prava. Pravovedenie – Legal science*, 3, 12–21 [in Russian].
14. Nersesyants V. S. (1999). *Obschaya teoriya gosudarstva i prava*. Moskva: Yurist [in Russian].
15. Matuzov N. I. (2004). *Aktualnyye problemy teorii prava*. Saratov: Sarat. gos. akademiya prava [in Russian].
16. Polyakov A. V., Timoshina E. V. (2017). *Obshchaya teoriya prava*. Sankt-Peterburg: Izd-vo SPbGU [in Russian].

17. http://modernlib.ru/books/kemerov_vyacheslav_evgenevich/vvedenie_v_socialnuyu_filosofiyu/read/ 3.05.2018.
18. Antologiya mirovoy pravovoy mysli (1999). V 5 t. T. III. Evropa. Amerika: XVII–XX vv. Moskva: Mysl [in Russian].
19. Kemerov V. E. (1999). Kontseptsiya radikalnoy sotsialnosti. *Voprosy filosofii*. – *Problems of philosophy*, 7, 13–14 [in Russian].
20. Poskonina O. V. (1997). Niklas Luman o politicheskoy i juridicheskoy podsystemah obschestva. Izhevsk: Izd-vo Udmurtskogo gos. un-ta [in Russian].
21. Gurvich G. D. (2004). Filosofiya i sotsiologiya prava: Izbrannyye proizvedeniya. Sankt-Peterburg: SPbGU [in Russian].
22. <http://ecsocman.hse.ru/data/184/333/1217/006mALXKO.pdf>
23. Nevvazhay I. D. (2002). Sotsialno-filosofskiye osnovaniya kontseptsii pravovoy realnosti. *Filosofsko-pravovaya mysl – Philosophical and legal thought*, issue 4, 38–51. Sankt-Peterburg. Saratov: Nauchnaya kniga [in Russian].
24. Zelman K. (2003). Filosofiya prava. Vladivostok: Izd-vo «Pravo-Politika-Zakon» [in Russian].
25. Khabermas. Yu. (1993). Teoriya kommunikativnogo deystviya. *Vestnik MGU – Bulletin MGU*, issue. 7, *Filosofiya*, 4, 43–63 [in Russian].

Коваленко Инна Игоревна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина;

Кальницкий Эдуард Анатоліевич, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина;

К ВОПРОСУ ОБ ОНТОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВАНИЯХ ПРАВОВОЙ ЖИЗНИ: ОПЫТ ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ

В статье показана взаимосвязь структурности и процессуальности как форм правовой жизни. Данная взаимосвязь рассмотрена в сущностном и функциональном аспектах. Обоснован тезис об интеграции структурности и процессуальности как форм правовой жизни. Осуществлен анализ права-структуры и права-процесса в аспекте заданных правил/кодов, организующих их интерпретацию. Показаны особенности влияния права-структуры и права-процесса на ход общественного развития.

Ключевые слова: социальное познание; неклассическое понимание права; правовая онтология.

Kovalenko Inna Ihorivna, Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine;

Kalnytskyi Eduard Anatoliiovych, Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

ON ONTOLOGICAL FOUNDATIONS OF LEGAL LIFE: EXPERIENCE OF PHENOMENOLOGICAL REASONING

Problem setting. *Contemporary multi-vector socio-philosophical studies of the phenomena and processes of legal life imply the involvement of new cognitive abilities. Phenomenology as the methodological grounds of integrative legal awareness enables to expand the limits of law understanding. In addition, phenomenology implies transition into the field of multi-dimensional law description, where it appears as a real legal world or legal life, focuses on researching valid law, seeking legal bases in human existence. Addressing theoretical capacities of phenomenology makes it possible to find the sources of the specific reality of law, show object denotation and existential sense of law as regional ontology.*

Recent research and publications analysis. *In modern social philosophy there are a number of works devoted to law studies within the paradigm of non-classical rationality. Nevertheless, though phenomenological methodology is used rather actively, domestic philosophy of law is not yet rich in the surveys, enabling, in particular, to find out the features of ontological foundations of legal life as the law sense configurate.*

Paper objective. *The study of ontological foundations of legal life by distinguishing between two interrelated forms in the integral legal life: law structure and law process.*

Paper main body. *The paper considers the interrelation of structural and procedural features as the forms of legal life.*

Essentially, the following arguments are provided: the source of conceptual and actual factual integrity of the legal life structure and process is a legal entity, and its institutionalized activity aimed at supporting or changing the social order; ensures the reproduction of legal structure; legal activity of the entities is in the form of legal relations and legal communication; since the legal process is a discrete totality of continuously changing phenomena of legal consciousness and institutions, each of them naturally conforms to a specific level of hierarchical organization of legal life; legal structure performs two functions for legal process: selective function, aimed at inclusion/exclusion of facts and events of legal life into the legal process, and differentiation, or distinctive, function of its formal and essential realities.

Functionally, proving the thesis on the integration of structure and process as the forms of legal life imply that the difference between these features is manifested in the fact that the law structure and law process do not coincide in norm description coding. Therefore,

it was demonstrated that the law, considered from the viewpoint of its structural properties, is designed to record tension in the society and reduce the complexity to «normal» state. The law process activates senses of legal life, but it does not accumulate the knowledge of potential normative conflicts thus not preventing them.

Further analysis of the law structure and law process referred to the given rules or codes, organizing their interpretation. It was shown that in the law structure the code appears to be identical to the logical scheme of the procedure of establishing the fact of legality/illegality. In the law process, especially under the conditions of devaluating rule-of-law principles, legality/illegality code is substituted with the code of involvement/non-involvement in governmental institutions and the sources of wealth distribution.

The third feature is related to the specifics of the law structure and law process influence on public development. It was found that if the law process is the key factor of positive and negative changes in the society, the law structure may either promote or impede its development.

Conclusions of the research. *Thus, the integral whole of the law structure and law process means their essential unity despite functional differences: law structure is procedural and law process generates invariant combinations of elements as various structures.*

Keywords: *social cognition; non-classical law awareness; legal ontology.*

Жданенко Світлана Борисівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: svetlana.zdanenko@gmail.com
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-6276-8275>

МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ СУБ'ЄКТА ДІЯЛЬНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ТРАНСФОРМАЦІЯ Й ВІРТУАЛІЗАЦІЯ

Показано, що перехід суспільства до інформаційної епохи супроводжується формуванням певних світоглядних і аксіологічних пріоритетів, відповідно до яких змінюються й відтворюються моральні характеристики інформаційного суспільства. В інформаційному суспільстві змінюється уклад життя, система цінностей індивідів і соціальних груп, зростає значущість інформаційних цінностей по відношенню до матеріальних. Це тягне за собою підвищення питомої ваги моральних цінностей і їх віртуальну трансформацію. Причиною віртуалізації інформаційного суспільства є об'єктивна потреба у переході інформаційних технологій на новий якісний рівень, а також іманентна людина ціннісно наповнена потреба у творчості.

Ключові слова: цінності, інформація, ціннісні трансформації, інформаційне суспільство, симулякри, віртуалізація.

Постановка проблеми. Інформаційне суспільство – одна з теоретичних моделей, що використовуються для опису й характеристики якісно нового етапу суспільного розвитку, в який вступили розвинені країни з початком інформаційно-комп'ютерної революції. Технологічним підґрунтям такого суспільства стають не індустріальні, а інформаційні й телекомунікаційні технології.

Перехід суспільства до нової епохи супроводжується тим, що поряд з матерією й енергією інформація, перетворюючись на найважливіший глобальний ресурс людства, стала розглядатися як одна з трьох базових складових навколишнього світу. Нове інформаційне середовище націлює на формування певних світоглядних і аксіологічних пріоритетів, відповідно до яких змінюються й відтворюються моральні характеристики інформаційного суспільства. З іманентного йому оперування ідеями, образами, інтелектом, знаннями виникає дослідницький інтерес до вивчення символічних реальностей і їх ціннісних копій. Актуалізується також питання про вплив подібних реальностей

на свідомість як індивідуальну, так і суспільну, а крім того, формування персональної картини світу людини, її світогляду.

Аксіологічна проблематика, розкриваючи ціннісне ставлення людини як суб'єкта діяльності до світу, має величезну значущість для розуміння її сутності і світогляду, а характер цінностей визначається спрямованістю суспільних відносин і самоідентифікацією особистості. Особливо актуальною проблема цінностей є в перехідні періоди розвитку соціуму. У зв'язку з цим виникає необхідність інтерпретації динаміки розвитку моральних цінностей, що супроводжує світоглядні трансформації у процесі становлення інформаційного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що теоретичне підґрунтя для дослідження сучасних аксіосферних трансформацій міститься у працях розробників теорії інформаційного суспільства: М. Кастельса, Ф. Уєбстера, Е. Гідденса, Ю. Хабермаса, Е. Тоффлера, Д. Белла, зб. Бжезинського, А. Турена, П. Дракера, М. Маклюєна та ін. Незважаючи на фундаментальний внесок зазначених дослідників у цю проблему, питання ціннісних трансформацій інформаційного суспільства, особливо питання трансформації й віртуалізації моральних цінностей, залишаються до кінця не з'ясованими.

Формулювання цілей. Метою статті є спроба ліквідації окремих прогалів у цілісному розумінні сутності та змісту трансформації й віртуалізації моральних цінностей людини як суб'єкта діяльності в умовах інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Як неодноразово зазначалось у публікаціях вітчизняних дослідників [1–5], інформаційне суспільство має низку характерних рис, які у контексті поданої статті можна сформулювати наступним чином:

– інформація стає головним економічним ресурсом, а інформаційний сектор виходить на перше місце за темпами розвитку, за кількістю зайнятих, за часткою капіталовкладень;

– є розвинена інфраструктура, що забезпечує створення достатніх інформаційних ресурсів, у першу чергу, системи освіти й науки. Основною формою власності стає інтелектуальна власність;

– інформація стає предметом масового споживання через систему засобів масової інформації. Інформаційне суспільство забезпечує будь-якому індивіду доступ до будь-якого джерела інформації, що гарантується законом і технічними можливостями;

– формується новий світогляд, в рамках якого значне місце займають віртуальні цінності. Це призводить до трансформації традиційних моральних норм заборонного і дозвільного характеру, до виникнення моральних конфліктів і колізій, що здійснюють суттєвий вплив на духовно-моральний світ людини, її самоідентифікацію;

– ділова активність і культура спілкування в цілому переносяться в інформаційно-комунікативне середовище, внаслідок чого в суспільстві формуються віртуальні сфери життя (економіка, політика, право тощо), які породжують новий тип віртуального світогляду, який визначає специфічну систему моральних цінностей символічно-симулятивного характеру.

Одним із перших дослідників, які спробували обґрунтувати концепцію інформаційного суспільства, був японський професор Й. Масуда, який приділив особливу увагу трансформації людських цінностей в інформаційному суспільстві і висунув утопічну концепцію про безконфліктність такого виду суспільного устрою [6].

Автор теорії «цифрової цивілізації» Д. Тапскотт підкреслює, що інформаційне суспільство – це суспільство знань, яке виробляє інтелектуальні предмети на основі цифрової форми представлення об'єктів. Унаслідок перетворення інформації в цифрову форму, на зміну фізичним предметам приходять об'єкти віртуальної природи [7]. Комп'ютеризована діяльність виступає за собою опосередкування внутрішнього світу людини, що знаходить відображення у формуванні свого роду «комп'ютерної свідомості» зі специфічною ціннісною орієнтованістю. Комп'ютерні технології змінюють аксіологічні характеристики особистості як на рівні суб'єкта діяльності, так і на рівні суб'єкта пізнання і спілкування, викликаючи різноманітні трансформації у пізнавальній, мотиваційній та емоційній сферах особистості.

В інформаційному суспільстві змінюється уклад життя, система цінностей індивідів і соціальних груп, зростає значущість інформаційних цінностей по відношенню до матеріальних. Це, як справедливо зазначає Н. Сіткевич, тягне за собою підвищення питомої ваги моральних цінностей і їх віртуальну трансформацію [8, с. 29].

Аксіологічні трансформації, які відбуваються сьогодні, можна інтерпретувати як багатомірні й різнопорядкові, внаслідок чого усвідомлення й осмислення світоглядних змін включає «переоцінку цінностей», яка може як набувати вигляду прогресивного заперечення основ попереднього суспільного устрою, так і виражатися в нових формах втілення минулих аксіологічних парадигм [9, с. 135–137].

Кардинальні зміни у ставленні людини до світу визначають тенденції переміщення уваги суб'єкта з духовної, інтелектуальної сфери на матеріальну, тілесно-речову, трансформації культу знання й освіти в культ задоволення і природності, звільнення від прагнення до ідеалу на користь прагматизму й утилітаризму, підміни творчості споживанням, життя – грою, реальних відносин – віртуальними. У разі коли такі зміни поєднуються з урахуванням старих ціннісних пріоритетів, аксіологічні ефекти інформатизації включають усвідомлення таких основоположних принципів комунікації, як свобода, від-

повідальність, права людини; перспективи «узгодження» нормативно-ціннісного різноманіття сучасного суспільства пов'язуються з принципами справедливості, гуманності та толерантності [10–13].

Розглядаючи процеси становлення інформаційного суспільства, філософи дедалі частіше відзначають, що неминуче проникнення інформації і знання в усі сфери людського буття несе за собою істотні світоглядні трансформації, оскільки збільшення інформаційних потоків обумовлює якість життя й соціальні зміни. Однак більшість учених аналізували ці процеси односторонньо, виділяючи в них або соціальну, або політичну, або економічну основу. Так, провідний ідеолог «постіндустріального суспільства» Д. Белл центральну роль у своїй концепції відвів зростанню кількості та значення інформації і знань. Проблематика нової соціальної ролі інформації, а також її впливу на процес світоглядних трансформацій у цілому була інтегрована у новий теоретичний контекст у межах розробленої ним концепції постіндустріального суспільства. Белл зосередив свою увагу на реальних змінах, пов'язаних з переходом до постіндустріального суспільства, яке «зміцнює роль науки і знання як основної інституційної цінності суспільства; ... викликає до життя набір обмежувачів традиційних визначень інтелектуальних інтересів і цінностей; ... порушує серйозне питання відношення технічного інтелекту до гуманітарного побратиму» [14, с. 57].

Е. Тоффлер визначає інформаційне суспільство як цивілізацію, в основі розвитку й існування якої лежить особлива нематеріальна субстанція, умовно іменована «інформацією», що володіє властивостями взаємодії як з духовним, так і з матеріальним світом людини [15, с. 30–43]. Остання властивість особливо важлива для розуміння сутності нового суспільства, оскільки, з одного боку, інформація формує матеріальне середовище життя людини, виступаючи в ролі інноваційних технологій, комп'ютерних програм, а з іншого – служить основним засобом міжособистісних взаємин, постійно виникаючи, видозмінюючись і трансформуючись у процесі переходу від однієї людини до іншої. У новому тисячолітті в умовах глобалізації й наростання комплексу світоглядних проблем, аксіологічних пріоритетів і зростання потреб людей ідея інформаційного суспільства усе більше набуває універсальності.

Ще однією моральною характеристикою інформаційного суспільства є створення нових комунікативних форм, відмітною особливістю яких є необхідність створення образу партнера по комунікації і правил взаємодії з ним. Усі зміни, що відбулися, призвели до того, що фактично ототожнюються процеси розвитку комунікації та розвитку соціальних структур. Завдяки цьому істотно змінився базисний параметр оцінювання інформаційного соціуму: не тільки інформація, але й комунікація виявляється його смисловою й ціннісною основою.

Традиційна філософія трактувала відносини з приводу інформації як суб'єкт-об'єктні, що є характерним для розвитку суспільства з переважанням матеріального виробництва. Тут основна увага приділялася інформації про природну й технічну (технологічну) реальність. У постіндустріальному суспільстві, що характеризується домінуванням сфери послуг, відносини з приводу інформації зводяться перш за все до суб'єкт-суб'єктних відносин. На цьому етапі інформаційна реальність стає все більш важливою для соціальної реальності. В інформаційному суспільстві, де переважає виробництво інформації, простежується домінування полісуб'єктних (мережевих) відносин. Полісуб'єктність інформаційного суспільства визначається мережевими структурами одночасного обміну інформацією між безліччю різних взаємодіючих суб'єктів. Унаслідок цього формується «метаінформаційна реальність другого порядку» [8, с. 32]. Виходячи з цього, інформаційне суспільство можна вважати соціальною формою, яка зароджується в постіндустріальній фазі розвитку цивілізації, що характеризується домінуванням полісуб'єктних (мережевих) відносин.

З мережовим принципом також пов'язані гнучкість і мінливість інформаційного суспільства. При впровадженні низки науково-технічних, соціальних і культурних програм помітно зростає комфортність людського існування, але виникають і негативні прояви як на глобальному, так і на індивідуальному рівнях. Бажання володіти матеріальними й соціальними благами, яке формує зовнішнє середовище соціуму, веде до стагнації внутрішньої аксіосфери, обумовлює приземленість, агресивність інтересів, «загрузання» у споживанні; самість розщеплюється від надлишку інформації і комунікацій, виникає відчуття нестійкості, невстигання за змінами, «розпилювання» сил, втрати пріоритетної орієнтації.

У результаті спостерігається моральна деградація людини, і цей процес набирає дедалі інтенсивніших обертів. Звідси виникають проблеми: людина, маючи багато в матеріальному плані, не може досягти внутрішньої гармонії, злагоди із самою собою. Однією з причин цього є те, що життя у людини одне і сили її організму не безмежні. Тому їй рідко вдається однаково активно діяти у багатьох і різних за своїм змістом напрямках і досягати при цьому всюди очікуваного результату.

Прийнято вважати, що чим менше людина «розкидається» у своїх цілях, думках, контактах, тим більших успіхів вона досягає. Наявність свободи волі допомагає людині зробити вибір: або приділяти увагу своєму внутрішньому світу, розвитку духовності, або основні сили спрямовувати у зовнішнє середовище, щоб заволодіти матеріальними та соціальними благами, настільки активно пропонованими їй для користування інформаційною цивілізацією. Для людини тепер стає характерною заглибленість у світ «ре-

човий», її думки обертаються навколо проблеми придбання товарів, зміцнення фінансової спроможності. А ось акти трансценденції, метафізичного піднесення до вищих ідеалів і моральних цінностей з людського буття практично зникають. Не випадково Ю. Хабермас називає сучасну епоху «постметафізичною» [16, с. 15].

Втім, скорочення часу й енергії, що виділяються на рефлексію, самопізнання, пояснюється не тільки зосередженістю на суто практичних моментах буття. Причиною цього може бути й те, що людина виявляється в принципі не здатною сконцентруватися на самій собі і відволікається від вирішення важливих світоглядних завдань засобами, нею ж самою створеними або придбаними для збільшення комфортності існування. Вона стає дедалі більш прагматичною і менш емоційною, спрямованою на гонитву за інформацією, матеріальними цінностями. Це створює стан душевного дискомфорту, втрату індивідуальності і зниження загальнокультурного рівня особистості, більше того, дегуманізація праці й маніпуляції людьми тягнуть за собою багато негативних форм поведінки людини – озлобленість, агресивність, конфліктність тощо. Пасивне споживання інформації, причому в цифровому вигляді, все більше витісняє активні форми дозвілля, творчості, пізнання, формує жорсткість мислення, позбавляє людей безпосереднього спілкування одне з одним. Звуження персонального простору, відчуження від живої природи викликає мимовільне прагнення до аксіологічного знебарвлення, спрощення картини світу, боязнь прийняття рішень, страх відповідальності.

Перетворення в останні десятиліття ХХ ст. соціальної реальності в нестабільну, фрагментарну, еkleктичну через посилення інформаційних потоків яскраво корелює зі зростанням у житті людей ролі різного роду симулякрів – образів реальності, які заміщають саму реальність [17]. В історичній системі симулякрів, розглянутій Ж. Бодрійяром, домінуючим типом нинішньої фази розвитку соціуму стає «симуляція», яка базується на «структурному законі цінності», а споживання звільняється від його звичного значення як «процесу задоволення потреб», навпаки – сам процес виробництва і споживання активно формує потреби [18]. Споживання, як вважає Ж. Бодрійяр, аж ніяк не є пасивним станом поглинання і присвоєння, який протистоїть стану виробництва, а виступає як активний модус відношення – і не тільки до речей, але й до всього світу. Саме в ньому здійснюється систематична діяльність і універсальна реакція на зовнішні впливи, на ньому ґрунтується вся система нашої культури. Сучасна людина виступає як активна особистість, що проявляє свої особливі, індивідуальні якості у процесі споживання, поняття якого Бодрійяр звукує до діяльності систематичного маніпулювання знаками, і не сприймає як матеріальний процес. Зміст речі, ступінь її корисності визначається не споживчою вартістю, а її високоіндивідуалізованою символічною цінністю. Речі

у такій системі відносин не можуть бути порівнянні одна з одною за ознакою еквівалентності, більше того, цінність кожної окремої речі не є закріпленою, а довільно встановлюється в межах індивідуальної системи потреб.

Досліджуючи цей аспект, філософи розмежували потреби людини на *соціально опосередковані*, де індивід виступає як член соціуму і демонструє соціально значущу поведінку, та *індивідуально опосередковані*, які визначаються виключно суб'єктивними прагненнями до власної реалізації у споживанні. Задоволення індивідуально опосередкованих потреб супроводжується виникненням нових цінностей – довірливості, щирості, привабливості особистості. Цей процес індивідуалізації особистості проявляє себе у бажанні людини бути собою, мати можливість вільного вибору і комбінацій, бути відмінною від інших індивідів і поведінкою, і смаками, звільнитися від приписуваних суспільством ролей і соціальних правил, нести відповідальність за свою життя і оптимальним чином розпоряджатися своїм естетичним, емоційним, фізичним, емоційним і т. д. досвідом, тобто бути самостійною особистістю. Інтенсифікація подібного прагнення може призвести до надмірного, крайнього індивідуалізму і виступати як смисложиттєва позиція людини в інформаційній світоглядній парадигмі.

Занепад реальності, описаний Бодрійяром, означає, що замість «старої» реальності виникає «нова». Людина починає сприймати світ як ігрове середовище, усвідомлюючи його умовність, керованість його параметрів і можливість виходу з нього [19–22]. Як підкреслює Д. Іванов, розрізнення старого й нового типів соціальної організації за допомогою дихотомії «реальне/віртуальне» дозволяє ввести поняття віртуалізації як процесу заміщення інституалізованих практик симуляціями [23, с. 76]. Таким чином, термін «віртуалізація» не лише виявляється адекватним феноменам інформатизації та розпредметнення, але постає навіть як більш евристичне, аніж два останніх концепти, оскільки відкриває перспективу концептуалізації не «кінця» або «зникнення» попереднього суспільства, а процесу формування нового. Звідси можна припустити, що віртуалізується не тільки соціум, а й породжена ним особистість [23, с. 139].

Засоби масової комунікації (як відображення інформації, її провідник) на рівні віртуальної реальності стали відтворювати складні структури й порядки і впливати на світ об'єктивної реальності, не тільки відображаючи, а й конструюючи його на свій розсуд. Вони повсюдно занурюють людину не в об'єктивну інформацію, тобто в не залежні за змістом від бажання й волі людей зв'язки і відносини, а у віртуальну реальність, у віртуальні об'єктивовані зв'язки й відносини, у віртуальну інформацію, що представляє собою «вторинну інформацію» – опредметнені матеріалізовані людські знання, цінності, ідеали, інтереси тощо. У цих віртуальних об'єктивних

зв'язках і відносинах є інше – нове, багато в чому нами ще не зрозуміле звучання (поняття, зміст) і цілей, і ідеалів, і обов'язків, і справедливості і т.д. інших суб'єктивних проявів. У принципі, суспільство інформаційних комунікацій – це прорив людини в царину багато в чому для нас невідомого, але вже і зараз очевидно – багато в чому і небезпечного. Поява комунікацій створила чимало можливостей для інформаційно-пізнавального розвитку людини, але разом з тим електронні комунікації саме цією «вторинною» віртуальною інформацією сковують розум людини. У результаті людина може (а здебільшого прагне) замикатися у віртуальній реальності і важко виходить за її межі [24]. У цьому сенсі віртуальна реальність втягує людину у світ ілюзорної інформації та реальності, де вона шукає порятунку, але яка таїть у собі небезпеку, що загрожує стійкою залежністю. Крім того, небезпека занурення у таку реальність полягає ще й у тому, що в такій ситуації людина не прагне до осмислення потоків інформації, які часто не мають ціннісної наповненості й не вимагають від неї зробити свідомий інформаційний вибір з етичної точки зору. Це, у свою чергу, обумовлює і віртуальну (ілюзорну за змістом) поведінку суб'єкта – активність без можливості відповідальності за прийняте рішення.

В інформаційному суспільстві яскраво спостерігається зростання утилітаризму, за якого виникає новий віртуальний рівень потреб і мотивації, де виникають потреби-симулякри і мотиви-симулякри – потреби у певному іміджі, у володінні знаками й символами, у впливі на імідж інших людей. Безперечно, симулякри або віртуальні об'єкти в різних іпостасях завжди були присутні в індивідуальному та соціальному житті, але тільки сьогодні вони багато в чому визначають образ і стають невід'ємними характеристиками інформаційного суспільства, яке і створило технічні можливості для активізації ресурсів, які до сьогодні залишалися незадіяними в рамках попередньої соціокультурної парадигми. Крім того, такий бурхливий розвиток технологій віртуальної реальності викликаний реальними потребами у переході від актуальних до віртуальних способів передання й освоєння інформації. Віртуально побудовані об'єкти сприймаються людиною в більш «живій» формі, аніж об'єкти актуальні, відгороджені ригідними рамками своєї даності й завершеності. Багато в чому це пов'язано з тим, що віртуальна реальність будується за принципом «зворотного зв'язку», що дозволяє здійснити ціннісно нейтральне входження людини в інформаційний простір.

Висновки. Підсумовуючи сказане, зазначимо, що причиною віртуалізації інформаційного суспільства є об'єктивна потреба у переході інформаційних технологій на новий якісний рівень, а також іманентна людині як суб'єктові діяльності ціннісно наповнена потреба у творчості, у створенні нової реальності, таких світів, по відношенню до яких вона була б творцем. Подібні ді-

яльні інтенції, що базуються на віртуалізації інформації, визначають її ціннісну рефлексію і відбір з позицій людиновимірності. Для того, щоб людина могла самовизначитися у суспільстві, їй необхідні внутрішні критерії, тобто система цінностей. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямування особистості і становить основу її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності (діяльності), основу життєвої концепції й філософії життя.

Таким чином, інформаційне суспільство – це суспільство, в якому відбуваються інтенсивні світоглядні трансформації, де головними цінностями стає інформація, а також пов'язані з нею симулякризація й віртуалізація, що стимулюють зміни аксіологічних пріоритетів і комунікації людей. При цьому сама цінність особистості знижується за рахунок превалювання аспектів утилітарності і прагматичності як у контактах, так і в тій інформації, якою людина володіє.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс. *Інформація і право*. 2014. № 1 (10). С. 16–25.
2. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: монографія. Харків: Майдан, 2013. 360 с.
3. Дзьобань О. П. Соціальні перспективи генези інформаційних процесів *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 74 (№ 7). С. 167–169.
4. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Інформаційне суспільство: філософсько-правовий вимір: монографія. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2014. 282 с.
5. Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку: колект. монографія / за ред. В. Г. Воронкової. Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2017. 292 с.
6. Masuda Y. Information Society as Post-Industrial Society. Washington, 1983. 234 p.
7. Тапскотт Д. Електронно-цифрове общество: плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / пер. с англ. И. Дубинского; под ред. С. Писарева. Киев: ITN Пресс; Москва: Рефл-бук, 1999. 403 с.
8. Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: этико-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. 139 с.
9. Белов А. П. Мировоззрение и образ жизни: социально-философские проблемы / под ред. В. Н. Гасилина. Саратов: Поволж. акад. гос. службы им. П. А. Столыпина, 2006. 189 с.
10. Лукашенко М. В. Взаємозв'язок трансформацій соціальності й цінностей. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 15. С. 81–85.
11. Кальченко М. С. Трансформація соціокультурних цінностей і знання в просторі глобалізації. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 129. С. 146–150.

12. Антипова О. П. Трансформація системи духовно-інформаційних цінностей в умовах сучасної культурної доби. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип. 12. С. 8–12.
13. Резнік С. М. Трансформація цінностей освіти в інформаційному суспільстві. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2015. №4. С. 47–53.
14. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. 783 с.
15. Тоффлер Э. На пороге будущего. «Американская модель»: с будущим в конфликте. *США 80-х: взгляд изнутри*. Москва: Прогресс, 1984. С. 30–46.
16. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы: на пути к либеральной евгенике? / пер. с нем. М. Л. Хорькова. Москва: Весь Мир, 2002. 143 с.
17. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. «Симулякр»: концептуалізація феномена у пост-неокласичній філософії. *Інформація і право*. 2016. №2 (17). С. 66–76.
18. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / пер. с фр. А. Качалова. Москва: Постум, 2015. 238 с.
19. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Віртуальна реальність: до проблеми концептуалізації поняття. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. №4 (35). С. 21–31.
20. Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратегічні пріоритети*. Серія «Філософія». 2017. №3. С. 163–170.
21. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017. Вип. 69 (1). С. 69–76.
22. Дзьобань О. П. Номо informaticus: до проблеми осмислення сутності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. №1 (20). С. 13–21.
23. Иванов Д. В. Виртуализация общества. Санкт-Петербург: Центр Петербург. востоковедение, 2002. 224 с.
24. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2012. Вип. 2 (12). С. 97–104.

REFERENCES

1. Danylian O. G., Dzoban O. P. (2014). Informatiine suspilstvo: moralno-etychnyi dyskurs. *Informatsiia i pravo – Information and right*, 1 (10). 16–25. [In Ukrainian].
2. Dzoban O. P. (2013). Filosofiia informatiinoho prava: svitohliadni y zahalnoteoretychni zasady. Kharkiv: Maidan [In Ukrainian].
3. Dzoban O. P. (2013). Sotsialni perspektyvy genezy informatiinykh protsesiv. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: Scientific Bulletin. Issue 74 (7)*. 167–169 [In Ukrainian].

4. Pylypchuk V. H., Dzoban O. P. (2014). Informatsiine suspilstvo: filosofsko-pravovyi vymir. Uzhhorod: TOV «IVA» [In Ukrainian].
5. Informatsiine suspilstvo v sviti ta Ukraini: problemy stanovlennia ta zakonornosti rozvytku V. H. Voronkova (Ed.) et al. (2017). Zaporizhzhia: Vyd-vo ZDIA [In Ukrainian].
6. Masuda Y. (1983). Information Society as Post-Industrial Society. Washington [In USA].
7. Tapskott D. (1999). Elektronno-tsifrovoe obschestvo: plyusy i minusy epohi setevogo intellekta. S. Pisarev (Ed.). Kiev: ITN Press; Moskva: Refl-buk [In Ukrainian, in Russia].
8. Sitkevich N. V. (2011). Osobennosti transformatsii npravstvennykh tsennostey v usloviyakh informatsionnogo obschestva: etiko-filosofskiy analiz. *Candidate's thesis*. Novomoskovsk [In Russia].
9. Belov A. P. (2006). Mirovozzrenie i obraz zhizni: sotsialno-filosofskie problemy. V. N. Gasilin (Ed.). Saratov: Povolzhskaya akademiya gosudarstvennoy sluzhby im. P. A. Stolyipina [In Russia].
10. Lukashenko M. V. (2017). Vzaiemozviazok transformatsii sotsialnosti y tsinnostei. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii – Actual problems of philosophy and sociology, 15, 81–85* [In Ukrainian].
11. Kalchenko M. S. (2018). Transformatsiia sotsiokulturnykh tsinnostei i znannia v prostori hlobalizatsii. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: Scientific Bulletin. Issue 129, 146–150* [In Ukrainian].
12. Antypova O. P. (2016). Transformatsiia systemy dukhovno-informatsiinykh tsinnostei v umovakh suchasnoi kulturnoi doby. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii – Actual problems of philosophy and sociology, 12, 8–12* [In Ukrainian].
13. Reznik S. M. (2015). Transformatsiia tsinnostei osvity v informatsiinomu suspilstvi. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnyimi systemami – The theory and practice of social systems management, 4, 47–53* [In Ukrainian].
14. Bell D. (1999). Gryadushee postindustrialnoe obschestvo: opyt sotsialnogo prognozirovaniya. V. L. Inozemtsev (Ed.). Moskva: Academia [In Russia].
15. Toffler E. (1984). Na poroge budushego. «Amerikanskaya model»: s buduschim v konflikte. SShA 80-h: vzglyad iznutri – «The American model»: with the future in the conflict. USA 80's: a view from the inside. Moskva: Progress, 30–46 [In Russia].
16. Habermas Yu. (2002). Budushee chelovecheskoy prirody: na puti k liberalnoy evgenike? Moskva: Ves Mir [In Russia].
17. Danylian O. G., Dzoban O. P. (2016). «Symuliakr»: kontseptualizatsiia fenomena u postneoklasychnii filosofii. *Informatsiia i pravo – Information and right, 2 (17), 66–76* [In Ukrainian].
18. Bodriyyar Zh. (2015). Simulyakryi i simulyatsii. Moskva: Postum [In Russia].
19. Dzoban O. P., Manuilov Ye. M. (2017). Virtualna realnist: do problemy kontseptualizatsii poniattia. *Visnik Nacionalnoyi yuridichnoyi akademiyi Ukrayini imeni Yaroslava Mudrogo. Seriya: politologiya – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. Series: Political Science, 4 (35), 21–31* [In Ukrainian].

20. Dzoban O. P. (2017). Suchasnyi virtualnyi prostir: konhenialnist virtualnosti y mifu. *Stratehichni priorytety. Seriiia «Filosofia» – Strategic priorities. Series “Philosophy”*, 3. 163–170 [In Ukrainian].
21. Dzoban O. P., Sosnin O. V. (2017). Virtualna realnist suspilstva postmodernu yak sotsiokulturne tlo sotsializatsii «liudyny informatsiinoi». *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii – Humanitarian Bulletin Zaporizhzhya State Engineering Academy*, 69 (1), 69–76 [In Ukrainian].
22. Dzoban O. P. (2014). Homo informaticus: do problemy osmyslennia sutnosti. *Visnik Nacionalnoyi yuridichnoyi akademiyi Ukrayini imeni Yaroslava Mudrogo. Seriya: Filosofiya, filosofiya prava, politologiya, sociologiya – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 1 (20), 13–21 [In Ukrainian].
23. Ivanov D. V. (2002). Virtualizatsiya obschestva. Sankt-Peterburg: Tsentr Peterburgskoe vostokovedenie [In Russia].
24. Dzoban O. P., Zhdanenko S. B. (2012). Virtualna realnist: metafizychnyi sens. *Visnik Nacionalnoyi yuridichnoyi akademiyi Ukrayini imeni Yaroslava Mudrogo. Seriya: Filosofiya, filosofiya prava, politologiya, sociologiya – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, Issue 2 (12), 97–104 [In Ukrainian].

Жданенко Светлана Борисовна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

МОРАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ СУБЪЕКТА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ: ТРАНСФОРМАЦИЯ И ВИРТУАЛИЗАЦИЯ

Показано, что переход общества к информационной эпохе сопровождается формированием определенных мировоззренческих и аксиологических приоритетов, по которым изменяются и воспроизводятся нравственные характеристики информационного общества. В таком обществе меняется уклад жизни, система ценностей индивидов и социальных групп, возрастает значимость информационных ценностей по отношению к материальным. Это влечет за собой повышение удельного веса нравственных ценностей и их виртуальную трансформацию. Причиной виртуализации информационного общества является объективная потребность в переходе информационных технологий на новый качественный уровень, а также имманентная человеку ценностно наполненная потребность в творчестве.

Ключевые слова: ценности; информация; ценностные трансформации; информационное общество; симулякры; виртуализация.

Zdanenko Svitlana Borysivna, Candidate of Philosophy,
Associate Professor; Associate Professor of Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

MORAL VALUES SUBJECT OF ACTIVITY IN THE INFORMATION SOCIETY: TRANSFORMATION AND VIRTUALIZATION

Problem setting. *The transition of society into the information age is accompanied by the formation of certain ideological and axiological priorities, in accordance with which changes and reproduced the moral dimensions of the information society. Particularly urgent is the problem of values in transitional periods of social development. In this regard, there is a need interpretation of the dynamics of the development of moral values that accompanies ideological transformation in the process of formation of the information society.*

Recent research and publications analysis *testifies that the theoretical basis for the study of modern transformations is contained in the works of many researchers. Despite their fundamental contribution to this issue, the question of value transformations in the information society, particularly regarding the transformation and virtualization of moral values, remain not fully elucidated.*

Paper objective. *The purpose of this article is to attempt to eliminate some of the gaps in holistic understanding of the nature and content of the transformation and virtualization of moral values in the conditions of informational society formation.*

Paper main body. *In the information society is changing the way of life, system of values of individuals and social groups, the importance of information assets in relation to the material. This entails increasing the proportion of moral values and their virtual transformation.*

Axiological transformation taking place today, can be interpreted as multidimensional and reparation, as a result, awareness and understanding attitude change includes a “revaluation of values”, which can how to buy types of progressive denial of the preliminary foundations of social order, and expressed in new forms of embodiment of the previous axiological paradigms.

The transformation in the last decades of the twentieth century. social reality in an unstable, fragmented, eclectic through strengthening information flows vividly correlates with the increase in people’s life the role of various kinds of simulacra – images of reality, replacing reality itself. Man begins to perceive the world as a gaming environment, is aware of its conditionality, control its parameters and the possibility of withdrawing from it.

Conclusions of the research. *The reason for the virtualization of the information society is an objective necessity of transition of information technologies to a new qualitative level, as well as inherent human value is filled with the need for creativity, in creating new realities, these worlds, to whom it would be a Creator. In order to enable them to define*

themselves in society, it needs internal criteria, that is, a system of values. The system of value orientations determines the content side orientation of the individual is the basis of her relationship to the world, to others, to itself, the basis of ideology and the core motivation of vital activity, the basis of life concept and philosophy of life.

The information society is a society in which there are intense philosophical transformation, where are the main values information, as well as related simulacra and virtualization that stimulate changes in axiological priorities, the relationships and communication of people. So, the very worth of the human person is reduced due to the prevalence of the aspects of utility and pragmatism as the contacts and the information that person possesses.

Keywords: *values; information; value transformation; information society; simulacra; virtualization.*

Мелякова Юлия Васильевна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина
e-mail: melyak770828@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-6699-8078

ПЕРФОРМАНС В МЕТОДОЛОГИИ ФИЛОСОФИИ ПРАВА

При помощи перформанса как структурообразующего приема и способа понимающего бытия субъекта может быть решена онтологическая проблема правового присутствия. Реальность права, которая построена согласно интерактивной модели перформанса, способна не просто открывать свой начальный смысл или получать новый, но и оказывать эффективное воздействие на ее участников – субъектов права, включая их в единый горизонт бытия.

Ключевые слова: динамизм права; присутствие; перформатив; перформанс; интеракт; телесность права.

Постановка проблемы. В симулятивном пространстве современной культуры мы сталкиваемся с нехваткой реальности. Не обошла эта проблема и онтологию права. Именно метаморфозами бытия и модальности права обусловлены поиски нового в философско-правовой методологии. Поверхностные смыслы и изменчивая значимость права сегодня позволяют говорить скорее о его формальном присутствии, нежели о реальном воплощении. Реальность права проявляет себя в основном в эффективности воздействия на конкретные события. Влияние и действенность – вот наиболее актуальные критерии сущности права, как и любой другой сущности в современных тенденциях визуализации и виртуализации.

Реальности неуклонно приумножаются, как и способы бытия в них субъекта. Действенность же права в этой многослойной реальности во многом зависит от выбора метода его прочтения, способа выражения и набора знаков и символов правовой действительности. Динамичный контекст различного рода нарративных и вещественных номологических форм почти способен воссоздавать телос права. То есть сам смысл права обретает признаки телесности, другими словами, он реален в той степени, в какой способен воздействовать на современную действительность, тем самым обеспечивая присутствие права здесь и теперь.

Анализ последних исследований и публикаций. Философскую традицию динамичной природы права развивают сейчас И. Честнов, В. Четвернин, А. Поляков, С. Максимов, А. Стомба и другие исследователи. Значительный опыт в этой области принадлежит европейским представителям коммуникативной парадигмы. Дж. Остин в рамках коммуникативной философии развил теорию перформативного дискурса. Согласно этой теории, речевые акты, которые имеют характер приказа, требования или клятвы являются уже не высказываниями, а действиями. Х. Харт применил теорию перформативных высказываний к юридическим текстам и дискурсам. Среди российских ученых проблемой юридического перформатива занимаются В. Оглезнев, Ю. Грязнова, Ю. Купченко. Польский исследователь Э. Доманская отмечает, что перформативность становится новой современной парадигмой познания и методологии науки.

Техника перформанса в искусстве, его выразительные возможности являются тематикой исследований С. Корнева, П. Вайбеля, С. Жижика, К. Малабу. Перформанс как онтологическое пространство производства присутствия и особая техника провокации телесности является предметом исследований В. Рыбакова, Х. Гумбрехта. При этом вопрос о возможности применения техники перформанса в практике воспроизводства справедливости остается открытым. В данном исследовании перформанс рассматривается в качестве особого способа бытия права. Право-перформанс обустроивает присутствие в нем субъекта.

Формулировка целей. Динамичной моделью интерактивного права выступает сегодня перформанс, гарантирующий реальность права и безусловное его влияние на сознание и действия субъектов, в нем участвующих. Перформанс права образуется в динамике атрибутов его вербальных структур (текстов, вещественных доказательств, фактов, свидетельств, действий, процедур, нормативных высказываний) и одновременно сам выступает новой актуальной техникой динамизма права. Именно рассмотрение перформанса как качественно новой формы бытия права, а также анализ его выразительных возможностей является целью данного исследования.

Изложение основного материала. Философия, выполняющая методологическую функцию в отношении правовых наук, без преувеличения может считаться источником новых парадигмальных посылок в области репрезентации и научного познания. Недавние семиотические и когнитивные инновации в науке были обусловлены коммуникативной парадигмой, обнаруживавшей подлинное бытие предметов и вещей в символическом пространстве текста и языка. Однако, если еще вчера гуманитарные науки призывали к метафоре мира как текста, то сегодня так называемое новое гуманитарное знание, в частности междисциплинарные культурные исследования европейских и амери-

канских ученых, призывают к метафоре мира как множества перформативных актов, участниками которых являются сами субъекты познания.

Перформативность может по праву рассматриваться как новая методологическая парадигма. Термин «перформанс» стал повсеместным в современном социогуманитарном знании. Понятие же «перформативный текстуализм» стал актуальным еще в рамках коммуникативной парадигмы – в аналитической философии Дж. Остина. Перформативными высказываниями Дж. Остин назвал таковые, что представляют собой осуществление определенных действий или конституируют те или иные последствия для говорящего (например, обещания, просьбы, клятвы, приказы, договоры) [1, с. 66].

Действие перформатива, согласно Дж. Остину, реализуется в самом речевом акте, то есть перформативное высказывание соотносится с ситуацией, которую оно само провоцирует, приказывая, распоряжаясь, требуя, обвиняя и т. п. Речевым актом Дж. Остин называет такой процесс общения индивидов, в котором, помимо высказывания осмысленных утверждений (локуций), имеет место интерактивное воздействие коммуникантов друг на друга – интеракционный эффект (иллокуции и перлокуции [2]), достигаемый посредством говорения как действия обещания, запугивания или обязывания. Такой речевой акт и есть перформатив. Любой перформатив, таким образом, есть выбор, совершаемый говорящим в ситуации коммуникации [2, с. 105].

Юридический перформатив может быть определен как речевой акт, произведенный в рамках специфической правовой процедуры для осуществления социально значимых правовых действий. Правоотношения всегда содержат перформативные глаголы типа «обещаю», «требую», «обязуюсь». Различного рода юридическая деятельность является в то же время определенной перформативной активностью, то есть инсценированием тех или иных отношений при помощи языка: например, юридическое консультирование, участие в судебном заседании, оправдания, обвинения, толкования, обещания, клятвы, долговые расписки, регистрация контракта или брака и др. Так, к примеру, стипуляция в римском праве как вербальный контракт по обязательству между кредитором и должником, закреплявший за обоими участниками договора их права и обязанности, свидетельствует о традиционном культе слова и своеобразном ритуале в правоотношениях, что становится возможным именно благодаря перформативным высказываниям.

Особое значение имеет перформатив как ритуал в религиозных правовых семьях – в идеациональных системах права, как утверждает П. Сорокин [3, с. 387]. Свод законов там рассматривается как данный Богом, поэтому наказания также носят ритуальный характер: проклятие, предание аду, отлучение от церкви и т. п. В современном европейском праве действующая часть (operative) юридического документа сама по себе является выполнением субъектами

узаконенного действия в тот момент, когда они осознанно выражают свою волю, закрепляя ее в перформативном тексте. В целом, юридическим перформативам принадлежит роль действий, совершаемых в сфере субъект-объектных отношений, в которых присутствуют носители властных полномочий. В связи с этим российский филолог Ю. Купченко констатирует, что перформативные высказывания юридического характера, имеющие императивный, нормоустанавливающий смысл, генерируют более крупные контенты [1, с. 68].

Однако, перформативный аспект в методологии правовой науки не исчерпывается вливаниями аналитической философии Дж. Остина и ее последующими разработками со стороны Х. Харта в концепции «правового распоряжения» [4]. Теория перформативности, безусловно, заслуживает более углубленного исследования в рамках современной философии и методологии права. При этом следует развести два понятия – «перформатив» и «перформанс» – в соответствии с их содержательными особенностями. Так, «перформатив» употребляется в значении «перформативный текст» как особый тип текста, актуализирующийся в ситуации коммуникации и являющийся, прежде всего, действием: во-первых, коммуникативным действием, а во-вторых, действием саморепрезентации говорящих [5]. Перформатив выступает альтернативой дескриптивному (то есть описательному) тексту. Это, в частности, есть следствием того, что коммуникативной парадигме характерен принцип демонстративности, либо саморепрезентации коммуницирующими своей индивидуальности и собственной воли. Именно с поиском новых форм репрезентации связаны последние разработки в методологии социально-гуманитарных наук.

Перформанс же, в свою очередь, в отличие от перформатива, понятие, характерное для онтологического дискурса в искусстве постмодернизма. Практика перформанса связана в основном с эпатажными провокациями телесности, то есть попытками художников обустроить всестороннее «присутствие» в своих произведениях всяческих объектов и тел, а именно природы, в частности, своего собственного тела, а также тела зрителя. Перформативные изменения в визуальной эстетике происходят параллельно с переосмыслением понятия тела как такового и возникновением феномена телесности в философии (так называемый постмодернистский кризис идентичности в Европе 70-х). Именно проблемой телесности продиктованы такие направления, как философский шизоанализ (Ж. Делез, Ж. Батай), проблема понимания реальности и творчества, различные практики симуляции. Художественный перформанс сугубо провокативен. Это суть практика вовлечения в абстрактную ситуацию субъектов по обе стороны рампы (экрана, полотна).

Эволюция телесности связана с откровенным исчезновением границы между внутренним и внешним – духом и телом – миром сокровенного и со-

циальной ролевой реальностью. В контексте перформанса художник (автор) либо сам становится произведением искусства, либо действует как социальный комментатор. Зритель же обязательно становится соучастником провокативного события, неповторимого, уникального, спонтанного. Целью перформативной активности любого из участников действия является не развлечение или отдых, а самопознание.

Украинский теоретик искусства Л. Комарницкая, проводя анализ генезиса, структуры и значимости художественного перформанса, приходит к выводу, что к перформансу можно отнести любую визуализированную ситуацию, включающую четыре базовых элемента: время, место, тело художника, а также отношения художника и зрителя [6, с. 135]. Если рассматривать перформанс не в узком смысле – как живое представление с признаками театрализованного действия, а в широком – как эпизод повседневной практики общественной жизни, проявляющейся в ритуалах, фестивалях, парадах, торжествах и тому подобных событиях [7, с. 227], то ничто не противоречит подведению под определение «перформанс» в том числе юридических ситуаций, в которых реализуется право.

Возникает вопрос: в какой же мере представлены в юридическом перформансе тело его автора и отношения автора с реципиентом – тем, на кого направлены инициативы и распоряжения власти? Опыт показывает, что правовые отношения – не всегда перформанс. События законодательного воздействия вполне могут иметь вербальную форму, будучи закреплёнными документально: в распоряжениях, извещениях, заявлениях, визах и договорах. Телесность самих участников при этом остается за рамками правовой ситуации. Возможно, поэтому, с точки зрения коммуникативной методологии, образ права ассоциируется, прежде всего, с перформативом, а не перформансом. При этом сам Дж. Остин утверждает, что при помощи слов мы не только описываем, но и создаем реальность. В свою очередь, Э. Доманска также полагает, что перформативность можно определить как веру в то, что язык не только репрезентирует реальность, но и изменяет ее, и определенные явления (события) существуют только и столько, сколько они перформативно повторяются [7].

Таким образом, главное, что перформатив и перформанс вместе могут дать пониманию права и юридической науке, – это провокацию присутствия участников правовой реальности и воссоздание с их помощью правового действия, другими словами, телесности права. Если юридическое значение перформативной семантики уже в достаточной мере обосновано и изучено, то значимость и методологическую функцию художественной модели перформанса для юридической науки еще предстоит исследовать. Подобная инициатива имеет основания, поскольку в настоящее время все области знания, а также культуры и искусства в тренде тотальной визуализации и виртуализации ведут отчаянную борьбу за «присутствие» и его гарантии.

На «производство присутствия» направлены сегодня все методологические поиски технических и гуманитарных наук. Не является исключением и право в его парадигме динамизма. Так, Х. Гумбрехт характеризует эту тенденцию как новый взгляд на практику гуманитарных наук, направленный на реабилитацию эффектов чувственного и телесного присутствия, игнорирование которых до сих пор делало наш опыт восприятия и понимания культуры неполным [8]. При этом «присутствие» обозначается им не как временное, а как пространственное отношение к миру и его предметам; «производство» же «присутствия» – как «выдвижение» в пространстве, усиливающее воздействие на человека и его сознание. Чувственное, телесное воздействие, таким образом, выступает противоположностью и альтернативой значению – как тому, чем мы наделяем вещь и что в ней интерпретируем при помощи символов.

Если цель перформанса как такового – избавиться от комментариев, то цель перформанса как метода права – избавить правовые науки от чрезмерной семантической устойчивости и диктата значений, то есть стереотипов, тенденциозности, ангажированности. Язык и текст права должны быть на службе у события, вещи и тела, а не наоборот. В этом, пожалуй, и заключается задача методологических разработок в области современной философии права как практической отрасли философии.

Выводы. Таким образом, перформанс призван передать трансформативный, подвижный характер современной правовой реальности. Он способен продемонстрировать все богатство смыслов, форм и модусов права, проявить само его онтологическое присутствие в конкретном юридическом акте в поле коммуникации, однако за пределами самого текста, с привлечением вертикального полилога всего горизонта предметов, явлений, действий и событий правового характера. Подобно тому, как визуализирующие технологии программного обеспечения делают реальным то, что на самом деле таковым не является, так и перформанс как техника присутствия способен расширить возможности и эффективность права, способствовать его гибкости и влиятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Купченко Ю. А. Перформативные формулы как генераторы более крупных контентов (на материале юридического дискурса). *Критика и семиотика*. 2013. № 1 (18). С. 65–72.
2. Остин Дж. Л. Как совершать действия при помощи слов. *Избранное* / пер. с англ. Л. Б. Макеевой, В. П. Руднева. Москва: Идея-Пресс: Дом интеллект. кн., 1999. 332 с.
3. Сорокин П. А. Социокультурная динамика. Москва: Директ-Медиа, 2007. 334 с.
4. Харт Х. Л. А. Концепция права. URL: <http://twirpx.com/file/1257455> (дата звернения: 10.01.2018).

5. Грязнова Ю. Б. Анализ перформативного текста (П. Фейерабэнд против методологического принуждения). URL: http://sbiblio.com/biblio/archive/grjasnova_analis/2004 (дата звернення: 10.03.2017).
6. Комарницкая Л. Онтологическая проблематика в искусстве перформанса. *Современное искусство*. 2015. Вып. 11. С. 133–145.
7. Доманска Э. Перформативный поворот в современном гуманитарном знании. *Способы постижения прошлого. Методология и теория исторической науки /* сокр. пер. с англ. М. Кукарцевой; отв. ред М. А. Кукарцева. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. С. 226–235.
8. Гумбрехт Х. У. Производство присутствия: Чего не может передать значение. Москва: Новое лит. обозрение, 2006. 184 с. URL: <http://history-library.com/index.php> (дата звернення: 11.01.2018).

REFERENCES

1. Kupchenko Ju. A. (2013). Performativnye formuly kak generatory bolee krupnyh kontentov (na materiale juridicheskogo diskursa). *Kritika i semiotika – Criticism and Semiotics. 1 (18)*. 65–72 [in Russian].
2. Ostin Dzh. L. (1999). *Kak sovershat' dejstvija pri pomoshhi slov*. Izbrannoe Moskva: Ideja-Press. Dom intellektual'noj knigi [in Russian].
3. Sorokin P. A. (2007). *Sociokul'turnaja dinamika*. Moskva: Direkt-Media [in Russian].
4. Hart X. L. A. *Koncepciya prava*. URL: <http://twirpx.com/file/1257455> [in Ukrainian].
5. Grjaznova Ju. B. Analiz performativnogo teksta (P. Fejerabend protiv metodologicheskogo prinuzhdenija). URL: http://sbiblio.com/biblio/archive/grjasnova_analis/2004 [in Russian].
6. Komarnickaja L. (2015). *Ontologicheskaja problematika v iskusstve performansu* [Ontological problems in the art of performance]. *Suchasne my`stecztvo – Modern Art. issue 11*. 133–145 [in Ukrainian].
7. Domanska Je. (2011). *Performativnyj povorot v sovremennom gumanitarnom znanii*. *Sposoby postizhenija proshlogo. Metodologija i teorija istoricheskoy nauki – Ways of comprehending the past Methodology and theory of historical science*. M. A. Kukarceva (Ed). Moskva: «Kanon+» ROOI «Reabilitacija». 226–235 [in Russian].
8. Gumbrecht H. U. (2006). *Proizvodstvo prisutstvija: Chego ne mozhet peredat' znachenie*. URL: <http://history-library.com/index.php> [in Russian].

Мелякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

ПЕРФОРМАНС У МЕТОДОЛОГІЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Завдяки перформансу як структуроутворюючому прийому й способу розуміючого буття суб'єкта може бути вирішена онтологічна проблема правової присутності

ті. Реальність права, що побудована згідно з інтерактивною моделлю перформансу, здатна не просто відкривати свій початковий сенс чи отримувати новий, але здійснювати ефективний вплив на її учасників – суб'єктів права, включаючи їх у спільний горизонт буття.

Ключові слова: динамізм права; присутність; перформатив; перформанс; інтер-акт; тілесність права.

Meliakova Juliia Vasylivna, Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

PERFORMANCE IN THE METHODOLOGY OF PHILOSOPHY OF LAW

Problem setting. *The modern way of being of the law and the person in law forces to search for new methods of their understanding. The meaning of the law and the power of its impact directly depend on the ontology of human presence in law. As the space of such a presence is the performance. It becomes possible through the deconstruction of symbolic legal structures (norms, legal decisions, procedures, things, procedural actions, events, contracts, virtual images, etc.). Performance can affect the subject of law, make it a creative participant in the reality of law and guarantee the reflection of legal meanings.*

Recent research and publications analysis. *Philosophical tradition of the dynamic nature of law is now developed by I. Chestnov, V. Chetvernin, A. Polyakov, S. Maksimov, A. Stovba and other Russian and Ukrainian philosophers. Significant experience in this area belongs to the European representatives of the communicative paradigm. J. Austin in the framework of communicative philosophy developed the theory of performative discourse. According to this theory, speech acts that have the character of an order, demands or vows are not statements, but actions. H. Hart applied the theory of performative statements to legal texts and discourses. Among the Russian scientists V. Ogleznev, J. Gryaznova, J. Kupchenko are engaged in the problem of legal performative.*

The Polish researcher E. Domanskaya notes that performativity is becoming a new modern paradigm of cognition and methodology of science. The technique of performance in art and its expressive possibilities are the subject of research by S. Kornev, P. Waibel, S. Zizek, K. Malabu. Performance as an ontological space for the production of presence and a special technique for provoking the corporeality of things is the subject of research by V. Rybakov, H. Gumbrecht. At the same time, the question of the possibility of using the performance tactics in the practice of reproduction of justice remains open. In this study, performance is seen as a special way of being the law. The law-performance equips the presence of a subject in it.

Paper objective. *The purpose of the study is to analyze the legal reality in a format of performance, which serves as an original tactic of actualization of law.*

Paper main body. *If the communicative theory of law saw the effectiveness of law in the language performative structures, the latter methodological experiments justify the use of artistic practice of performance in the field of being and understanding of law. Text as a form of being does not exhaust the essence of law. A multi-layer self-organized structure of law needs more complex expression systems than representations. Such a system is a performance. It provokes more and more possibilities of law, forms of its being.*

The goal of the performance in modern philosophy and art is to get rid of the comments. The goal of performance as a method of law is to rid the law of excessive semantic stability and the dictates of values. The language and text of the law should be in the service of the event, things and the body, and not vice versa. At first glance, the replacement of a legal statement or verdict with an open event, as well as the replacement of a retired arbiter-lawyer by a participant experiencing this event, make legal practice very far from legal science and legal truth. However, the reproduced life event is closest to the thing that the legal sciences call justice. Therefore, the degree of the presence of law in the reconstituted situation should not be determined by interpretation and imposition of legal myths (norms and precedents). Such a living justice can not be established by anyone. In the performance, this justice is actualized from the event itself in the format of an open presence.

New ontological modus of law is a pure performance of its participants – the author and the viewer. It generates an unexpected, but true justice, which can not be fixed without depriving it of meaning. A new and new reset of the situation with the help of performances can multiply legal justice in its performative corporeality. At the same time, legal sentences, decisions, norms and interpretations that have frozen in their senses, contain the law formally, but they are farther away from its actual presence in fact.

Conclusions of the research. *Thus, the tactics of performance makes it possible to demonstrate all the richness of forms, modes and meanings of law, to achieve the present presence of the subject in law through a specific legal act. If communication is already recognized as being, discourse is a series of events, and the performative utterance is an action, then going beyond text and speech – into a diverse symbiosis of symbolic horizons, that is, performance, means a fundamentally new way of being a right that is adequate to modern reality.*

Short Abstract for an article

Abstract. *With the help of the performance as a structure-forming device and a way of understanding the being of the subject, the ontological problem of legal presence can be solved. The reality of the law which is built according to the interactive performance model is able not only to open its initial or to acquire a new meaning but to have an effective impact on its participants – the subjects of law, including them in a single horizon of being.*

Keywords: *dynamism of law; presence; performative; performance; inter-act; corporeality of law.*

УДК 322.2

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.38.140011>

Трофименко Володимир Анатолійович, кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
6791976@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2240-3727;

Волчкова Майя Ігорівна, студентка факультету адвокатури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
maya.volchkova1969@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМВІДНОСИН ЦЕРКВИ І ДЕРЖАВИ

У статті досліджуються проблемні аспекти взаємовідносин держави і церкви, зокрема, аналізуються основні моделі взаємовідносин держави і церкви, досліджується досвід України та Польщі.

Ключові слова: держава, церква, політика, відносини, модель, конкордат, ліберальна модель.

Постановка проблеми. Суспільство є різновидом досить складних, динамічно-диференційованих та соціальних систем, які характеризуються цілісністю, стійкістю та здатністю до самостійного розвитку, а також наявністю особливих соціальних норм та цінностей, що забезпечують його функціонування. При цьому особливе значення для регулювання суспільних відносин відіграє право та релігія, оскільки саме ці елементи визначають нормальний стан функціонування суспільства в цілому і людини в ньому. У зв'язку з цим в науці приділяється особлива увага питанню співвідношення права та релігії.

Після Революції гідності наша держава переживає процес національного відродження, повернення до реалізації ідеї розбудови національної, правової та ідеологічної системи з урахуванням традиційних та релігійних витоків права. Зокрема, сьогодні відбувається активізація зусиль щодо визначення зв'язку права з релігійними нормами, закономірностей духовного розвитку суспільства. Це зумовлює необхідність проведення комплексного дослідження, особливостей взаємовідносин церкви і держави, оскільки релігійні норми,

за допомогою яких здійснюється регулювання окремих сфер суспільного життя, не стали предметом дослідження науковців у багатьох сферах: правознавців, соціологів, філософів тощо. Особливо актуальним це дослідження стало внаслідок конфлікту між українськими православними церквами Київського та Московського патріархатів, який набув значного розголосу в січні 2018 р. Саме тому проблеми взаємовідносин церкви і держави набувають особливого характеру.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасних умовах проблематика взаємовідносин церкви і держави, зокрема її соціологічні, філософсько-моральні та правові аспекти, є предметом дослідження низки науковців. Серед них можемо виділити наступних: О. М. Бандурка, Д. О. Вовк, І. І. Дахова, П. М. Рабінович, І. В. Рябко, Г. Л. Сергієнко, Ю. І. Фисун, С. В. Шевчук, Л. В. Ярмол та ін. Не применшуючи ролі та значення напрацювань цих учених, вважаємо, що досліджуване питання залишається досить актуальним в умовах сьогодення.

Метою статті є розгляд проблемних соціологічних та філософсько-правових аспектів взаємовідносин церкви і держави.

Виклад основного матеріалу. Кожна особа відповідно до вимог власної совісті повинна мати змогу зробити власний світоглядний, а отже, і релігійний вибір. Релігійний вибір для своєї реалізації вимагає умов, які створюються не індивідом, а зовнішніми факторами – державою чи церквою як формою релігійної організації.

Варто відразу зауважити, що питання взаємовідносин церкви і держави на всіх етапах розвитку суспільства було та залишається надзвичайно важливим і складним як з позицій соціологічної, філософської, так і правової думки, оскільки саме від його вирішення часто залежить доля миру і світової історії. Історичний досвід свідчить, що взаємовідносини між церквою і державою в різні часи змінювались. Людство накопичило багатий і різноманітний досвід державно-релігійних відносин: це і періоди гонінь на християн і інших віруючих з боку держави, і періоди їх мирного, терпимого співіснування [1, с. 47].

З моменту одержання нашою державою незалежності розпочався активний процес обговорення місця та ролі релігії в суспільному розвитку нашої країни. Одне з основних місць у зазначеній сфері було відведено проблемам державно-церковних взаємовідносин. Причиною такого зацікавлення стала руйнація усталених комуністичних переконань та поглядів, орієнтація суспільства на релігію, яка почала сприйматися як ідеологія, що забезпечує сталість суспільства в період трансформації політико-правових відносин нормами і цінностями, не здатними до викривлення часом і здатними працю-

вати в буденній свідомості суспільства [2, с. 10]. Проте перш ніж досліджувати проблеми взаємовідносин церкви і держави, на нашу думку, доцільно визначити поняття «церковно-державних відносин», оскільки розуміння сутності вказаного поняття має важливе значення при дослідженні проблем взаємовідносин.

Варто зазначити, що «державно-церковні відносини» – це поняття, що утворилося шляхом об'єднання двох усталених понять – держава і церква. Як слушно відмічає М. М. Палінчак стосовно першого терміна, то існує чітке визначення її як інституції політичної влади, суспільної структури, яка організована відповідним чином і здатна здійснювати легітимний контроль над громадянами, які мешкають на конкретній території [3, с. 56].

У свою чергу, стосовно церковно-релігійних організацій, то цей контроль здійснюється як органами центральної виконавчої влади, так і органами місцевого самоврядування. Великого значення в процесі формування релігійних норм як норм конституцій набула так звана «конституційна термінологія». Існує чимала кількість конституційних термінів, які слугують для визначення поняття «релігійна організація». Ці терміни є пропорційними до того розмаїття назв, яких вони набули впродовж тривалого процесу розвитку. У лоні християнської релігії, наприклад, всюди прийнята назва «Церква». Інші релігійні спільноти вживають такі назви, як «релігійна організація, об'єднання, товариство» [4, с. 24].

На сьогодні домінуючим є таке визначення поняття державно-церковних відносин: це певна система зв'язків і відносин, у процесі яких вирішуються різні питання, пов'язані з діяльністю органів влади і церкви, регулюванням правового становища церкви [5, с. 363].

Ми погоджуємось із вищезазначеним поняттям, оскільки воно досить широко охоплює всі можливі аспекти взаємовідносин церкви та держави.

Варто зазначити, що протягом історичного розвитку суспільства сформувалися три основні принципи відносин між державою і церквою, які існують і сьогодні:

1) віротерпимість (нетерпимість), при якій одна чи кілька релігій мають привілейований статус, а всі інші оголошуються терпимими (чи нетерпимими);

2) свобода віросповідань, при якій всі релігії рівні між собою, а людина вільна у своєму виборі конфесії й відправленні релігійного культу;

3) свобода совісті, яка, крім проголошення рівності всіх релігій між собою, дає змогу особі не лише вільно обирати будь-яку релігію, але й бути невіруючою. Нині до третини держав проголосили у своїх основних законах саме принцип свободи совісті [6, с. 129].

Проте слід зазначити, що вищевказаним принципам відносин між державою і церквою не в повній мірі відповідають моделі таких взаємовідносин, оскільки на сьогодні існує набагато більше моделей взаємовідносин церкви та держави, що створює певні проблеми.

Аналіз поглядів науковців дозволяє зробити висновок, що існують наступні моделі відносин церкви та держави:

1. Теократія (від грецьких слів *theos* – Бог і *kratos* – влада) – ототожнення державної світської і духовної влад, форма правління, при якій функціонування держави та її інституцій, регламентація суспільного життя визначається панівною церквою та її органами. Як синонім до теократії іноді вживається поняття «папоцезаризм» як означення боротьби церковної влади за домінування над світською. Класичне теократичне правління існувало у V–I ст. до н. е. в Іудеї.

2. Цезаропапізм, який передбачає повну залежність церкви від держави, удержавлення і підпорядкування світській владі церковних структур. Класичними прикладами цезаропапіського правління є Візантія, де імператори вирішували багато важливих питань організаційного, канонічного і навіть догматичного розвитку церкви, збирали Вселенські й регіональні церковні собори, підтримували ту чи іншу сторону в догматичних суперечках (наприклад, щодо іконошанування, ставлення до ересі), призначали чи знімали патріархів, митрополитів і т. ін. [7, с. 3, 9–41].

3. Законодавча підтримка, що забезпечує привілейований стан певної Церкви в державі. Статус державної церкви передбачає державну підтримку діяльності церковних інституцій, покладає на останні ряд державницьких функцій (реєстрація новонароджених, смерті, шлюбу, соціальна допомога населенню тощо). Найбільш характерним прикладом такої моделі є становище церкви в Греції, де 95% населення становлять православні [8, с. 377].

4. Конкордат. Установлення певних державно-церковних відносин між Папою Римським як главою католицької церкви і урядом деяких країн. Конкордат юридично оформлює статус католицької церкви в певній державі (нині діють конкордати Ватикану з Італією, Іспанією, Польщею, Латвією та іншими країнами), але не обмежує діяльності інших церков та релігійних організацій. На сучасному етапі розвитку конкордат – це міжнародний договір нормативного характеру, проте це не єдиний засіб регулювання відносин між церквою та державою. У конкордаті, як і в міжнародних трактатах, є два фундаментальних типи конкордативних умов: контрактуральні та нормативні [9, с. 244].

5. Відокремлення церкви від держави. Церква не має права втручатися у справи держави, але державні інституції активно втручаються у діяльність церкви. Відносини між ними розглядаються як однобічний процес впливу

держави на церкву, використання її у реалізації тих чи інших політичних проектів. Така модель характерна для колишніх посткомуністичних країн, де законодавча база формально гарантувала свободу совісті, але фактично віруючі зазнавали дискримінації як політичні вороги. Політика, побудована на принципі боротьби з релігією та церквою, була завжди незмінною при розгляді релігійного питання на теренах держави, вирішенні проблем, пов'язаних з діяльністю релігійних конфесій на тій чи іншій території [10, с. 57–70].

6. Проміжний стан між моделлю державної церкви і моделлю повного відділення церкви від держави і держави від церкви. Для цього типу відносин характерне збереження державної підтримки та привілеїв окремих церков. Прикладом такої моделі є сучасна Німеччина, де держава проголошує свою нейтральність і толерантність до різних релігій, але має певні відмінності у ставленні до релігійних організацій залежно від кількості членів і суспільного впливу останніх [11].

На нашу думку, саме остання модель є ідеальною для відносин церкви і держави. Причому в науці вона одержала назву «ліберального нейтралітету».

Аналізуючи позитивні аспекти цієї моделі, зауважимо, що вона полягає в цілковитому нейтралітеті церкви, усуненні її із соціально-політичної сфери життєдіяльності суспільства. Церква розглядається з боку суспільства і держави як архаїчне утворення доби середньовіччя, що втратило свою вагу і значення в секуляризовану епоху. Релігія трактується як приватна справа кожного з позицій доцільності. Домінантне місце релігії та її догматів у такій політичній системі посідає концепція прав людини, а на місце церкви приходить розгалужена мережа громадських організацій [12, с. 37]. Зародившись як принцип світської держави, вона набула подальшого розвитку в ідеології лібералізму, і сьогодні, трансформуючись у процесі взаємодії з традиційними європейськими культурами і релігіями, отримала вигляд державної політики плюралістичного нейтралітету в умовах вільного ринку релігій [13, с. 107].

Політика державного нейтралітету світської держави в релігійних справах в умовах модернізації і глобалізації спричинила появу численних субконфігурацій взаємодії держави і церкви як наслідок взаємовпливу традиційної культури та релігії європейських націй з ліберальними доктринами розвитку суспільства і держави. Ці моделі, які виникли в межах європейської цивілізації на рівні окремих націй і держав, мають свої специфічні особливості, зумовлені релігійною традицією культур та духовно-ментальною природою етносів [14, с. 331].

Проте вищезазначена модель застосовується не всюди. Це зумовлено тим, що взаємодія правових та релігійних норм у процесі відносин церкви і дер-

жави визначається відповідним типом соціальних відносин, що склались у суспільстві на певному етапі його розвитку, та характеризується місцем і формою взаємодії релігії та церкви із державою, зокрема:

1) відокремлення і віддалення релігії та церкви від держави (наприклад, Латвія, Португалія, Туркменія, Україна, Хорватія, Югославія, Молдова, Словенія);

2) трансформація та тісний взаємозв'язок церкви і релігії з державою, коли відбувається опосередкований вплив на державотворення та правотворення, особлива підтримка церкви певної релігійної течії на законодавчому рівні (наприклад, Аргентина, Болівія, Іспанія, Італія, Польща);

3) безпосередній зв'язок релігії та церкви з державою, офіційне визнання та закріплення статусу державної релігії (наприклад, Греція, Велика Британія, Данія, Болгарія, Грузія, Литва);

4) не визначений правовий статус релігії, церкви, релігійних організацій, установ та спільнот (наприклад, Угорщина, Венесуела, Боснія та Герцеговина);

5) заборона на офіційність чи домінування будь-якої релігії в країні (наприклад, Албанія, Словенія, Естонія);

6) світський характер держави (наприклад, Туреччина, Франція) [11].

Що стосується нашої держави, то в Україні взаємодія держави і церкви здійснюється на конституційних засадах і з опорою на норми чинного законодавства, зокрема на Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Проте в сучасній ситуації нерідко зустрічаються випадки виходу за конституційні межі як із боку державних чиновників, так і церковних діячів, що і зумовлює проблеми взаємовідносин держави і церкви [15].

Відповідно до положень вищезазначеного Закону держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Установлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається. У цьому ж Законі (ст. 5) йдеться про те, що «в Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України», а «релігійні організації не виконують державних функцій». Стаття 6 Закону встановлює принцип відокремлення школи від церкви (релігійних організацій) [15]. Крім того, ч. 3 ст. 35 Конституції України встановлює, що церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви [16].

Досліджуючи проблеми взаємовідносин церкви і держави, на нашу думку, варто звернути увагу на досвід Польщі.

Приміром, відносини між державою і церквою в Польщі, відповідно до Конституції, визначаються міжнародним договором, укладеним з Апостольською Столицею, і законом. У липні 1993 року уряд Польщі та Ватикан підписали широкомасштабний конкордат. Конкордат підтверджує принципи Конституції ПР, на яких базуються державні і церковні відносини, але вводить і цілий ряд нових положень. Ці положення набудуть законної сили після того, як парламент Польщі внесе певні зміни в шлюбно-сімейне та освітнє законодавства. Конкордат зазначає, що держава та католицька церква в Польщі – незалежні та автономні. Церкві гарантується «вільне та публічне виконання своєї місії», ведення своїх справ на основі норм канонічного права.

Показовим і корисним для нашої країни є досвід Польщі у вирішенні проблеми релігійної освіти. Незважаючи на комуністичне минуле та примусову атеїзацію, Польща залишається сьогодні країною з потужно представленою релігійною традицією, що, безумовно, позначається на взаєминах держави і церкви в освітній сфері. Згідно із Законом «Про систему освіти» 1991 р. (Dziennik ustaw 1991 nr 95 poz. 425) та розпорядженням міністра освіти у справі умов і форм навчання релігії у публічних школах від 14 квітня 1992 р. (Dziennik ustaw 1992 nr 36 poz. 155), усі релігійні організації, що визнані законом, мають право проводити в школі навчання релігії в обсязі 2 години на тиждень, якщо у класі є, принаймні, 7 учнів, які сповідують цю релігію. Релігійні організації та держава спільно здійснюють контроль за викладанням релігії. У разі якщо батьки проти вивчення релігії у школі, то діти вибирають між трьома гуманітарними предметами, за одним із яких вони атестуються [17].

Висновки. Таким чином, дослідивши проблемні аспекти взаємовідносин церкви і держави, ми дійшли висновку, що державно-церковні відносини є одним із видів суспільних відносин, які характеризуються рівнем взаємозв'язків церкви, об'єднань, рухів та інших релігійних організацій із державою, ступенем їхнього взаємозв'язку, а також загальнолюдськими моральними принципами. На нашу думку, найбільш ідеальним варіантом відносин між церквою та державою є модель ліберального нейтралітету, яка полягає в цілковитому нейтралітеті церкви, усуненні її із соціально-політичної сфери життєдіяльності суспільства і повному відокремленні церкви та держави. Хоча приклад Польщі показує, що в сучасних умовах також є актуальною модель конкордату. Тому можемо констатувати, що це питання залишатиметься завжди актуальним, оскільки проблеми відносин держави і церкви є одвічною проблемою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биков О. М. Проблеми взаємовідносин держави і церкви: концептуальні засади. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. №2. С. 10–14.
2. Биков О. М. Особливості взаємовідносин держави і церкви в країнах з монорелігійним складом населення. *Форум права*. 2011. №3. С. 47–52.
3. Палінчак М. М. Аналіз поняття «державно-церковні відносини». *Право і суспільство*. 2015. №6. С. 56–60.
4. Яценко В. А. Еволюція державно-церковних відносин в Україні: дис. ... канд. філос. наук. Київ, 1993. 189 с.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ: Укр. вид. спілка, 1996. 942 с.
6. Петрушенко В. Л. Філософія: курс лекцій: навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти III–IV рівнів акредитації. 2-е вид., випр. і допов. Київ: Каравела; Львів: Новий світ-20000, 2002. 544 с.
7. Курбатов Г. П. Історія Візантії (від античності до феодалізму): навч. посіб. для студ. іст. фак. вузів. М., 1984. 207 с.
8. Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О. Географія релігій: навч. посіб. для студентів геогр. і філос. ф-тів вищ. навч. закл. Київ: АртЕк, 1999. 504 с.
9. Онишук С. В. Конкордатна система – модель відносин між церквою та державою. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. №2. С. 240–245.
10. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформацій центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. 419 с.
11. Міма І. В. Релігійні норми як соціально-правотворчі чинники суспільства. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63912/47-Mima.pdf?sequence=1> (дата звернення: 17.04.2018).
12. Соціальна доктрина Церкви : зб. ст. / Ін-т релігії та сусп-ва при Львів. богослов. акад. / наук. ред. М. Маринович. Львів: Вид. від. «Свічадо», 1998. 300 с.
13. Православие и современность: проблемы секуляризма и постсекуляризма: кол. моногр. / науч. ред. А. Мраморнов, Т. Челевенко. Москва; Орел; Ливны: Изд-во Новоспас. монастыря: НП «Спас. дело», 2015. 456 с.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велишеева. Москва: АСТ, 2015. 571 с.
15. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квіт. 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. №25. Ст. 283.
16. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141.
17. Палінчак М. Взаємини держави і церкви: польський досвід. URL: <http://social-science.com.ua/article/790> (дата звернення: 17.04.2018).

REFERENCES

1. Bykov O. M. (2011). Problemy vzaiemovidnosyn derzhavy i tserkvy: kontseptualni zasady. *Yurydychnyi visnyk. Povitriane i kosmichne parvo* (In Ukrainian).
2. Bykov O. M. (2011). Osoblyvosti vzaiemovidnosyn derzhavy i tserkvy v krainakh z monorelihiinym skladom naselennia. *Forum prava*. (In Ukrainian).
3. Palinchak M. M. (2015). Analiz poniattia “derzhavno-tserkovni vidnosyny”. *Pravo i suspilstvo*. (In Ukrainian).
4. Yashchenko V. A. (1993). Evoliutsiia derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini. Dys. ... kand. filos. Nauk. Kyiv : In-t filosofii NAN Ukrainy. (In Ukrainian).
5. Mala entsyklopediia etnoderzhavoznavstva (1996). – Kyiv : Ukrainska vydavnycha spilka. (In Ukrainian).
6. Petrushenko V. L. (2002). Filosofiia: Kurs leksi. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh zakladiv osvity III–IV rivniv akredytatsii. 2-e vydannia, vypravlene i dopovnene Kyiv: „Karavela“; Lviv: „Novyi svit-2000“. (In Ukrainian).
7. Kurbatov H. P. (1984). Istoriia Vizantii (vid antychnosti do feodalizmu): Navch. posibnyk dlia stud. ist. fak. vuziv. (In Ukrainian).
8. Pavlov S. V., Mezentsev K. V., Liubitseva O. O. (1999). Heohrafiia relihii: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv heohrafichnykh i filosofskykh fakultetiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv. K.: ArtEk, 1999. (In Ukrainian).
9. Onyshchuk S. V. (2013). Konkordatna systema – model vidnosyn mizh tserkvoiu ta derzhavoju. *Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka*. (In Ukrainian).
10. Yelenskyi V. Ye. (2002). Relihiia pislia komunizmu. Relihiino-sotsialni zminy v protsesi transformatsii tsentralno- i skhidnoievropeiskykh suspilstv: fokus na Ukraini. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova. (In Ukrainian).
11. Mima I. V. Relihiini normy yak sotsialno-pravotvorchi chynnyky suspilstva URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63912/47-Mima.pdf?sequence=1> (data zvernennya 17.04.2018 roku). (In Ukrainian).
12. Sotsialna doktryna Tserkvy : zb. st. / In-t relihii ta susp-va pry Lviv. Bohoslov. akad. ; nauk. red. M. Marynovych. Lviv : Vydavn. vid. «Svichado», 1998. (In Ukrainian).
13. Pravoslavnye y sovremennost: problemi sekuliaryzma y postsekuliaryzma : kol. monohr. / nauch. red. A. Mramornov, T. Chelevenko. Moskva; Orel ; Lyvni : Yzd-vo Novospas. monastiria; NP «Spasskoe delo», 2015. (In Russian).
14. Khantynhton S. (2015). Stolknovenye tsyvylyzatsyi. M. : AST. (In Russian).
15. Zakon Ukrainy «Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii» vid 23 kvitnia 1991 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1991. №25. st. 283. (In Ukrainian).
16. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 roku № 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. №30. St. 141. (In Ukrainian).
17. Palinchak M. Vzaiemyny derzhavy i tserkvy: polskyi dosvid. URL: http://social-science.com.ua/article/790_ (data zvernennya 17.04.2018 roku). (In Ukrainian).

Трофименко Владимир Анатольевич, кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина;

Волчкова Майя Игоревна, студентка факультета адвокатуры Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ЦЕРКВИ И ГОСУДАРСТВА

В статье исследуются проблемные аспекты взаимоотношений государства и церкви, в частности анализируются основные модели взаимоотношений государства и церкви, исследуется опыт Украины и Польши.

Ключевые слова: государство, церковь, политика, отношения, модель, конкурдат, либеральная модель.

Trofymenko Volodymyr Anatoliiovych, candidate of Legal Sciences, assistant professor, Department of Philosophy Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine;

Volchkova Maya Ihorivna, a student of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE PROBLEMS OF RELATIONS BETWEEN THE CHURCH AND THE STATE

Problem setting. *The society is a kind of rather complex, dynamically differentiated and social systems characterized by integrity, stability and ability of self-development, as well as the existence of special social norms and values that ensure its functioning. At the same time, the high importance for the regulation of social relations is played by law and religion, because particular these elements determine the normal state of functioning of society as a whole and a person in it. According to this, the special attention is paid to the issue of the relations between the law and the religion.*

After the Revolution of Dignity, our state is undergoing the process of national revival, a return to the implementation of the idea of ruining national, legal and ideological system, taking into account the traditional and religious origins of law. Thus, nowadays there are intensified efforts to determine the connection of law with religious norms, laws of spiritual development of society. This necessitates the need for comprehensive research, the characteristics of the relations between the church and the state, because the religious norms, through which the regulation of certain spheres of public life is carried out, have

not become the subject of research by scholars in many areas: lawyers, sociologists, philosophers, etc. This study was especially relevant as a result of the conflict between the Ukrainian Orthodox churches of the Kyiv and Moscow Patriarchate, which gained much publicity in January 2018. That is why the problems of relationships between the church and the state are gaining the high importance.

Recent research and publications analysis. Under the modern conditions, the problems of the relationship between the church and the state, in particular, its sociological, philosophical, moral and legal aspects, are the subject of a study by a number of scholars. Among them we can distinguish the following: O. M. Bandurka, D. O. Vovk, I. I. Dakhova, P. M. Rabinovich, I. V. Ryabko, G. L. Sergienko, Yu. I. Fisun, S. V. Shevchuk, L. V. Yarmol and others. Without diminishing the role and significance of these scholars' achievements, we believe that the issue under study remains very relevant in nowadays' conditions.

The purpose of the article is to address the problematic sociological and philosophical and legal aspects of the relations between the church and the state.

Paper main body. At the beginning of the article is emphasized that the state and religion are those institutions that have the same important influence on a person. But the relations between the church bears not a simple nature, therefore, the authors reveal the content of church-state relations. It should be mentioned that "the state-church relations" is a concept that was formed by combining two established concepts – the state and the church. And if the term "state" is agreed by the vast majority of scholars. Regarding the term "religion", there is a number of constitutional terms that serve to define the term "religious organization". These terms are proportional to the variety of names that they have acquired over a long process of development. In the bosom of Christian religion, for example, everywhere the name "Church" is adopted. Other religious communities use names such as "religious organization, association, society".

Today, the definition of the concept of the state-church relations is dominant – is a certain system of ties and relations, in which various issues related to the activity of the authorities and the church, regulation of the legal status of the church are solved. Subsequently, the authors disclose the content of the basic principles and fundamental models of interaction between the state and society. The ideal model is called the model of "ideal neutrality" by the authors.

In Ukraine, the cooperation of the state and the church is carried out on a constitutional basis and based on the norms of the current legislation, in particular the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations".

The experience of Poland is interesting in the relations between the state and the church. Despite the communist past and forced atheism, Poland remains today a country with a strongly represented religious tradition, which, of course, affects the relations between the state and the church in the educational sphere. Teaching religion in schools is only with the consent of parents, and the process of teaching is controlled by the state itself, the church and public organizations.

Conclusions of the research. Thus, after studying the problematic aspects of the relations between the church and the state, we came to the conclusion that the state-church relations are one of the types of social relations characterized by the level of interconnec-

tions of the church, associations, movements and other religious organizations with the state, the degree of their interrelation as well as universal human principles. In our opinion, the most perfect way of the relations between the church and the state is the model of liberal neutrality, which consists of the complete neutrality of the church, its elimination from the socio-political sphere of society and the complete separation of church and state. Although the example of Poland shows that, under modern conditions, the model of concordat is also relevant. Therefore, we can state that throughout the life this question will always be relevant, because the problems of relations between the state and the church are an eternal problems.

Short Abstract for an article *(Short annotation to the article)*

Abstract: *The article deals with the problematic aspects of the relations between the state and the church, in particular, analyzes the main models of relations between the state and the church, examines the experience of Ukraine and Poland.*

Keywords: *state, church, politics, relations, model, concordat, liberal model.*

Дятлова Ірина Володимирівна, кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, м. Харків, Україна
e-mail: irena518@ukr.net

СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу актуальних проблем гендерної політики у Збройних Силах України. Проаналізовано рівність прав жінок та чоловіків при виконанні обов'язків військової служби. Доведено, що на сьогодні гендерна політика у Збройних Силах України не повністю відображає загальносвітові тенденції у сфері гендерних відносин.

Ключові слова: гендерна політика, гендерна політика у Збройних Силах України.

Постановка проблеми. Проблема забезпечення гендерної рівності є актуальною проблемою сучасного суспільства. Одним із основних пріоритетних напрямів діяльності української держави в сучасних умовах є гендерна політика, складовою якої є гендерна політика у Збройних Силах України. У Збройних Силах України гендерна політика постає органічною складовою реалізації Концепції гуманітарного та соціального розвитку у Збройних Силах України. Актуальність проблеми гендерної політики у Збройних Силах України зумовлена: по-перше, загальною тенденцією активізації проблем гендерної політики в сучасному суспільстві; по-друге, збільшенням чисельності жінок-військовослужбовців і жінок-працівників у Збройних Силах України; по-третє, розширенням кола військово-облікових спеціальностей і посад, які обіймають жінки-військовослужбовці; по-четверте, домінуванням застарілих стереотипів щодо місця та ролі жінок у Збройних Силах; по-п'яте, необхідністю визначення сутності і змісту гендерної політики у Збройних Силах України, визначенням пріоритетних напрямків її реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні теоретико-методологічні підходи до дослідження проблеми гендерної політики в Збройних Силах України, стан і тенденції її реалізації знайшли відображення в працях Н. Вавілової, Н. Дубчак, О. Дяченко, Н. Клименко, В. Кротикова, В. Малюги, О. Олійник, В. Топальського та ін. [1; 2; 3].

Віддаючи належне дослідженням науковців, слід констатувати недостатню розробленість окремих актуальних проблем гендерної політики в Збройних Силах України у сучасних умовах.

Формулювання цілей. Виходячи з вищезазначеного, *метою* статті є соціально-філософська рефлексія реалізації гендерної політики у Збройних Силах України, визначення сучасних актуальних проблем гендерної політики у Збройних Силах України.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні жінки у військовому середовищі – це об'єктивна реальність. Вони активно реалізують себе у сфері захисту Батьківщини, хоча військову службу за контрактом у Збройних Силах України у більшості випадків проходять ті жінки, які продовжують сімейні традиції – це дружини, доньки та родичі військовослужбовців.

Слід зазначити, що донедавна жінки в Збройних Силах України здебільшого займали тилові та небойові військові посади (медики, юристи, фінансисти, психологи, політологи, перекладачі, зв'язківці). Однак в умовах сьогодення ця ситуація почала поступово змінюватися. Певною мірою це пов'язано із прагненням жінок найбільш повно реалізувати себе на військовій службі у Збройних Силах України відповідно до отриманої спеціальності та освіти. Але через наявність вікових обмежень жінки мають значно менше можливостей щодо укладання контракту на проходження військової служби та побудови військової кар'єри.

Демократичне суспільство повинно надавати жінкам і чоловікам рівні можливості щодо участі в усіх сферах життя, у тому числі і в Збройних Силах України та миротворчому процесі. Наприклад, з 42 тисяч українців, що взяли участь у міжнародних миротворчих операціях у різних частинах світу, кількість жінок становила лише 42 (5 офіцерів, 2 прапорщики, 35 сержантів і солдатів).

Треба зазначити, що за відгуками командирів військових частин та підрозділів саме військовослужбовці-жінки найбільш ретельно та старанно виконують свої службові обов'язки. Серед основних позитивних моментів щодо проходження військової служби у Збройних Силах України жінками-військовослужбовцями виділяються: високий рівень відповідальності за доручену справу; самодисципліна; старанність; тактовність та вміння дотримуватись військової субординації.

Також вважається, що присутність жінок у військових колективах значно покращує морально-психологічну атмосферу, змушує командирів і начальників бути стриманішими, і головне – сприяє підвищенню культури взаємовідносин між військовослужбовцями.

У більшості країн світу служба жінок в армії базується на добровільних засадах. Вважається, що вперше у світі жінок стали приймати на військову

службу на рівні з чоловіками в Канаді ще в 1895 р. Навіть у мирний час їх зараховували на військову службу не тільки в структури забезпечення, але й у бойові частини. Ухвалення в 1985 р. закону про права людини сприяло тому, що жінкам стали доступні 75% військових спеціальностей.

Але є такі держави світу, як Болівія, Еритрея, Ізраїль, Лівія, Малайзія, М'янма, північна Корея, Перу, Тайвань, де жінки є військовослужбовцями нарівні з чоловіками. Наприклад, із загальної кількості військовослужбовців в Еритреї більш ніж 25% становлять жінки. З метою забезпечення гендерної рівності, починаючи з 2016 р., до таких країн приєдналася й Норвегія, яка стала першою європейською державою та країною-членом НАТО, що у мирний час увела обов'язковий призов для жінок.

Загальносвітову тенденцію розвитку військової справи відображає збільшення чисельності жінок у Збройних Силах України. Наприклад, на сьогодні кількість військовослужбовців жінок в арміях Німеччини та Великої Британії становить по 10% від усього особового складу, Північної Кореї – понад 10%, Литви – 12%, Естонії, Італії, Канади, – по 15%, Швеції близько 15%, США – 20%, Іспанії – понад 20%, Франції – 22% [4]. Лідером у відсоткових показниках кількості жінок в армії нині є військо Ізраїлю – понад 35%.

Загальносвітові підходи щодо забезпечення гендерної рівності, захисту прав жінок знайшли своє відображення та закріплення у Конвенції Організації Об'єднаних Націй «Про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок», Резолюціях Ради Безпеки ООН, присвячених питанням забезпечення жіночого лідерства у миротворчих діях та запобіганню конфліктів (2000 і 2009 рр.), запобіганню та діям у відповідь щодо сексуального насильства в умовах конфліктів (2008, 2009, 2010 рр.), Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» [5].

На загальнодержавному рівні гендерна рівність гарантована передусім Конституцією України, Кодексом законів про працю України, Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [6], Указом Президента України «Про підвищення статусу жінок в Україні» [7], розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року» [8], наказом Міністерства оборони України «Про затвердження змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців» [9], Концепцією Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року [10] та іншими законодавчими актами.

Забезпечення гендерної рівності у Збройних Силах України є одним із найважливіших аспектів загальнолюдського принципу рівності, який безпосередньо співвідноситься з правовим статусом людини і громадянина. Його складовими є: рівні права, рівні обов'язки, рівна відповідальність.

З кожним роком в Україні відбувається значне збільшення кількості жінок, які безпосередньо пов'язані з військовою сферою діяльності. Зростання кількості жінок-військовослужбовців свідчить про системну та планомірну реалізацію державної політики щодо забезпечення гендерного балансу у Збройних Силах України. На цю ситуацію вплинула і неоголошена війна на сході України, яка згуртувала українців і змусила взятись за зброю не лише чоловіків, а й жінок. Міністр оборони України Степан Полторак зазначив, що на цей час у Збройних Силах України проходять військову службу і працюють 55 629 жінок (це 22,4% від усього війська), із них 24 298 – жінки-військовослужбовці [11]. На початку створення Збройних Сил України їх чисельність становила 500 осіб. За 2017 р. на військову службу за контрактом до Збройних Сил України вступили понад 3 тисячі жінок. За даними Міністерства оборони України, за час проведення Антитерористичної операції службу на сході України пройшли майже 7 тисяч жінок та отримали статус «Учасника бойових дій» (це 3% від усього особового складу), з них 116 відзначені державними нагородами, у тому числі четверо померло. Понад 2 тисячі жінок нагороджені відзнаками Міністерства оборони і Генерального штабу [12].

Для підвищення кваліфікації жінки-військовослужбовці проходять курси цивільно-військового співробітництва за участі інструкторів НАТО. Навчання на курсах пройшли 103 українські жінки-військовослужбовці [13].

На сьогодні у Збройних Силах України проходять військову службу на офіцерських посадах понад 3 тисячі жінок, з них близько 70 – полковників [12]. У 2016 р. уперше в історії українських ВМС військове звання «капітан 1 рангу» було присвоєно жінці-військовослужбовцю – помічникові командувача Військово-морських сил Збройних Сил України Марині Каналюк. Але, на відміну від більшості іноземних армій, у Збройних Силах України і досі немає жодної жінки-генерала (у збройних силах США їх понад 400).

Незважаючи на підвищену увагу суспільства до гендерного питання, слід виділити наявність значної кількості актуальних проблем щодо дотримання гендерної рівності у Збройних Силах України.

Перша проблема пов'язана з реалізацією права жінок на проходження військової служби: прийняття на військову службу; обмеженість переліку військових посад, на які можуть бути призначені військовослужбовці-жінки; відмінність у призначенні військовослужбовців (чоловіків і жінок) на посади під час переміщення по службі.

Прийняття на військову службу регламентується Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» [14], яким визначено, що чоловіки можуть укласти контракт на проходження військової служби, якщо вони не досягли граничного віку перебування на військовій службі (залежно від військового звання 45–60 років). Жінки ж мають право підписати контракт за умови, що їм не виповнилося 40 років.

Також Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» [14] встановлює різний вік перебування військовозобов'язаних чоловіків і жінок у запасі. Для чоловіків граничний вік перебування у запасі – 60–65 років (залежно від звання), а для жінок – 50 років, незалежно від присвоєних їм військових звань. Виходячи з цього, жінки віком від 40 до 50 років позбавлені змоги укласти контракт на проходження військової служби.

Слід констатувати наявність обмеженості військових посад, на які можуть бути призначені військовослужбовці-жінки. На виконання п. 14 Указу Президента України від 10.12.2008 р. № 1153/2008 [15] щодо прийняття жінок на військову службу за контрактом за наявності вакантних військових посад, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками, Міністерством оборони України видано два накази, які встановлюють переліки таких посад [16; 17].

Норма щодо обмеження права військовослужбовців-жінок на зайняття військових посад є базовою, її вимоги знаходять своє відображення і в інших нормативно-правових актах. Так, наприклад, особи жіночої статі приймаються до вищих військових навчальних закладів та підрозділів на відповідні спеціальності підготовки згідно з переліком посад офіцерського складу, на які можуть призначатися жінки, що затверджується наказом Міністра оборони України [18]. Крім того, особи жіночої статі можуть залучатися до військової підготовки за військово-обліковими спеціальностями для заміщення військових посад згідно з Переліком, затвердженим наказом Міністра оборони України від 20.06.2012 р. № 412/дск [19].

Існування гендерного обмеження права військовослужбовців-жінок на зайняття військових посад проявляється не лише під час проходження служби, а й зумовлює обмеження права жінок на військову освіту за відповідними спеціальностями.

У 2016 р. проблема обмеження права жінок на зайняття військових посад набула широкого розголосу в суспільстві та засобах масової інформації, особливо після презентації короткометражного фільму «Невидимий батальйон» та створення фотовиставки «Жінки, мир та безпека в Україні».

У липні 2016 р. відповідно до наказу Міністерства оборони України від 03.06.2016 р. № 292 відбулося розширення прав військовослужбовців-жінок на зайняття військових посад [9]. Для них стали доступними майже 100 посад

і військово-облікових спеціальностей, більшість із яких – «бойові»: водій, гранатометник, заступник командира розвідувальної групи, командир бойової машини піхоти, командир відділення, кулеметник, механік-водій БМП, БТР, розвідник, снайпер, стрілець тощо.

Однак повного забезпечення реалізації принципу гендерної рівності у цьому аспекті поки що не досягнуто, адже деякі посади у Збройних Силах України все ще є недоступними для жінок, особливо у спеціальних підрозділах та десантно-штурмових військах.

Порушенням принципу гендерної рівності є існування відмінності у призначенні військовослужбовців (чоловіків і жінок) на посади під час переміщення по службі.

У Збройних Силах України військовослужбовці-жінки, які мають дітей віком до трьох років, у разі неможливості виконання обов'язків за займаною посадою шляхом подання ними відповідного клопотання, призначаються на рівнозначні посади з більш легкими умовами служби (з меншим обсягом), а у разі відсутності рівнозначних – на нижчі посади [15].

Такі норми стосуються виключно жінок та обмежують права військово-службовців-чоловіків, які мають дітей віком до трьох років, при цьому зменшуючи їхню можливість брати участь у вихованні дитини.

Другою проблемою, що пов'язана з порушенням принципу гендерної рівності у Збройних Силах України, є відмінність щодо відповідальності військовослужбовців та порядку відбування покарання.

Військовослужбовці (як жінки, так і чоловіки) є суб'єктами правопорушень, у тому числі й кримінальних. Однак порядок виконання покарань, призначених військовослужбовцям-жінкам і військовослужбовцям-чоловікам, відрізняється, а подекуди й зовсім унеможливується.

Одним із видів кримінальних покарань, що застосовуються до військово-службовців, є утримання в дисциплінарному батальйоні [20]. Цей вид покарань міститься у 13 санкціях із 36 норм, які визначають склад військових злочинів, але до військовослужбовців-жінок він не застосовується. Така норма є прямо дискримінаційною та змушує суддів під час вирішення кримінальної справи, обвинуваченою у якій є жінка, обирати альтернативний (завичай більш м'який) вид покарання (наприклад, у справах щодо самовільного залишення військової частини [21; 22]).

Аналогічні дискримінаційні норми містяться і в законодавстві про адміністративні правопорушення. Так, до військовослужбовців-жінок не застосовується покарання – арешт з утриманням на гауптвахті [23]. Відсутність гендерної рівності відчувається більш гостро з огляду на те, що тільки за 1 із 10, загалом передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення військових адміністративних злочинів можливо призначити по-

карання, що є альтернативним арешту з утриманням на гауптвахті [23]. Тобто наразі військовослужбовців-жінок притягують до адміністративної відповідальності виключно за вчинення одного військового адміністративного правопорушення – розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв військовослужбовцями. У разі вчинення інших 9 видів військових адміністративних правопорушень військовослужбовці-жінки адміністративної відповідальності фактично не несуть. Дискримінаційність законодавства очевидна і зумовлює недотримання юридичної відповідальності – невідворотності покарання.

Отже, відсутність гендерної рівності щодо відповідальності військовослужбовців робить неможливим притягнення військовослужбовців-жінок до адміністративної та кримінальної відповідальності за вчинення військових адміністративних правопорушень та військових злочинів і це, звичайно, не сприяє зміцненню військового колективу.

Третя проблема у реалізації гендерної політики пов'язана з порядком виконання обов'язків військової служби: несення служби у складі добового наряду; направлення у службові відрядження.

Статут внутрішньої служби Збройних Сил України [24] визначає, що військовослужбовці-жінки, як правило, до складу добового наряду не призначаються. У разі потреби, залежно від військового звання та посади, вони можуть призначатися до складу добового наряду тільки на визначені позиції (черговим фельдшером, черговим штабу, їдальні, посильним, черговим чи днювальним жіночого гуртожитку), а також на чергування за спеціальністю. Ця норма унеможливує дотримання принципів справедливості та рівності чоловіків і жінок у призначенні до складу добового наряду. Зважаючи на можливість жінок обіймати «бойові» посади, дискримінаційність норми актуалізується. Тому на сьогодні непоодинокими є випадки, коли військовослужбовець-чоловік і жінка перебувають на однакових посадах у одному підрозділі, однак службу в добовому наряді несуть по-різному. Аналогічним є порядок несення служби в добовому наряді, що встановлений і для курсантів (слухачів) жіночої статі [18; 15].

Невід'ємною частиною виконання військового обов'язку є направлення військовослужбовців у службові відрядження. Однак встановлений порядок направлення у службові відрядження для військовослужбовців (жінок і чоловіків) різний. Приміром, направлення у відрядження військовослужбовців-жінок вагітних та тих, які мають дітей віком до чотирнадцяти років, без їхньої згоди не допускається [15]. Подібного права військовослужбовці-чоловіки, у разі наявності у них дітей віком до 14 років, не мають.

Отже, виконання військовослужбовцями повсякденних обов'язків військової служби відбувається в умовах фактичної відсутності гендерної рівності.

Висновки. Таким чином, Збройні Сили України мають потребу у ефективній і послідовній гендерній політиці, яка б відповідала сучасним світовим тенденціям і сприяла максимальній реалізації потенціалу жінок і чоловіків у підвищенні обороноздатності держави, бойової готовності та боєздатності української армії. Гендерна політика у Збройних Силах України має забезпечувати рівні права, рівні обов'язки, рівну відповідальність військовослужбовців чоловіків і жінок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гендерна політика у Збройних Силах України: проблеми теорії та практики: монографія / В. П. Кротиков, В. М. Малюга, В. Л. Топальський та ін.; за заг. ред. О. М. Олійника. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2012. 334 с.
2. Клименко Н. Г. Роль і місце жінки – військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*. 2014. С. 116–119.
3. Дяченко О. Озброєні і... дуже чарівні. *Військо України*. 2011. № 03 [129]. С. 28–29.
4. Жінки на військовій службі: зарубіжні та вітчизняні реалії. URL: <https://pt.slideshare.net/Zoya79/ss-60238611> (дата звернення: 15.02.2018).
5. Резолюція 1325 (2000), прийнята Советом Безопасности на его 4213-м заседании, 31 окт. 2000 г. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_669 (дата звернення: 15.02.2018).
6. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. Дата оновлення: 07.01.2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (дата звернення: 15.03.2018).
7. Про підвищення статусу жінок в Україні: Указ Президента України від 25.04.2001 № 283/2001. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/283/2001> (дата звернення: 15.03.2018).
8. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року: розпорядж. Каб. Міністрів України від 24.02.2016 № 113-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80> (дата звернення: 15.03.2018).
9. Про затвердження змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців: наказ М-ва оборони України від 03.06.2016 № 292. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/ru/z0880-16> (дата звернення: 15.02.2018).
10. Концепція Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року: Постанова Каб. Міністрів України від 05.04.2017 № 229-р. URL: <https://base.kristti.com.ua/?p=3947> (дата звернення: 15.02.2018).

11. Полторак С. Виступ на I-му Українському Жіночому Конгресі України. URL: <https://prm.ua/poltorak-rozpoviv-skilki-zhinok-sluzhit-v-zbroynih-silah-ukrayini/> (дата звернення: 15.02.2018).
12. Брифінг Генерального штабу Збройних Сил України. URL: https://ua.censor.net.ua/news/3054417/status_uchasnyts_boyovuyh_diyi_v_ukrayini_mayut_mayije_7_tys_jinok_genshtab_zsu (дата звернення: 07.08.2018).
13. Міноборони оприлюднило статистику жінок в ЗСУ та учасниць бойових дій. URL: <http://novynarnia.com/2016/10/29/minoboroni-oprilyudnilo-statistiku-zhinok-v-zsu-ta-uchasnyts-boyovih-diy-infografika/?aid=13P92Y.wghot> (дата звернення: 15.02.2018).
14. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-ХІІ. Дата оновлення: 18.02.2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.
15. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: Указ Президента України від 10.12.2008 № 1153/2008. Дата оновлення: 05.05.2017. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008>.
16. Про затвердження тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військово-службовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців: наказ М-ва оборони України від 27.05.2014 № 337. Дата оновлення: 15.12.2017. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0600-14>.
17. Про затвердження Переліків військово-облікових спеціальностей осіб офіцерського складу, Переліку військово-облікових спеціальностей осіб офіцерського складу, які можуть бути замінені військовослужбовцями-жінками, Переліку військово-облікових спеціальностей, за якими може бути присвоєно первинне військове звання молодшого лейтенанта запасу: наказ М-ва оборони України від 20.06.2012 № 412/дск. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE21504.html (дата звернення: 15.02.2018).
18. Про Положення про проходження військової служби відповідними категоріями військовослужбовців: Указ Президента України від 07.11.2001 № 1053/2001. Дата оновлення: 04.08.2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1053/2001>.
19. Про затвердження Інструкції про організацію військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу: наказ М-ва оборони України та М-ва освіти і науки України від 14.12.2015 № 719/1289. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1678-15>.
20. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
21. Вирок Попаснянського районного суду Луганської області від 15 вересня 2016 року, судова справа № 423/2567/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61306218> (дата звернення: 15.02.2018).
22. Вирок Центрального районного суду м. Миколаєва від 16 травня 2016 року, судова справа № 490/3320/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57721622> (дата звернення: 15.02.2018).

23. Кодекс України про адміністративні правопорушення: від 07.12.1984 № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради України*. 1984. Дод. до № 51. Ст. 1122.
24. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 194.

REFERENCES

1. Henderna polityka u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: problemy teorii ta praktyky: monohrafiia / V. P. Krotkov, V. M. Maliiuha, V. L. Topalskyi ta in.; za zah. red. O. M. Oliinyka. Kyiv: NDTs HP ZSU, 2012. 334 s.
2. Klimenko N. H. Rol i mistse zhinky viiskovosluzhbovtisia v Ukraini. *Ekonomika ta derzhava*. 2014. S. 116–119.
3. Diachenko O. Ozbroiieni i ... duzhe charivni. *Viisko Ukrainy*. 2011. № 03 [129]. S. 28–29.
4. Zhinky na viiskovii sluzhbi: zarubizhni ta vitchyzniani realii. URL: <https://pt.slideshare.net/Zoya79/ss-60238611> (data zvernennia: 15.02.2018).
5. Rezoliutsiia 1325 (2000), pryniataia Sovetom Bezopasnosti na eho 4213-m zasedannyi, 31 oktiabria 2000 hoda. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_669 (data zvernennia: 15.02.2018).
6. Pro zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv: Zakon Ukrainy vid 08.09.2005 roku. № 2866-IV. Data onovlennia: 07.01.2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (data zvernennia: 15.03.2018).
7. Pro pidvyshchennia statusu zhinok v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25.04.2001 roku. № 283/2001. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/283/2001> (data zvernennia: 15.03.2018).
8. Pro zatverdzhennia Natsionalnogo planu dii z vykonannia rezoliutsii Rady Bezpeky OON 1325 «Zhinky, myr, bezpeka» na period do 2020 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24.02.2016 r. № 113- r. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80> (data zvernennia: 15.03.2018).
9. Pro zatverdzhennia zmin do tymchasovykh perelikiv viiskovo-oblikovykh spetsialnosti i shtatnykh posad riadovoho, serzhantskoho i starshynskoho skladu ta viiskovosluzhbovtisiv-zhinok i taryfnykh perelikiv posad vishchezaznachenykh viiskovosluzhbovtisiv: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 03.06.2016 roku. № 292. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/ru/z0880-16> (data zvernennia: 15.02.2018).
10. Kontseptsiiia Derzhavnoi sotsialnoi prohramy zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhinok i cholovikiv na period do 2021 roku: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 05.04.2017. № 229-r. URL: <https://base.kristti.com.ua/?p=3947> (data zvernennia: 15.02.2018).
11. Poltorak S. Vystup na I-mu Ukrainському Zhinochomu Konhresi Ukrainy. URL: <https://prm.ua/poltorak-rozpoviv-skilki-zhinok-sluzhit-v-zbroynih-silakh-ukrayini/> (data zvernennia: 15.02.2018).

12. Bryfinh Heneralnoho shtabu Zbroinykh Syl Ukrainy. URL: https://ua.censor.net.ua/news/3054417/status_uchasnyts_boyiovyh_diyi_v_ukrayini_mayut_mayije_7_tys_jinok_genshtab_zsu (data zvernennia: 07.08.2018).
13. Minoborony opryliudnylo statystyku zhinok v ZSU ta uchasnyts boiovykh dii. URL: <http://novynarnia.com/2016/10/29/minoboroni-oprilyudnilo-statistiku-zhinok-v-zsuta-uchasnits-boyovih-diy-infografika/?aid=13P92Y.wghot> (data zvernennia: 15.02.2018).
14. Pro viiskovyi oboviazok i viiskovu sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 25.03.1992. №2232-XII. Data onovlennia: 18.02.2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>.
15. Pro Polozhennia pro prokhodzhennia hromadianamy Ukrainy viiskovoi sluzhby u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 10.12.2008. №1153/2008. Data onovlennia: 05.05.2017. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008>.
16. Pro zatverdzhennia tymchasovykh perelikiv viiskovo-oblikovykh spetsialnestei i shtatnykh posad riadovoho, serzhantskoho i starshynskoho skladu ta viiskovosluzhbovtziv-zhinok i taryfnykh perelikiv posad vshchchezaznachenykh viiskovosluzhbovtziv: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 27.05.2014. №337. Data onovlennia: 15.12.2017. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0600-14>.
17. Pro zatverdzhennia Perelikiv viiskovo-oblikovykh spetsialnestei osib ofiterskoho skladu, Pereliku viiskovo-oblikovykh spetsialnestei osib ofiterskoho skladu, yaki mozhut buty zamishcheni viiskovosluzhbovtsiamy-zhinkamy, Pereliku viiskovo-oblikovykh spetsialnestei, za yakymy mozhe buty prysvoieno pervynne viiskove zvannia molodshoho leitenanta zapasu: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 20.06.2012. №412/dsk. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE21504.html (data zvernennia: 15.02.2018).
18. Pro Polozhennia pro prokhodzhennia viiskovoi sluzhby vidpovidnymy katehoriiami viiskovosluzhbovtziv: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 07.11.2001 r. №1053/2001. Data onovlennia: 04.08.2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1053/2001>.
19. Pro zatverdzhennia Instruksii pro orhanizatsiiu viiskovoi pidhotovky hromadian Ukrainy za prohramoiu pidhotovky ofitseriv zapasu: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy ta Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 14.12.2015. 719/1289. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1678-15>.
20. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001. №2341-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001. №25–26. St. 131.
21. Vyroky Popasnianskoho raionnoho sudu Luhanskoi oblasti vid 15 veresnia 2016 roku, sudova sprava №423/2567/16-k. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61306218> (data zvernennia: 15.02.2018).
22. Vyroky Tsentralnoho raionnoho sudu m. Mykolaieva vid 16 travnia 2016 roku, sudova sprava №490/3320/15-k. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57721622> (data zvernennia: 15.02.2018).
23. Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia vid 07.12.1984. №8073-X. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1984. Dodatok do №51. St.1122.
24. Statut vnutrishnoi sluzhby Zbroinykh Syl Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 24.03.1999. №548-XIV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1999. №22–23. St. 194.

Дятлова Ирина Владимировна, кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры философии Харьковского национального университета Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, г. Харьков, Украина

СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ УКРАИНЫ

Статья посвящена анализу актуальных проблем гендерной политики в Вооруженных Силах Украины. Проанализировано равенство прав женщин и мужчин при выполнении обязанностей военной службы. Доказано, что в данное время гендерная политика в Вооруженных Силах Украины не полностью отображает общемировые тенденции в сфере гендерных отношений.

Ключевые слова: гендерная политика; гендерная политика в Вооруженных Силах Украины.

Diatlova Iryna Volodymyrivna, Candidate of Philosophy, Senior Teacher of the Department of Philosophy, Kharkiv National University of Air Force named after Ivan Kozhedub, Kharkiv, Ukraine

MODERN REALITIES OF GENDER POLITICS IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE

Problem setting. *The immediacy of the problem of gender politics in the Armed Forces of Ukraine is caused by the following: general tendency of uptick in problems of gender politics in modern day society; increasing number of female soldiers and female workers in the Armed Forces of Ukraine; increasing number of military occupational specialties and positions which female soldiers are appointed on; dominance of obsolete stereotypes on place and role of women in the army; need for determination of essence and content of gender politics in the Armed Forces of Ukraine, priority directions of its implementation.*

Recent research and publications analysis. *Works by N. Vavilova, N. Dubchak, O. Dyachenko, N. Klimenko, V. Krotikova, V. Malyugy, O. Oleinik, V. Topalskogo highlight main theoretical and methodological research approaches to a problem of gender politics of the Armed Forces of Ukraine.*

Paying tribute to the conducted researches, it is necessary to state insufficient development of certain topical problems of gender politics of the Armed Forces of Ukraine in modern day society.

Paper objective. *Based on the aforesaid, the purpose of the article is social and philosophic reflection of implementation of gender politics in the Armed Forces of*

Ukraine, determination of actual topical issues of gender politics of the Armed Forces of Ukraine.

Paper main body. *The author highlights few topical issues in implementation of gender politics in the Armed Forces of Ukraine in present-day conditions.*

The first problem is a problem of equality of men and women while on active service: limitations of positions which female soldiers can be appointed on; limitation of a woman's right for military education majoring in certain specialties; differences in age restrictions when concluding a military service contract and age limits to be on military service; differences in military service between men and women depending on the number of children.

The second problem is a problem of violating a principle of gender equity of male and female soldiers with respect to kinds of responsibility and a way of enduring the punishment for violating a certain military career structure: such kind of criminal penalty as custody in a penal battalion (it can be found in 13 sanctions and 36 regulations) is not enforced towards female soldiers; military confinement is not enforced towards female soldiers; female soldiers are not held liable for 9 kinds of military administrative violations.

The third problem is a problem of violating a principle of gender equity of male and female soldiers with respect to performance of military duties: daily duty (female soldiers are not appointed for daily duties or they can be appointed to certain types of daily duty) and business trips (female soldiers who have children under 14 years old can be assigned to a business trip only upon their consent)

Conclusions of the research. *Therefore, the Armed Forces of Ukraine are in need of effective and coherent gender politics which could correspond to modern global trends and promote to maximum personal self-fulfillment of both men and women for strengthening the defence capability of the country, military battle readiness and operational effectiveness of the Ukrainian army. Gender politics in the Armed Forces of Ukraine must ensure equal rights, equal obligations, equal responsibilities of male and female soldiers.*

Short Abstract for an article

Abstract. *The article is devoted to an analysis of topical problems of gender politics of the Armed Forces of Ukraine. Sexual equality when fulfilling military duties has been analyzed. It is proved that nowadays gender politics in the Armed Forces of Ukraine shows global trends in the sphere of gender relations incompletely.*

Keywords: *gender politics; gender politics in the Armed Forces of Ukraine.*

Городиська Ольга Миколаївна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», м. Харків, Україна,
e-mail: olgagorod241@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-7665-2185

МАСОВА ЛЮДИНА ТА ПРОБЛЕМА ПСИХАГОГІКИ В УМОВАХ ПОГЛИБЛЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ

Стаття присвячена проблемі аналізу та можливого подолання антропологічної кризи у сучасному світі. Приділено увагу явищу масової людини, яка характеризується відірваністю знання, яке набуло характеру індустрії, від буття людини, що лише поглиблює кризу, враховуючи вплив технічного компоненту. Пропонується впровадження психагогії як засобу виховання людини і як умови зміни уявлень про людське.

Ключові слова: антропологічна криза, масове суспільство, масова культура, масова людина, індустрія свідомості, психагогіка.

Постановка проблеми. Питання антропологічної кризи існує досить давно, особливу увагу та розробленість у філософії та інших науках воно отримало у ХХ–ХХІ ст., коли з багатьох причин людина взагалі постала перед реальною загрозою зникнення – як метафізичного, так і фактичного. Значною мірою назване питання загострилося у постструктуралістській та постмодерністській традиціях, до того ж посилення трансгуманістичних тенденцій також змусило знову повернутися до антропологічного питання, а отже, криза не лише не вщухла, а навіть поглибилася й сьогодні виглядає такою, що її майже неможливо подолати. Проте можна сміливо стверджувати, що жодна філософська традиція не розробила хоча б якої концепції для подолання цієї кризи, принаймні, не сформулювала ті принципи, засади, підґрунтя, які дозволили би дивитися людині у майбутнє, бо наразі цього майбутнього у філософському сенсі в людини просто не має.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Окремої уваги заслуговує власне філософська традиція у осмисленні антропологічної кризи, яка так проблематизувалася тепер. Одним із перших, хто обґрунтував антропологічну кри-

зу як самостійну проблему, був Е. Гуссерль. Та крім нього можна назвати багато імен, які аналізували це явище, бо це майже уся антропологічна думка ХХ ст. Проте не всі пов'язували згадану кризу із такими явищами, як масове суспільство, масова культура та появою масової людини, які й стали індикаторами закріплення та подальшого її поглиблення. Серед таких можна згадати мислителів Франкфуртської школи, К. Ясперса, О. Шпенглера, П. Сорокіна, Г. М. Енценсбергера, Ж. Бодрийяра та ін. Особливо уваги заслуговує Х. Ортега-і-Гассет, який, власне, сформулював саме поняття «масове суспільство» та заклав засади для поняття «масова людина», й саме він започаткував позицію, у якій масова культура майже ототожнюється із антропологічною кризою, і згідно з якою уся ця тенденція буде лише нарощуватися та поглиблюватися.

Проте необхідно зауважити, що є роботи, де все ж таки можна знайти певні напрацювання щодо подолання антропологічних кризових явищ, принаймні, вони містять певні корисні ідеї. Серед авторів таких робіт можна згадати М. Бубера та М. Фуко, особливо останнього, який застосував у філософії поняття «психагогіка», у якому вбачається принципово новий для сучасності елемент формування людського, а отже, воно може бути використано як основа для можливого подолання антропологічної кризи, принаймні – для її гальмування.

Формування цілей. Отже, серед основних завдань дослідження можна назвати проведення загального аналізу та з'ясування витоків наявної антропологічної кризи, виявлення зв'язку між згаданою кризою й явищами масового суспільства та масової культури, а також появою масової людини. Особливим завданням слід вказати виявлення зв'язку антропологічної кризи із розривом між буттям людини та продукуванням знання, яке перетворилося на індустрію людської свідомості. Також, враховуючи технічний фактор і залежність людини від нього, окреслити необхідність глибинного перегляду процесу формування внутрішньої сутності людини, зокрема, розглянути можливість впровадження психагогіки як такого методу виховання, коли істина людини, незалежно від джерела знання, вкорінюється у самій людині, у її діях та поведінці, що може принципово змінити погляд сучасної людини на себе та своє життя, на уявлення про людське.

Виклад основного матеріалу. Антропологічна криза, антропологічна катастрофа... Скільки термінів та концепцій створено за останні десятиліття в межах філософської антропології, яка у традиційному значенні теж впевнено продовжує руйнуватися. Ця ситуація складалася не одне десятиліття, й сама доля західної цивілізації призвела до того, що ми маємо наразі. Більше того, криза лише нарощується, поглиблюється, набуває нових форм, хоча, вочевидь,

до вичерпування її ще далеко, й нова парадигма знання про людину, нове з'явлення людини ще попереду.

Без сумніву, криза вибухнула того часу, коли виникло таке явище, як масова людина, яка продукує та продукується масовим суспільством та масовою культурою. Саме тоді людина «оригінальна» стала зникати, перетворилася на поштучне явище, часто дуже відокремлене від усієї іншої маси. Уперше обґрунтована констатація такого стану суспільства і людини знайшла місце в роботах Ортега-і-Гассета ще у 1930-х рр. ХХ ст., вона знаменувала кризу сучасної йому демократії, суспільних інститутів, а також перенесення товарних відносин на міжособистісні людські зв'язки. При цьому сам Ортега-і-Гассет говорив, що цю тяжку ситуацію було передбачено ще у ХІХ ст. – Гегелем, Контом, Ніцше, й лише ХХ століття виявило цього монстра – масове суспільство, масову культуру і, як наслідок, – масову людину.

Щоб зрозуміти усі зміни, що відбувалися із людиною протягом не одного століття та призвели до згаданих наслідків, необхідно зазирнути у минуле, окреслити хоча б загальні особливості тих трансформаційних процесів, що відбулися із нею. Мова йде про звільнення людини від релігійної істини та вихід її на перше місце у системі світобудови. Очевидний та цілком закономірний процес призвів до посилення волонтаристських тенденцій, до інтерпретації людини як всемогутньої та розумної істоти, яка отримала виправдане право на вирішення усіх питань суспільного, політичного, епістемологічного та навіть морального характеру виключно самостійно, без посилення на якісь зовнішні авторитети, вищу істину, вищі закони тощо. Проте людина із необхідністю мала прийняти на себе також і весь тягар відповідальності за будь-яке рішення, що приймається, за будь-яку дію, що реалізується. Підкреслимо – ця відповідальність мала бути тотальною на будь-якому рівні діяльності чи думки, оскільки лише розуміючи, враховуючи усі можливі наслідки кожного рішення чи дії, можна дійсно говорити про розумну перебудову світу на сутнісно антропологічній основі, без будь-якого метафізичного підґрунтя. Проте в реальності спостерігається протилежна ситуація: людина лише отримала звання розумної, нібито відповідальної, але насправді залишилася неосвіченою, безвідповідальною, часто виключно волонтаристською істотою, яка діє лише із власних інтересів, без будь-якого урахування можливих наслідків. Така людина, перш за все, відстоюючи свої бажання та прагнення, не орієнтується на прогрес у тому чистому сенсі, до якого закликали, наприклад, діячі доби Просвітництва. Загальний прогрес, на жаль, природним чином перетворюється на механізм простої реалізації дедалі зростаючих потреб

людини, без жодного відсилання до вищих ідей, вищих цінностей, вищих цілей. Навіть тоталітарні ідеології значною мірою використовували ці примітивні потреби як головне гасло задля власної перемоги. Не випадково сам Ортега-і-Гассет був розчарований, скажімо, перемогою фашистської ідеології або близьких до неї у стількох країнах, бо вони використовували саме примітивні прагнення та бажання людини, і для досягнення своїх цілей таке масове суспільство не зупинялося ні перед чим.

На жаль, із часом ситуація не змінилася, а лише погіршилася. «Жити – це бути вічно засудженим на свободу, одвічно вирішувати, чим ти станеш у цьому світі» [1, с. 312] – ця теза Ортеги-і-Гассета, екзистенційна за настроєм та виправдана, підкреслює повну протилежність до неї тих настанов, які рухають масовою людиною. Маса є посередністю, бо навіть її обдарованість була б лише самооманою. «Особливістю нашого часу є те, що посередні душі, не обдурюючи себе щодо власної посередності, безбоязно стверджують своє право на неї та нав'язують її усім і всюди» [1, с. 311]. Ось вона, масова людина як продукт масового суспільства. Немає сенсу переказувати усі положення цієї концепції, щоб зрозуміти, що людина сама, вільно чи ні, перетворюється на товар, який можна не лише продавати, але й створювати так, як потрібно тому, хто, знов-таки, вирішить продати такий товар якнайдорожче. Психологічний портрет масової людини базується лише на двох основних рисах: безперервне зростання життєвих запитів та вроджена невдячність до всього, що полегшує людині життя [1, с. 319]. Нестабільність та непевність усіх попередніх часів людства замістила упевненість, що усі блага не лише можливі, але й гарантовані, і звідси культура як осередок цінностей та напрацювань людства, реалізація яких і призвела до подібної настанови, залишається навіть не запитаною, низький рівень культури або навіть його відсутність стали нормою. Це може лише означати, що масова людина – це людина без культури, бо масова культура формується на суто матеріальних запитах, а отже, не вимагає від людини будь-яких зусиль щодо дійсного зростання культурного рівня. Ортега-і-Гассет небезпідставно стверджував, що якщо така людина буде хазяйнувати й надалі, то саме життя зщулиться, благополуччя обернеться на злидні, безплідність, а людина здичавіє.

Однак сам же Ортега-і-Гассет вказував на ті фактори, що значною мірою зробили можливими перемогу масової людини – ліберальна демократія, експериментальна наука та промисловість (масова), причому останні два він об'єднував у феномені техніки. Час показав, що ці фактори вплинули на подальше і ще сильніше знеособлювання масової людини навіть більш значним чином, ніж прогнозував автор теорії масового суспільства. Мова йде про те,

що людина дійсно перетворилася на продукт виробництва, навіть не помічаючи цього. Якщо культуру можна визначити певною мірою як індустрію людини (а за умов масової культури саме вона, поза сумнівом, і продукує масову людину), то на сьогодні вже абсолютно реальною є індустрія свідомості, яка, вочевидь, зростає на тлі індустрії знання. Звичайно, можна згадати Мішеля Фуко і його знамениту роботу «Воля до знання», де знання обертається лише інструментом влади, а можна звернутися до роботи Ганса Магнуса Енценсбергера «Індустрія свідомості», в якій досить чітко спостерігається зумовленість індустрії свідомості феноменом масової культури та продукування людини. Більше того, усі ці явища виглядають, як, на жаль, природній наслідок того шляху, який обрала західна цивілізація. Основними умовами існування індустрії свідомості є: як філософська – просвітництво у найширшому тлумаченні цього поняття, воно зорієнтоване перш за все на дорослу людину, навіть коли набуває негативного значення; як політична – прокламація (але не буквальна реалізація) прав людини, особливо прав на свободу та рівність, коли створюється життєздатна фікція, що нібито сама людина є хазяїном власної долі, що, у свою чергу, стає непохитною запорукою подальшого продукування свідомості й панування будь-якої майбутньої системи; як економічна – первинне накопичення капіталу, яке у перспективі спричинило масове виробництво й стало запорукою як підвищення рівня життя, так і подальшого продукування свідомості у заданому аспекті; як технічна – винайдення різноманітних засобів масової інформації, які, у свою чергу, виникли як результат зростання у технічній сфері, починаючи навіть від електромотору тощо [2, с. 13]. Отже продукування знання та свідомості є зрозумілим продовженням масового суспільства та масової культури, а отже, вочевидь, антропологічна криза лише нарощується, оскільки набуває таких форм, які виявляється дедалі важче вловити та осмислити.

Проте хотілося б не лише висвітлити очевидні кризові явища та процеси, але й проаналізувати можливі варіанти вирішення назрілої проблеми, принаймні, знайти ті підстави, які, без сумніву, могли б змінити уявлення людини про себе, про свої функції та перспективи у світі. Перш за все, мова йде про виховання, яке теж вже підпадає під вплив індустрії свідомості, але, оскільки виховання завжди є тим механізмом, де неможливою є лише однобічна участь, то завжди залишається також шлях для корегування процесу з урахуванням індивідуального підходу, коли людині, що формується, не лише нав'язується щось ззовні, але й пропонується таке, чого вона сама потребує, – свідомо чи ні.

Цікавою тут може бути думка Мартіна Бубера про різні епохи існування людського духу як основи будь-якої культури. Він вирізняє два типи – епоху

облаштованості та епоху бездомності. За часів доби облаштованості людина живе у Всесвіті ніби вдома, за доби бездомності – як у дикому полі, де навіть кілка для намету немає де помістити [3, с. 165]. Бездомність означає, перш за все, що людина не може знайти для себе буттєву основу, облаштувати свій «дім» за власними розуміннями. Лише знання, яке було включено до буття людини, тобто стало осмисленим, може бути істинним для людини. Якщо акту осмислення не відбувається, то і знання залишається відірваним від буття, що суттєво впливає на рівень буття людини загалом. Таким чином, тут виявляється очевидна співзвучність до концептів «масове суспільство», «масова культура» та «масова людина»: розуміння напряду залежить від відношення знання до буття. Сучасна культура забула про необхідність вкорінення знання у бутті людини, забула, що прогрес духовного виміру людини є рухом від одного розуміння до іншого, тому здобуття знання значною мірою перетворюється лише на просте його накопичення. Щоб істина, добро, благо могли здійснитися, їх необхідно знову відтворювати у конкретних ситуаціях, у конкретному житті людини, у певних ситуаціях. Будь-яка загальна істина не є зрозумілою кожній людині, вона осмислюється лише по-своєму кожним окремо. Отже, зрозуміти, осмислити знання, істину означає, перш за все, що людина знаходить своє місце, змінює своє буття, керуючись знанням, оскільки якщо немає живої людини, то немає також і істини як такої. Проте сучасність закріпила автономність розвитку пізнання, істина більше не впливає на буття людини, вона проходить повз. Зворотним боком цього процесу стали, власне, масове суспільство та масова людина, для яких існує лише споживання, в тому числі і знання, яке постає лише як засіб для задоволення дедалі зростаючих потреб, без будь-якого осмислення як витоків його, так і мети, значення для кожної людини.

Бубер стверджує, що основною умовою для руху культури вперед є самотність. Проте безнадійна самотність у безнадійно безкінечному Всесвіті, уявлення про який остаточно затвердилося після Ейнштейнної концепції, зробила людину надто незахищеною. Побудувати дім серед безкінечності неможливо, людина стає принципово бездомною, образ світу побудувати ще можна, але обжити його неможливо. Світ став надто великим для людини і тому сильнішим, навіть якщо він є творінням людини: техніка перетворила людину на свій додаток, господарство не піддається розумному регулюванню, політика виявляється ірраціональною силою, яка відверто знищує людину задля якихось зовнішніх щодо людини цілей [3, с. 193]. Отже, самотня, вкрай індивідуалізована людина, постає проблематичною.

Та саме в індивідуалізації вбачається шлях до зміни сучасного стану масової людини, який до того ж значно погіршився та ускладнився. Технічний

фактор, згаданий Ортегою-і-Гассетом як важливий елемент виникнення масового суспільства та масової культури, наразі формує дедалі нові засоби для задоволення людиною своїх потреб. При цьому людина постає не лише як масова, але й перетворюється на аноніма, невидимку, про яку навіть неможливо щось упевнено стверджувати, оскільки сучасні технології практично створили для людини, з одного боку, можливість конструювати себе з різноманітних елементів на власний розсуд (наприклад, у межах соціальних мереж чи месенджерів), з іншого – повністю підкорити власну особу зовнішньому впливу, втратити себе, віддавши назовні навіть питання власних бажань та потреб, які завдяки всюдиприсутності мас-медіа та комунікативних форм нав'язуються людині непомітно для неї. Це викликано, зокрема, зростаючою потребою у адаптації людини до складних технічних систем, та навіть більше – людство стоїть на порозі значного поширення робототехніки у професіональному та приватному житті людини, а отже, непристосованість, відсутність загальних для всіх людей знань та напрацювань залишають людину поза межами суспільства, спільного руху цивілізації. Продукти, що самі змінюються відповідно до умов, роботи-фармацевти, імпланти мобільних телефонів, контактні інтернет-лінзи та інтернет-окуляри, системи блокчейн та криптовалюти, видача громадянства та медичної ліцензії роботам [4, с. 124–125], – усе це буде перед людиною такі перспективи, де вона втратить себе серед різноманіття інших речей без будь-якої надії на самоусвідомлення та реальне буття.

Саме тут актуалізується елемент виховання як такого механізму, що здатен не лише передати людині необхідні знання, але й навчити ними користуватися через вкорінення їх у індивідуальному бутті людини. Дуже показовим тут виглядає аналіз певних ранніх форм виховання, який було зроблено М. Фуко. Він розрізняє античний та християнський підходи у педагогіці та психагогіці. Необхідно підкреслити, що останнє поняття використовується Мішелем Фуко не у психіатричному чи психологічному сенсі, а значно ширше – саме як специфічний метод формування людського. При цьому він свідомо роз'єднує обидва поняття педагогіки та психагогіки, які дійсно мали різне застосування за часів античності та середньовіччя. Педагогікою він називав передання комусь певної істини, щоб цей хтось отримав певні навички, вміння, знання, яких він не мав раніше, і якими він мав заволодіти у фіналі навчання. Інакше тлумачиться поняття «психагогіка», яка розуміється як передання істини, спрямованої на зміну самого способу буття людини [5, с. 441]. Якщо у першому випадку увесь тягар передання знання лягав виключно на вчителя, наставника, то християнство розділило педагогіку та психагогіку, і, згідно з останньою, змусило того, хто потребує наставництва, самому говорити істину про себе, бо лише він сам і може її сказати. Такий

підхід природнім чином спричинив зміни у способі буття душі, якою опікуються, тому християнське зізнання є найважливішою умовою реалізації психагогіки нового типу. За цієї ситуації саме той, хто потребує керівництва, має бути наявним у правдивій мові як предмет власної правдивої мови. Такий підхід фіксував істину людини у ній самій, у її діях, її поведінці [5, с. 442–443]. Отже людина формується через необхідність проговорювати себе, навіть гріхи й помилки, що об'єктивує суб'єкт, й у такий спосіб знання ніколи не проходить повз людину, воно завжди залишається невід'ємною частиною людського буття.

Подібний підхід робить можливим обмеження необлаштованого космічного простору для людини, яка загубилася у безкінечності, через свідому відмову від того знання, яке не є вкоріненим у людській екзистенції, а отже, не впливає на життєву долю людини, відокремлює її від масовості, створюючи умови для індивідуалізованого незалежного буття, яке єдине є запорукою розмаїття та оригінальності життя.

Висновки. Вочевидь антропологічна криза, яка є такою невід'ємною частиною всієї сучасної культури, була природним наслідком розвитку європейства, продовженням тих виборів та рішень, що їх приймала людина, під впливом усіх факторів – культурних, соціальних, політичних, технічних, екзистенційних та навіть онтологічних. На жаль, ознакою зазначеної кризи стала поява масової людини, яка перш за все характеризується своєю необлаштованістю у світі, відзначеною відривом буття людини від того знання, що продукується культурою та усім розвитком цивілізації західного типу. Така ситуація виглядає досить драматичною, бо саме здобуття знання стало однією з ключових рис сучасності, але воно перетворюється на індустрію, в тому числі й індустрію свідомості, й саме це продовжує продукування масової людини, повністю відірваної від своєї знаннево-життєвої основи.

Проте зняття гострої кризової ситуації, можливий перехід до вкорінення усього знання, що виробляється, самої істини власне у людині, у її діях і житті вбачається у трансформації не просто освітнього процесу, а у принципових змінах виховної системи, яка повинна стати невід'ємною, навіть базовою частиною процесу формування людини, й основою такої нової системи може стати психагогіка як загальнофілософський підхід до самоусвідомлення людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / пер. А. М. Гелескула. *Эстетика. Философия культуры*. Х. Ортега-и-Гассет; вступ. ст. Г. М. Фридлендера; сост. В. Е. Багно. Москва: Искусство, 1991. С. 309–350.

2. Энциенсбергер Г. М. Индустрия сознания: элементы теории медиа / пер. с нем. Т. Зборовской. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2016. 96 с.
3. Бубер М. Проблема человека. *Два образа веры*: пер. с нем. / М. Бубер; под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лезова. Москва: Республика, 1995. С. 157–232.
4. Брусиловский Д. А. Специфика социальной обусловленности адаптации человека в условиях развития новых технологий. *Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета*. 2018. Т. 18, № 1. С. 123–127.
5. Фуко М. Герменевтика субъекта: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1981–1982 учебном году / пер. с фр. А. Г. Погоняйло. Санкт-Петербург: Наука, 2007. 677 с.

REFERENCES

1. Ortega-i-Gasset H. Vosstanie mass / per. A. M. Geleskula. Ortega-i-Gasset H. Jestetika. Filosofija kul'tury / vstup. st. G. M. Fridlendera; sost. V. E. Bagno. M.: Iskusstvo, 1991. S. 309–350.
2. Jencensberger G. M. Industrija soznanija: jelementy teorii media / per. s nem. T. Zborovskoj. M.: Ad Marginem Press, 2016. 96 s.
3. Buber M. Problema cheloveka. Buber M. Dva obraza very / pod. red. P. S. Gurevicha, S. Ja. Levit, S. V. Ljozova; per. s nem. M.: Respublika, 1995. S. 157–232.
4. Brusilovskij D. A. Specifika social'noj obuslovlennosti adaptacii cheloveka v uslovijah razvitija novih tehnologij. Vestnik Kyrgyzsko-Rossijskogo Slavjanskogo universiteta. 2018. T. 18. № 1. S. 123–127.
5. Fuko M. Germenevtika sub#ekta: kurs lekcij, prochitannyh v Kollezh de Frans v 1981–1982 uchebnom godu / per. s fr. A. G. Pogonjajlo. SPb.: Nauka, 2007. 677 s.

Городыская Ольга Николаевна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии Национального технического университета «Харьковский политехнический институт», г. Харьков, Украина

МАССОВЫЙ ЧЕЛОВЕК И ПРОБЛЕМА ПСИХАГОГИКИ В УСЛОВИЯХ УГЛУБЛЕНИЯ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Статья посвящена проблеме анализа и возможного преодоления антропологического кризиса в современном мире. Уделено внимание явлению массового человека, характеризующегося оторванностью знания, которое приобрело характер индустрии, от бытия человека, что лишь углубляет кризис, учитывая влияние технического компонента. Предлагается внедрение психагогики как способа воспитания человека и как условия изменения представления о человеческом.

Ключевые слова: антропологический кризис, массовое общество, массовая культура, массовый человек, индустрия сознания, психагогика.

Horodyska Olga Mykolaivna – Candidate of Philosophical Sciences
(Ph. D in Philosophical Sciences), Associate Professor, Associate Professor
of Philosophy Department, National Technical University
«Kharkiv Polytechnic Institute», Kharliv, Ukraine

MASS HUMAN AND THE PSYCHAGOGIE PROBLEM IN THE CONDITIONS OF THE ANTHROPOLOGICAL CRISIS DEEPENING

Problem setting. *The anthropological crisis in XX–XXI centuries led human to the edge of extinction as metaphysical so actual. The problem became especially aggravated in Post-structuralism and Post-modernism as well as with emergence of the transhumanism. Today there is no philosophic doctrine proposing the real ways of the crisis negotiation but they ought to be built otherwise human will have no future in its philosophical meaning.*

Recent research and publications analysis. *One of the first who claimed and substantiated the anthropological crisis was E. Husserl. Concerning the problems of mass society, popular culture and mass human specifying the anthropological crisis we have to name the researches of Frankfurt School thinkers, K. Jaspers, O. Spengler, H. M. Enzensberger, J. Baudrillard, others. The attention has to be paid to the J. Ortega y Gasset who formulated the concepts of «mass society» and «mass human» and who identified these phenomena with the anthropological crisis. The M. Buber's and M. Foucault's works were useful to explain the anthropological crisis essence and to build the new human life strategy in particular with the Foucault's elaboration of the psychagogie.*

Paper objective. *The general analysis of the anthropological crisis, the detection of the interdependency between the crisis and mass society, popular culture and mass human phenomena could be named as the aims of the article. To show the abruption between the human being and the knowledge production which is turned into the consciousness industry are also the task of the research. To bear in mind the technical factor and its influence on the anthropological crisis deepening the article is also aimed at the research of psychagogie as the possible way of the human formation.*

Paper main body. *The development of the western civilisation naturally formed the mass society and mass human phenomena. Mass human is mediocrity with no genius. As a product of a mass society mass human is characterised by the continual increasing of the needs and by the inborn ingratitude to everything that realises those needs. Such paradox transformed human into the product of popular culture. Counting technical component and the productive character of the knowledge receiving its necessary to interpret human as a result of the consciousness industry when any knowledge is considered to be unfamiliar to the human being, not enrooted into the human life. So progress in knowledge is transformed into the simple accumulation, it doesn't influence on the human being, and the truth of human life is lost. To overcome the anthropological crisis and to avoid the*

further abruption between the human being and the knowledge as the essence of the modernity it is proposed to change the way of human formation by implementation of the psychagogie. This method is considered to be not only the way of human nurturing but as well the condition of changing the notion about human.

Conclusions of the research. *The anthropological crisis is deepening and civilisation doesn't propose the exit from this situation. So one of the ways of its overcoming is to implement the new approach into the nurturing system using psychagogie as the true philosophical basis of the human self-consciousness.*

Keywords: *anthropological crisis, mass society, popular culture, mass human, industry of consciousness, psychagogie.*

Войтенко Дмитро Олександрович, кандидат юридичних наук,
асистент кафедри логіки Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: profd@ukr.net
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-5608-9230>

ЧИ МОЖЛИВЕ МІЖНАРОДНЕ ПРАВО?

Представники різних напрямів сучасної науки про міжнародне право досліджують проблему існування її предмета, його типологію, форми ставлення до права національних держав тощо. У статті, ставлячи собі питання про саму можливість існування міжнародного права, акцент з предметної сфери переміщується на методологічну. Це, можливо, саме той рідкісний випадок, коли «дослідження досліджуваних» приносить безумовну користь і сприяє розумінню суті пізнаваного предмета. Автором робиться висновок про те, що особлива форма діалектики, виявлена в русі цих методологій, відображає те, як саме реалізує себе в дійсності феномен міжнародного права. Німецька класична філософія титулувала цю форму «рефлексією сутності».

Запропоноване бачення може слугувати ще одним внеском у науку, яка тільки зароджується, – філософію міжнародного права.

Ключові слова: міжнародне право, національна держава, філософія, рефлексія, закон, протилежність.

Постановка проблеми. Часом трапляється так, що молода наукова дисципліна, яка, проте, встигла укріпитися, зазнає якогось «хворобливого розладу». Саме із цієї точки зору в 1955 р. описує стан науки про міжнародне право відомий американський вчений-правознавець К. Райт. Він із жалем зазначає, що дисципліна «Міжнародне право» перебуває в стані кризи. З огляду на те, як вона розуміється традиціоналістами, вона може бути визнана застарілою, а беручи до уваги те, як вона розглядається модерністами, вона є передчасною» [2, цит. за: 3, с. 57].

Нині у цьому питанні, здається, нічого не змінилося. Так, у 1987 р. шведський професор І. Деттер де Люпіс підтверджує цей діагноз і робить висновок: «Дедалі помітніше, що сама теорія міжнародного права перебуває в стані анархії» [4; 3, с. 58]. Звернемо увагу на епітети, які використовують обидва цитованих автори: «криза», тобто вчений переконаний, що в науці панує розклад, занепад, загострення (політичних, економічних, соціальних) протиріч,

він порівнює стан науки зі станом хворого, коли для останнього настає переломний момент хвороби, йому стає або краще, або гірше, «анархія» (хаос і розбещеність). Звісно, після подій останніх років в Югославії, Лівії, Іраку, Україні й Сирії, нещодавно анонсованого наміру Саудівської Аравії створити ядерну зброю [5] питання «Чи існує взагалі таке явище, як міжнародне право?» звучить архіактуально.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Передусім вкажемо, що в різні часи проблему існування міжнародного права вивчали багато вчених: Гоббс, Пуфендорф, Гегель, І. Кант, В. Зорькін, Г. Трипель, С. В. Черниченко та ін. Приміром, наприкінці XIX – на початку XIX ст. низку положень щодо необхідності охорони і збереження міжнародного миру і безпеки висловив В. Ф. Малиновський, які стали підставами для розробки права міжнародної безпеки, Л. А. Комаровський розробив теоретичні основи діяльності міжнародних судів.

У свою чергу, історію розвитку міжнародного права ще на початку нашого століття детально дослідив В. Е. Грабар, а Ф. Ф. Мартенс опублікував курс міжнародного права, який став на багато десятиліть загальноновизнаним підручником не тільки у нас в країні, а й за кордоном. За радянських часів міжнародно-правова наука продовжила традиції російських авторів. Більш того, в Москві, Санкт-Петербурзі, Києві, Єкатеринбурзі та деяких інших містах сформувалися наукові школи. Праці таких науковців, як Р. І. Тункін, Ф. І. Кожевников, Д. Б. Левін, Д. І. Фельдман та інші, отримали світове визнання. Однак, як уже вище було сказано, питання існування міжнародного права і на цей час викликає суперечки, а його вирішення є архіважливим.

Вклад основного матеріалу. Із точки зору людського буття віднайти відповіді на питання на кшталт «Чи є життя на Марсі? або «Чи існує душа після смерті?», звісно, важливо і цікаво багатьом, але тим не менше на нашій планеті це викликає інтерес не у всіх. Проблемою, яка викликає більшу стурбованість, ніж те, чи наявне або відсутнє молоко в сусідньому магазині, можна вважати таку: «Законами або чимось ще регулюються відносини в тому чи іншому районі, місті або державі, чи там панують хаос, анархія або право фізичної сили?». Щоправда, і цим переймається лише частина людства. Зовсім інша річ наступні питання: «Чи мають вердикти міжнародних судових органів (МУС, ЄСПЛ, СУООН та ін.), як мінімум, таку ж силу, як і постанови внутрішньодержавних судів, чи їх національна держава може ігнорувати?», «Чи повинні положення (економічні, політичні, безпекові тощо) міжнародних договорів так само виконуватися, як і звичайних, чи, якщо окремі країні виконання якоїсь норми не вигідне (або, більш того, може завдати їй шкоди), вона «має право» розірвати договір у законний чи незаконний спосіб?», «Чи обов'язкові рішення міжнародних організацій (ОБСЄ, НАТО, МАГАТЕ, Інтер-

полу, ООН та ін.) так само, як і закони національного суверена, чи держава може ними нехтувати?». Наведене цікавить буквально всіх.

Проте було б неправильно поширювати це твердження на всі часи. До 29 серпня 1949 р., коли СРСР провів випробування своєї атомної бомби РДС-1, це свідчило про те, монополія США на ядерну зброю подолана, а всі попередні війни в історії людства варто вважати локальними, навіть дві так звані «світові» були не зовсім такими. Наведене подібне подіям фільму «Нова Земля» (2008), за сюжетом якого злочинців виселили на безлюдний острів і дозволили їм жити так, як вони вважають за потрібне, відгородивши себе від того, що на ньому відбуватиметься, тобто людство до ядерної епохи, закрившись у шкаралупі своїх держав, вело приватне життя. А це, у свою чергу, означає, що і війни, тобто простір, де одна їх особливість *безпосередньо* стикалася з іншою, були приватними, наскільки б багато держав не брало в них участь. Саме 1949 р. усе змінив. Не випадково Сталін, яким би парадоксом це не здавалося б, напередодні (точніше на початку 1946 р.), коли вирішувалося питання про розміщення штаб-квартири ООН, підтримав ідею про розташування її у США, а аргументацію з його боку слід вважати досить серйозною і тонкою. Усупереч думці міністра закордонних справ СРСР В. М. Молотова, який пропонував «прописку» у Відні, «Верховний» вважав, що «тільки в такий спосіб можна буде міцно-міцно прив'язати Америку до ООН і тим самим через цю організацію впливати на поведінку Вашингтону на міжнародній арені. Сталін нагадав про безславну долю Ліги Націй, яка розвалилася напередодні війни не в останню чергу через те, що з неї вийшли США» [6].

Саме такими були надії і сподівання багатьох, а не лише Сталіна. І що ж на даний момент? Нині ми маємо горезвісну «доктрину Буша» СНБ США 2002 р. (і її пізню редакцію 2006 р.), в якій ідеться про те, що, незважаючи і всупереч всім міжнародним правовим нормам, США буде знищувати всіх і все, якщо їм *здасться*, що з боку *можливих* терористів виникає якась загроза. Що за дивна діалектика? Очікували одного, а отримали діаметрально протилежне. Зупинимось на цьому детальніше.

Вище ми навели приклади відчаю, який відчували вчені-міжнародники, розуміючи зміст і суть цього (тобто цю діалектику). А втім, із вказаних висловлювань не зовсім зрозуміло: де саме знаходиться джерело таких «розладів»? Загальноновизнано, що будь-яка наука включає в себе, як мінімум, три складові: 1) предмет, тобто якусь реальність, яку вона досліджує; 2) метод, або сукупність способів, за допомогою яких вона намагається розкрити справжню суть предмета; і нарешті, 3) єдність того й іншого – завдання, яке вона ставить перед собою. Отже, ми, дотримуючись позиції філософського аналізу, ставимо питання: як можливий феномен міжнародного права, який веде настільки суперечливий спосіб життя?

Спробуємо відповісти на нього. Передусім слід вказати, що національне (внутрішньодержавне) право можна розглянути, абстрагуючись від міжнародного, але не навпаки, бо останнє, як відомо, виникло з відносин щодо протистояння національному. Римляни, геніальним продуктів культури яких став феномен права, знали його два основні різновиди – публічне (**jus publicum**) і цивільне (**jus privatum**). Третім, який вони визначали як «**jus gentium**», було право для чужинців, які проживають під юрисдикцією Вічного міста, тобто перші два види права регулювали відносини між громадянами тієї ж держави (насамкінець, між двома їх видами – квіритами і перегрінами), але не між двома рівними (по справедливості, а не за фізичними параметрами) державами. Ні греки, ні римляни й уявити собі не могли, що між державами може виникнути щось схоже на те, що існує всередині них. Таким чином, багато, так би мовити, води витекло і років пролетіло, перш ніж у словнику латиномовних наук про право пізнього Середньовіччя між «**jus**» і «**publicum**» міцно укріпився прийменник «**inter**», так і виникло словосполучення «**jus inter gentes**» – міжнародне право.

Міжнародне право, точніше його значення, має два боки. По-перше, воно вступає у відносини з історично більш «старшим» національним (або внутрішньодержавним) правом, який має онтологічний характер. По-друге, воно співвідноситься в пізнанні з наукою про нього, юридичною дисципліною про міжнародне право, мова йде про гносеологічні відносини. Розглядаючи предмет із позиції існування цих двох видів, наше дослідження набуває характеру *філософії* міжнародного права.

Якщо зазирнути в події, які вже відбулися за останні 30 років і відбуваються нині, то може здатися, що у відчаї вчених-міжнародників винна сама правова реальність. І це все на тлі того, що, наприклад, К. Райт не міг знати про події в Руанді 1994 р., коли за три місяці було знищено декілька мільйонів тутіс «за фактичного нейтралітету миротворчого контингенту ООН» [9]. Проте уже згадувана нами І. Деттер де Люпіс мала можливість не тільки додати цей факт до свого висновку 1987 р., а й у 2014 р. дізнатися про долю горезвісного Будапештського меморандуму. Цей документ, як відомо, був підписаний двадцятьма роками раніше, а його «виконання» привело до небувалого розколу світу після холодної війни навіть не на два, а на кілька конфлікуючих таборів. І чим більше міжнародних судів (ЄСПЛ, МС ООН та ін.) і організації (ООН, ЄС тощо) докладають зусиль до розв'язання суперечностей між державами, тим більше проявляється їх безсилля.

Ще приклад. США не більше п'яти разів заручалися підтримкою (навіть не санкціями, а їх подобою) ООН із понад трьох десятків повоєнних збройних конфліктів. Цілком зрозумілою у зв'язку з цим стає заява екс-представника США в ООН Джона Болтона: «Право – це дуже зручний механізм для управ-

ління конкретною країною, однак у міжнародних відносинах це неможливо» [10, с. 120]. Нарешті, апофеозом усього сказаного є такий висновок: «Протягом кількох десятиліть переважно в західній літературі знову обговорюється питання про те, чи є міжнародне право правом» [11, с. 19].

Отже, наука про міжнародне право зайшла у глухий кут, вихід з якого можливий, якщо її інтерпретувати з позицій *тернарної* диз'юнкції.

Г) Мають рацію Гоббс і Пуффендорф, які ще на початку епохи попереджали, що існування науки про міжнародне право неможливе з тієї простої причини, що неможлива реальність, яку вона вивчала б. «Право є сукупністю норм людської поведінки, які встановлені суверенною політичною владою і яких вона примусово дотримується. Якщо визнати таке визначення правильним, то міжнародне право не може бути назване правом, оскільки воно являє собою сукупність норм, що регулюють взаємовідносини між суверенними державами. Над суверенними державами немає такої політичної влади, яка могла б примусово виконувати ці норми», – так резюмує наведену позицію Л. Оппенгеймер, приєднуючи до неї школу Остіна (XIX ст.) [12]. Такий висновок буквально «вбиває» науку про міжнародне право, бо заперечується саме існування її предмета. Або, якщо за ним ще і визнається якась реальність, то вона існує тільки в мозку вчених, які чомусь *бажають*, щоб над дійсністю права реальних держав ще було щось.

Б) Наука про міжнародне право, спостерігаючи «нерівну» боротьбу свого предмета з його візаві – національним правом, повинна з жалем констатувати його передчасний кінець і внаслідок цього самоскасуватися. Чи не тому В. Зорькін закінчує згадану вище статтю закликком спробувати якимось чином реанімувати предмет? Він пропонує скликати Всесвітню Нараду з міжнародного права, яка, на його думку, має привести до повного реформування ООН [9].

В) Частина провини за виникнення проблем щодо предмета лежить на самій науці. На теорію міжнародного права було покладено відповідальність за осмислення, класифікацію, виявлення суперечностей в цьому виді правової реальності. Їй була надана можливість висунути пропозиції щодо вирішення цих протиріч, але вона не виправдала сподівань. Таким чином, наука не допомогла своєму предмету, і тому «вал» його проблем, особливо пов'язаних із його взаємовідносинами з національним правом, тільки наростав і досяг піку в наші дні. З огляду на це сама логіка нашого дослідження вимагає звернення до розуміння суті теорії міжнародного права.

2. «Незалежно від розбіжностей правових систем держав при розгляді питання про співвідношення міжнародного і внутрішнього права можна виокремити деякі загальні ознаки, що відображають *пріоритети* (курсив наш. – Д. В.), яких дотримуються ті чи інші країни у своїх міжнародно-правових

відносинах». До цього додамо, що в науці міжнародного права, як відомо, послуговуються двома основними *теоріями* (курсив наш. – Д. В.): дуалістичною і моністичною» [13].

1) Почнемо з **дуалістичної моделі**. Передусім звернемо увагу на використання в наведеній вище цитаті поняття «пріоритет», що, на наш погляд, некоректно. Виходячи з його початкового значення, мова має йти про первинність одного стосовно іншого. Проте розглядувана модель натомість наголошує на зворотному, а саме на рівності двох прав: міжнародного і внутрішньодержавного. Невипадково на рубежі XIX і XX ст. про «радикальний дуалізм» даних прав пише Г. Трипель [14, s. 139], а в наші дні про «об’єктивний дуалізм» говорить С. В. Черниченко [15].

Однак чи не відбувається так: ця модель намагається розглядати як одне і те саме те, що держава в одних відносинах відстоює право своєї конституції, в інших – право міжнародного закону, тобто видає *бажане* за дійсне? Історія філософії доводить, що системне, тобто логічне, пізнання неможливе, якщо в його фундамент закладається не один, а два принципи. І не тільки філософія неможлива на основі дуалізму, а й будь-яка наука. Як пише І. Кант, у будь-якій науці рівно стільки науковості, скільки системності. Два принципи, навіть якщо вони не перетинаються ніде, все одно за суттю – два особливих. А без загального у цьому випадку не обійтися.

Варто вказати, що не тільки наука прагне подолати плюралістичність або дуалістичність своїх ідей. Історія європейського права почалася з категоричної вимоги ієрархії прав. «В Афінах говорили: «Над усе в житті людському – закон, а неписаний закон – вище писаного»... Саме тому, що неписаний закон вище писаного, афінянин Софокл присвятив трагедію «Антигона»» [17, с. 848]. Верховенство однієї правової норми над іншою – абсолютна норма в праві. Навіть дуалізм сам собі суперечить тим, що вважає свій принцип загальним.

За такою логікою, у правовій реальності відбуваються процеси, які фіксує методологічний монізм, який, у свою чергу, застосовує **нормативізм** до теорії міжнародного права. Саме тому нормативізм і ставить перед собою завдання вирішити питання про первинність, пріоритет або верховенство. Він задається питанням: «Що саме (міжнародне чи національне право) є визначальним, первинним?».

Б) Проте якщо нормативізм звертається до самої реальності міжнародного права, то отримує досить суперечливий висновок. Його розчаровує європейський досвід. Наприклад, «за підрахунками німецького правознавця К. Фогеля, у конституціях 17 з 43 європейських держав є положення про пріоритет міжнародних угод над національними законами». Ще гірша справа з правовим досвідом США. До згаданих вище збройних конфліктів, в яких вони брали безпосередню участь здебільшого без будь-яких міжнародних

санкцій, додамо ще те, що з 10 міжнародних конвенцій з прав людини США – відомий «борець» за права людини в усьому світі підписали лише 3 [19].

Виходячи з наведеного, стає зрозумілою причина розчарування нормативізму, це – невизначеність із питання про первинність. Зокрема, у реальності наявна протилежність відносин міжнародного і національного права, одним з яких теоретик права повинен віддати перевагу. Як наслідок, у теорії міжнародного права він змушений *сам* обирати. Проте і в цьому разі для нього виникає проблема, бо на відміну від політика, який може послатися при виборі на почуття, інтуїцію тощо, вчений зобов'язаний якимось аргументувати свій вибір, пояснити, чому він тому або іншому надає перевагу. Наведемо дослівно приклад подібного обґрунтування лінії нормативізму, яка бере свій початок від Г. Кельзена і його послідовників. «Припустимо, я повинен Іванову 1000 рублів. Є рішення суду. Я кажу дружині: «Цей Іванов – нехороша людина. Та й суддя мені щось не сподобався. Платити мені Іванову чи ні?». Дружина відповідає: «Ні, Іванов – погана людина, суддя неправильно закон тлумачить, не плати нічого». Оскільки згідно з прийнятими в нашій родині правилами рішення дружини має безумовний пріоритет, це дає мені можливість не платити грошей Іванову, що буде повністю відповідати цим правилам. Проблема лише в тому, що судовий пристав мені скаже, що за російським правом рішення дружини не є підставою для невиконання мого зобов'язання перед Івановим. *Правила поведінки, прийняті в сім'ї, так само співвідносяться з національним правом, як і національне право з міжнародним* (курсив наш. – Д. В.)» [20].

Погодимось з автором наведеного прикладу, його аналогія дійсно пояснює необхідність переходу від теорії дуалізму до теорії монізму. У цьому випадку має місце нормативізм прав. Без ієрархії законів не обійтися. Однак підступність наведеної аналогії (якої, схоже, не помічає сам автор) в тому, що він стверджує, скоріше, протилежне тому, що хоче сказати. Науковець бажає підкреслити пріоритет міжнародного права над внутрішньодержавним, а, по суті, звеличує останнє, адже з приводу цього можна зауважити, що в разі невиконання державою будь-якого зі своїх зобов'язань перед міжнародною спільнотою, це співтовариство зіткнеться з однією серйозною проблемою. Справа в тому, що «можливого судового пристава» на порозі «неслухняної» держави зустрине не беззбройний (а отже, беспорядний) господар квартири, а три його «союзники»: армія, флот і повітряно-космічні сили. А якщо країна до того ж є ще й володарем атомних боєголовок і засобів їх доставки (Північна Корея), то шансів для відновлення міжнародної справедливості не залишиться ніяких.

Безперечно, справжнє право виникає лише тоді, коли право сили змінюється силою права. Поки по країні ходять групи озброєних людей, «вчиняючи» на власний розсуд справедливість так, як вони її розуміють, ні про яке право

мови бути не може. Монополія на застосування сили з боку держави – результат історичного розвитку людства. Яка сила може змусити людину, навіть усвідомлюючи необхідність дотримання договірних відносин між своєю державою і іншими, визнати право «вищої сили» міжнародного права? *Pacta sunt servanda* («Договори мають дотримуватися») – це так. Староруський фразеологізм «Домовленість дорожча за гроші» навіть підкреслює перевагу, кажучи словами Гегеля, загальної волі, яку відчужують від себе приватні волі. Вони її створюють в гонитві за своїм особливим інтересом і на певному етапі входять з нею в конфлікт, вирішення якого знаходиться, як каже гегелівська філософія права, у – злочині!» [21, с. 137]. Обиватель сучасної держави, який у ніколи в житті не читав Гегеля, переглядаючи міжнародні новини про Руанду 1994 р. або Ірак 2003 р., якимось інстинктом точно визначає сутність будь-якого міжнародного договору. Він розуміє, що це – тимчасова угода, що повинна бути негайно порушена, як тільки виникне загроза для інтересів будь-якого контрагента. Проте саме поняття «договір» використовує більшість законодавств сучасних держав, коли в них йдеться про норми міжнародного права.

Приміром, методологічний нормативізм з пріоритетом ідей міжнародного права (Г. Кельзен, Г. Лаутерпахт, Ш. Руссо, Ф. Джессеп, Ж. Ссель та ін.), сам того не бажаючи, стрімко дрейфує до своєї власної протилежності – нормативізму з пріоритетом цінності держави (А. Цорн, В. Даневський, В. Кауфман і ін.). А з огляду на протистояння сучасних держав, їх взаємних звинувачень у недотриманні міжнародних норм, сказане отримує ще конспірологічний відтінок.

В) Якщо прослідкувати рух цих теорій міжнародного права, то варто зауважити, що методологічний дуалізм перейшов у монізм, який відразу ж розколовся на дві рефлектучі течії – «міжнародників» і «державників». Причому, якщо бути об'єктивним, жодна з цих сторін не може втриматися на власних підставах. Наведемо приклад дослідження, автора якого ми вище віднесли до типових «нормативістів-міжнародників». Завершуючи свій розгляд конституцій різних держав і судових прецедентів, змістом яких є суперечності національного і міжнародного права, С. Л. Будилін резюмує його так: «1. *З точки зору* (курсив наш. – Д. В.) міжнародного права положення міжнародного договору мають безумовний пріоритет перед нормами національного законодавства, у тому числі нормами конституції. Якщо такі норми суперечать міжнародним зобов'язанням країни, вона може бути піддана санкціям, передбаченим відповідними міжнародними угодами. 2. *З точки зору* (курсив наш. – Д. В.) національного права питання про пріоритет національної або міжнародної норми вирішується положеннями самого національного права. У ряді держав статус всіх або деяких міжнародних угод

дорівнює конституційному. У багатьох країнах, включаючи Росію, їх статус вище статусу «звичайного» закону, але нижче статусу Конституції» [23, с. 79].

Саме словосполучення «з точки зору» фактично призводить до сповідування позиції суб'єктивного дуалізму, тобто, маючи справу з якоюсь реальністю міжнародно-державних відносин, окремі автори надають перевагу одному, інші – прямо протилежному. Якщо держава сильно тяжіє до самоідентичності, то існує запит на теоретиків-державників. Якщо ж вона потребує визнання «ззовні», то активізується потреба в теоретиках-міжнародниках. І не правильно, що такі науки, як «міжнародне право, так само як і національне право, будучи тісно пов'язаною з політикою, не є частиною політики» [24, с. 106]. Не тільки «війна є продовженням політики іншими засобами» (Карл фон Клаузевіц (1780–1831)). Реальність останніх двох століть підтверджує те, що наука про право є також продовженням політики засобами понятійних конструкцій.

Висновки. На початку дослідження нами було поставлене питання: «Чи можливе міжнародне право?». Для відповіді на нього ми звернулися до різних форм рефлексії теоретичної думки з цього приводу. Була виявлена «дивна» форма існування цієї думки, а саме: кожен різновид теорії **не існує безпосередньо**. Що маєтсья на увазі? До речі, цю форму буття в класичній філософії названо «сутністю». Крім того, філософи звертають передусім на те, як ця сутність себе проявляє, тобто в цьому разі мова має йти про *рефлексію* як спосіб маніфестації суті. Пам'ятаючи те, що говорив Гегель про відмінність двох видів існування: «Коли ми говоримо про сутність, то ми відрізняємо від неї буття як безпосереднє і розглядаємо останнє у ставленні до сутності як голу *видимість*. Проте ця видимість не є просто нічим, вона є буттям як знятим. Точка зору суті являє собою точку зору рефлексії» [25, с. 265]. Далі він наводить як приклад фізичний світ, коли той, відбиваючись від дзеркальної поверхні, існує немовби у двох вимірах: у вигляді безпосереднього і відбитого (знятого, підданого запереченню) одночасно. Саме в цьому випадку ми говоримо: «Рефлексія» [25].

Виходить, є, як мінімум, два види існування: безпосереднє (логіка буття) і те, що існує тільки в формі видимості (логіка сутності). Так само як існує відбите світло, сила (це поняття широко використовується як в природних, так і гуманітарних науках), самосвідомість, релігійний культ тощо, існує й міжнародне право. В абсолютній рефлексії – його феноменальність. Воно існує одночасно у двох вимірах права: формальному і моральному. Крім того, міжнародне право проявляється в двох площинах: з одного боку, міжнародні організації, наприклад ООН, вважають себе «нижчими» за право національної держави, підкреслюючи у своїх статутах той факт, що вони утворені договорами цих самих держав, з іншого – у певні моменти «підносяться» над будь-яким національним сувереном. Інакше кажучи, другий том «Науки логіки»

Гегеля міг би послужити хорошим посібником для будь-якого теоретика або практика міжнародного права.

Наука про право запитує: як можлива така реальність, яку ми називаємо «міжнародне право»? Відповідаючи на нього, вона «розколюється» на два ворогуючі між собою напрями: дуалізм і нормативізм, які починають рефлексувати один в одного, тобто кожне, вважаючи себе вище, заперечує своє інше, і навпаки, заперечуючи себе, вважає (стверджує, створює і підтримує) свою власну протилежність. Проте на цьому процес не закінчується. З нормативізмом відбувається те ж саме: він поділяється на «державників» і «міжнародників», і починається та ж сама «історія» – рефлексія цих протилежностей.

Про що це говорить? Чи не про те, що в такому випадку наука про міжнародне право в точності повторює рух свого предмета – міжнародного права, яке знаходиться у відносинах рефлексії до права національної держави? Зокрема, США і СРСР, будучи засновниками ООН, виступили після Другої світової війни в ролі найчистіших глашатаїв міжнародного права. Нині ж вони навіть не приховують пріоритет своїх окремих, національних цінностей. Їх позиція з цього питання в підсумку виявилася в точності протилежною. І тільки тоді, коли протистояння досягне максимуму, згідно з розглянутою діалектикою, слід очікувати зустрічного руху – актуальності пріоритету цінностей міжнародного законодавства. Без урахування такого **способу існування** предмета цього дослідження неможлива наука філософії міжнародного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кант И. СОР: в 6 т. 3. М., 1964. С. 117.
2. Wright Q. The Study of International Relations. N. Y., 1955. P. 233.
3. Лукашук И. И. Современное право международных договоров: в 2 т. Т. 1. С. 57. URL: <https://books.google.com.ua/books>.
4. Dettler de Lupis I. The Concept of International Law. Stockhol, 1987. P. 17.
5. Заявление наследного принца королевства Мухаммеда бин Салмана в интервью телеканалу CBS. URL: <http://www.dsnews.ua/world/saodovskaya-araviya-namerena-sozdat-yadernoe-oruzhie-esli>.
6. Гатилев Г. М. ООН не место для шуток? Некоторые малоизвестные события из жизни Всемирной организации. *Международная жизнь*. 2015. № 10. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1381>.
7. Гегель. Энциклопедия философских наук. Т. 3: Философия духа. М., 1976. С. 187.
8. Черниченко С. В. Доклад. «Теоретический симпозиум 2015», 12.02.2015 г. в Дипломатической академии МИД России. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rPw9DJo0N30>.
9. Зорькин В. Кризис международного права: современный контекст 2014. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Krizis-mezhdunarodnogo-prava-sovremennyi-kontekst>.

10. Мережко А. А. Идея международного права (историко-социологический очерк) Киев: Юстиниан, 2010. С. 120.
11. Бекашев К. А. Необходимо ли внесение серьезных изменений в существующую систему норм международного права? *Будущее международного права*: сб. ст. / под ред. К. А. Бекашева Москва : Проспект, 2016. С. 19.
12. Оппенгеймер Л. Международное право. Гл. 1, п. 2. URL: http://www.pravo.vuzlib.su/book_z856.
13. Буроменский М. В. Международное публичное право (2006). § 2. URL: <http://readbookz.com/pbooks/book-34/ru/chapter-1724/>.
14. Triepel H. (Heinrich). und Landesrecht. Leipzig: C. L. Hirschfeld, 1899. S. 139.
15. Черниченко С. В. Очерки по философии и международному праву. Очерк пятый: Философия международного права. М., 2008.
16. Кант И. Сочинения: в 6 т., 1964. Т. 3. С. 680.
17. Гаспаров М. Л. Все шедевры мировой литературы в кратком изложении. Сюжеты и характеры. Зарубежная литература древних эпох, средневековья и Возрождения / Ред. и сост. В. И. Новиков. Москва: Олимп: АСТ, 1997. 848 с.
18. Будылин С. Л. Конвенция или Конституция? Международное право и пределы государственного суверенитета. *Закон*. 2013. № 12. С. 64–80.
19. Бастрыкин А. И. : Нормы международного права не должны включаться в правовую систему РФ. URL: http://www.ng.ru/politics/2015-05-27/3_minjust.html.
20. Будылин С. Приоритет международного или национального права? Вопросы и ответы. URL: https://zakon.ru/blog/2015/7/15/prioritet_mezhdunarodn.
21. Гегель. Философия права. Москва, 1990. С. 137.
22. Бастрыкин А. И. Интервью «Российской газете». URL: <https://aftershock.news/?q=node/324466>.
23. Будылин С. Л. Конвенция или конституция? Международное право и пределы государственного суверенитета. *Закон*. 2013. № 12, дек. С. 79.
24. Тункин Г. И. Право и сила в международной системе. М., 1983. С. 106.
25. Гегель. Энциклопедия философских наук. Т. 1: Наука логики. Москва: Мысль, 1974. С. 65.
26. INTERFAX.RU. Москва, 7 мая 2012 г.
27. «Самооборона: настало время для США поставлять оружие в Украину». URL: <http://gordonua.com/publications/administraciya-trampa-ne-dolzha-medlit-s-predostavleniem-ukraine>.

REFERENCES

1. Kant I. Soch. (1964) v 6-ti t.3. M., s.117. [in Russia].
2. Wright Q. (1955) The Study of International Relations. N. Y., P. 233. [in USA].
3. Lukashuk I. I. Sovremennoe pravo mezhdunarodnyh dogovorov v 2 t., T. 1. s. 57 el. resurs <https://books.google.com.ua/books> [in Russia].
4. Detter de Lupis I. (1987) The Concept of International Law. Stockhol. P. 17 [in Sweden]

5. Zayavlenie naslednogo princa korolevstva Muhammeda bin Salmana v intervyyu telekanalu CBS, <http://www.dsnews.ua/world/saudovskaya-araviya-namerena-sozdat-yadernoe-oruzhie-esli>
6. Gatilov G. M. OON (2015) – ne mesto dlya shutok? Nekotorye maloizvestnye sobytiya iz zhizni Vsemirnoj organizacii // Mezhdunarodnaya zhizn № 10 <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1381> [in Russia].
7. Gegel (1976) Enciklopediya filosofskih nauk t.3. Filosofiya duha M., s. 187. [in Russia].
8. Chernichenko S. V. (12.02.2015) Doklad. “Teoreticheskij simpozium 2015”, g. v Diplomaticheskoj akademii MID Rossii. el. res. <https://www.youtube.com/watch?v=rPw9DJo0N30> [in Russia].
9. Zorkin V. (2014) Krizis mezhdunarodnogo prava: sovremennyy kontekst <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Krizis-mezhdunarodnogo-prava-sovremennyyi-kontekst-> [in Russia].
10. Merezhko, A. A. (2010) Ideya mezhdunarodnogo prava (istoriko_sociologicheskij ocherk) K.: Yustinian., s.120. [In Ukrainian].
11. Bekyashev K. A (2016) Neobhodimo li vnesenie sereznyh izmenenij v sushestvuyushuyu sistemu norm mezhdunarodnogo prava? // Budushee mezhdunarodnogo prava. Sbornik statej / Pod red K. A. Bekyasheva – M., : Prospekt., s.19. [in Russia].
12. Oppengejmer L. Mezhdunarodnoe pravo Gl.1. p. 2 el. res. [ttp://www.pravo.vuzlib.su/book_z856](http://www.pravo.vuzlib.su/book_z856).
13. Buromenskij M. V. (2006) Mezhdunarodnoe publichnoe pravo. § 2. El. res. <http://readbookz.com/pbooks/book-34/ru/chapter-1724/> [In Ukrainian].
14. Triepel H. (Heinrich). (1899) und Landesrecht. Leipzig: C. L. Hirschfeld., S. 139 [in Germany]
15. Chernichenko S. V. (2008) Ocherki po filosofii i mezhdunarodnomu pravu. Ocherk pyatyj: Filosofiya mezhdunarodnogo prava. M., [in Russia].
16. Kant I. (1964) Soch. v 6 t-h, , t. 3, s.680 [in Russia].
17. Gasparov M. L. (1997) //Vse shedevry mirovoj literatury v kratkom izlozhenii. Syuzhety i haraktery. Zarubezhnaya literatura drevnih epoh, srednevekovya i Vozrozhdeniya / Red. i sost. V. I. Novikov. M. : Olimp : ACT., 848 s. [in Russia].
18. Budylin S. L. (2013) Konvenciya ili Konstituciya? Mezhdunarodnoe pravo i predely gosudarstvennogo suvereniteta // Zakon.. № 12. S. 64–80. S.73 [in Russia].
19. Bastrykin: Normy mezhdunarodnogo prava ne dolzhny vklyuchatsya v pravovuyu sistemu RF. el. res. <http://www.ng.ru/politics/2015> [in Russia].
20. Budylin S. Prioritet mezhdunarodnogo ili nacionalnogo prava? Voprosy i otvety. https://zakon.ru/blog/2015/7/15/prioritet_mezhdunarodn [in Russia].
21. Gegel (1990) Filosofiya prava M. S. 137. [in Russia].
22. Bastrykin A. I. Intervyyu «Rossijskoj gazete» el. res. <https://aftershock.news/?q=node/324466>. [in Russia].
23. Budylin S. L. (2013) Konvenciya ili konstituciya? Mezhdunarodnoe pravo i predely gosudarstvennogo suvereniteta.// Zakon № 12 Dekabr 2013. S.79 [in Russia].
24. Tunkin G. I. (1983) Pravo i sila v mezhdunarodnoj sisteme. M., S. 106 [in Russia].

25. Gegel Encyklopediya filosofskih nauk. (1974) T. 1. Nauka logiki. M., «Mysl», S. 265. [in Russia].
26. INTERFAX.RU. Moskva. 7 maya. 2012 g [in Russia].
27. „Samooborona: nastalo vremena dlya SShA postavlyat oruzhie v Ukrainu“ <http://gordonua.com/publications/administraciya-trampa-ne-dolzha-medlit-s-predostavleniem-ukraine> [In Ukrainian].

Войтенко Дмитрий Александрович, кандидат юридических наук, ассистент кафедры логики Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ВОЗМОЖНО ЛИ МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО?

Представители различных направлений современной науки о международном праве исследуют проблему существования своего предмета, его типологию, формы отношения к праву национальных государств и т.д. В данной статье, задаваясь вопросом о самой возможности международного права, акцент с предметной сферы переносится на методологическую. Это, может быть, тот самый редкий случай, когда «исследование исследующих» приносит безусловную пользу для понимания сущности познаваемого предмета. В статье делается вывод о том, что особая форма диалектики, обнаруженная в движении этих методологий, отражает то, как именно реализует себя в действительности феномен международного права. Немецкая классическая философия титуловала эту форму в качестве «рефлексии сущности».

Предложенное понимание может служить еще одним вкладом в только зарождающуюся науку философии международного права.

Ключевые слова: международное право, национальное государство, философия, рефлексия, закон, противоположность.

Voitenko Dmytro Oleksandrovych, Logic Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

HOW IS THE INTERNATIONAL LAW POSSIBLE?

Problem setting. *Different directions of modern science of international law explore the problem of the existence of its subject, its typology, forms of attitude to the law of national states, etc. In this article, asking about the very possibility of international law, the focus on the subject area is shifted to a methodological one. This, perhaps, is the rare case when a “study of investigators” brings an unconditional benefit to understanding the*

essence of the cognizable subject. The article concludes that the special form of dialectics found in the movement of these methodologies reflects how the phenomenon of international law actually realizes itself. German classical philosophy titled this form as a “reflection of essence”.

Recent research and publications analysis. *The methodological dualism of the theory of international law reflects in methodological monism. The monistic theory of international law, in its turn, “splits” into adherents of the primacy of the national state, on the one hand, and on the other, those who insist on the superiority of international law.*

Paper main body. *Rational cognition, incapable of thinking the contradictions objectively existing in the subject, is horrified by such “strange behavior” of international law. It even goes so far that the very fact of its existence is being questioned. The article uses the experience of I. Kant’s transcendental philosophy, which first criticized such knowledge. With his question: “How is a priori synthesis possible?”, He showed an example of how reasonable knowledge is possible, capable of thinking the dialectic of opposites in its subject matter.*

This study can serve as another contribution to the newly emerging science of the philosophy of international law. Sources in the current literature on this issue, unfortunately, do not affect the problem of knowing its contradictory nature.

Keywords: *international law, national state, philosophy, reflection, law, opposition.*

УДК 1:316.4

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.38.140036>

Михайловський Руслан Анатолійович, викладач кафедри філософії
Харківського національного університету Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба, м. Харків, Україна
e-mail: ra.mih.75@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1725-9302>

ТРАНСФОРМАЦІЇ ДУХОВНОЇ СФЕРИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: МОЖЛИВОСТІ Й НЕБЕЗПЕКИ

Показано, що поширення нових інформаційних технологій створює величезні можливості для вторгнення у духовність і маніпулювання нею. Обґрунтовується, що для інформаційного суспільства характерним є переважання загального відчуження, яке детермінує деструктивну діяльність індивіда. Доводиться, що культура перетворюється у простір, де домінують споживання й розваги, що суттєво загрожує безпеці духовної сфери.

Ключові слова: *духовність, духовна сфера, духовна безпека, духовна криза, інформаційне суспільство.*

Постановка проблеми. Становлення інформаційного суспільства є результатом революційних перетворень у сфері науки й техніки, які відбуваються на наших очах. Науково-технічний прогрес обумовлює створення нових технологій, що, з одного боку, може бути розглянуте як благо, оскільки формує умови для самореалізації особистості й виявлення її творчого потенціалу та здібностей. Однак має місце й неоднозначний вплив прогресу на формування стереотипів поведінки, ціннісних установок, стилю життя людини в цілому.

Духовність людини як історичний і культурний феномен багаторазово змінювалася і була різною в різних культурах. При цьому вона завжди зберігала певні стрижневі інваріанти. Сьогодні під впливом прогресу науки відбувається «злам» цих інваріантів. Колишнє розуміння духовності як виключно позитивного феномена не відповідає вимогам сьогодення часу. Поширення нових технологій, кіберпростору створює величезні можливості для вторгнення у духовність і психіку й маніпулювання ними. У світлі цього знову актуалізується проблема співвідношення реального й уявного, оскільки легко сконструювати своє інше «Я» і жити в іншій штучній реальності, в якій розчиняються відмінності реального й іншого світу. Низка моральних обмежень у реальному житті нівелюється, що сприяє негативним проявам духов-

ності людини у формі деструктивної її діяльності як у віртуальному просторі, так і в реальному світі. Зростання простору свободи в інформаційному суспільстві несе не тільки позитивні, а й негативні, досить небезпечні зміни в духовності людини.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що на сьогодні зроблені цілком плідні спроби осмислення трансформаційних процесів у духовній сфері сучасного суспільства. Разом з тим сьогодні виникає нагальна проблема проаналізувати власне безпековий вимір таких трансформацій, що і є **метою** поданої статті.

Виклад основного матеріалу. Збільшення обсягу інформації, трансформації у сфері міжособистісних відносин, у традиційному способі життя значною мірою визначають деформацію духовності. Результатом є гострі прояви екзистенційних проблем: почуття духовної порожнечі й самотності індивіда в контексті значного обсягу інформаційних потоків, потяг до самореалізації з одночасним нав'язуванням стереотипів.

Відчуження індивіда має двоїсту природу: воно виступає як фактор, що сприяє негативному прояву духовності і, разом з тим, – це реакція на ситуацію у світі, психологічний захисний механізм, який не дозволить індивіду, який боїться за себе і своїх рідних, «утратити розум». Результатом є поява терпимого ставлення до таких негативних проявів духовності, як агресія й жорстокість.

Самореалізація, перевага над іншими людьми для людини у сучасному інформаційному суспільстві мають суттєво більшу значущість у порівнянні з традиційним суспільством. Крім того, використання нових технологій сприяє значному розширенню можливостей окремої людини, формуванню у неї незалежності, винахідливості, спритності, впертості для досягнення мети, практицизму, розважливості. Людина, зокрема заради почуття власної безпеки, свідомо може здійснювати негативні дії, при цьому не відчуваючи необхідності морального схвалення з боку оточуючих, не побоюючись осуду соціуму [1, с. 7].

Для представників інформаційного суспільства характерним є переважання загального відчуження, у тому числі від себе, від оточуючих, від соціуму в цілому, і таке відчуження багато в чому детермінує деструктивну діяльність індивіда. Незважаючи на те, що людина значною мірою підпорядкувала собі природу, вона не може як слід керувати сформованим нею світом. Здається, що застосування сучасних технологій відкриває перед індивідом невідомий йому потенціал самореалізації, свободу, яка була орієнтиром західних людей протягом багатьох століть, проте слід зазначити, що ціна досягнення цієї мети – втрата відчуття повної безпеки, посилення почуття самотності і тривоги. Свобода є не тільки благом, а й тягарем, який часто виявляється непо-

сильним для людей. Вільна людина повинна сама шукати способів власного розвитку, у зв'язку з цим у разі невдалого збігу обставин звинувачувати вона повинна лише себе. Людина знову повинна відповісти на питання про сенс буття, у тому числі свого. Набуття свободи тягне за собою не тільки набуття благ, а й зростання занепокоєння, посилення таких почуттів, як самотність, ізолюваність, безпорадність і страх.

Розрив між проявами свободи й безпеки зумовлюють труднощі, пов'язані з буттям людини. Люди прагнуть до досягнення свободи й автономії, проте боротьба за досягнення цих благ призводить до виникнення почуття відчуження від природи й соціуму [2, с. 83].

Використання складної техніки й технологій сприяє створенню особливих колективів, у межах яких міжособистісні відносини можуть бути названі не інакше, як псевдоколективізм і постійне суперництво, що зводить до практичної неможливості досягнення взаєморозуміння й підтримки. Роз'єднаність людей призводить до внутрішнього розладу самої особистості, її розірваності, дисгармонійності, відчуття втрати власного «Я» і свободи. У зв'язку зі зростаючим відчуженням і роз'єднаністю в індивіда посилюється відчуття несвободи, залежності від чужих сил. Емоційні імпульси в інформаційному суспільстві є «жертвами репресій», отже, для людей характерними стають постійна напруженість і індивідуалізованість, значне зниження рівня довіри людей один до одного. Інформатизація та ізоляція людини, її відволікання від міжособистісних комунікацій тісно пов'язані між собою. Ситуація ускладнюється ще й кризою сім'ї, характерною для інформаційного суспільства.

Найчастіше в межах інформаційного суспільства людина відчуває ізолюваність і непотрібність, наслідком чого є зростання так званої негативної духовності [3, с. 97].

Повсякденне життя людини в контексті інформаційного суспільства характеризується постійним ускладненням, зростанням її невизначеності, результатом чого є серйозна життєва криза, яку переживають багато людей. Сучасний етап суспільного розвитку характеризується значним прискоренням темпу життя, наявністю у людини прагнення до найбільшої інтенсифікації своєї діяльності, якомога ефективнішого використання кожної одиниці часу. Це призводить до збільшення кількості стресових ситуацій, в які потрапляють люди, посилення їх подразливості, нестриманості, до нездатності індивідів до адекватної реакції на умови, що змінюються. Високі темпи життя призводять до виникнення стресових ситуацій у багатьох людей, зайнятих напруженою інтелектуальною діяльністю, які не завжди мають можливість розслабитися, відновити свої сили. У результаті людина стає дратівливою, імпульсивною, що може призвести до неадекватного реагування на вплив окремих подразників і обумовити вчинення негативних дій у стані афекту [4, с. 43].

У контексті проблеми безпеки духовності мають негативні наслідки і технології віртуальної реальності. У першу чергу віртуальні технології здатні здійснювати контроль і імітувати відчуття та дії людини. Це призводить до негативних психофізіологічних наслідків для індивіда, зокрема, до появи стомлюваності й нервозності, дезорганізації його внутрішнього світу, що, як наслідок, спричиняє скоєння помилок у трудовій сфері. Існує точка зору, відповідно до якої зростання чисельності індивідів, що використовують мережу Інтернет, обумовлює руйнування традиційних уявлень про мораль, неефективність окремих правових норм [5–7]. Крім того, надмірне захоплення комп'ютерними іграми може призвести до деструктивних змін особистості.

Наслідки трансформаційних процесів, характерних для інформаційного суспільства, мають подвійну природу. Зокрема, вони сприяють створенню нових можливостей для самореалізації індивіда шляхом здійснення творчої діяльності, але, в той же час, обумовлюють зростання негативної духовності. На поширення негативної діяльності впливають фактори нерівномірності доступу до інформаційних ресурсів, зростання безробіття, високого темпу життя, зниження довіри індивідів одне до одного, зниження значущості громадських організацій, посилення відчуття ізольованості, відірваності людини від суспільства. Використання комп'ютерів і сучасних телекомунікаційних мереж може використовуватись як інструмент під час реалізації негативної діяльності.

Таким чином, інформаційне суспільство характеризується значним поширенням негативної діяльності людини, зокрема, тероризму, вандалізму, вбивств. Це багато в чому пов'язано з посиленням відчуження, трансформаціями системи цінностей [8, с. 19].

Під духовною кризою зазвичай розуміють систему протиріч, загострення яких спостерігається зараз у всіх сферах життєдіяльності людини й соціуму і прояв яких пов'язаний з перебігом різних трансформаційних процесів [9–11]. Із соціокультурним аспектом духовної кризи пов'язане відображення суперечливих тенденцій, що виявляються в усій багатоманітності форм духовної культури соціуму. На сьогодні найчастіше спостерігається заміщення традиційних культурних форм симулякрами, які викликають дезорієнтацію людини у просторах життєвого існування [12–14].

Культура як простір самореалізації перетворюється на простір, де домінують споживання й розваги, а також здійснюється вибір форм духовної діяльності, який штучно задається з боку ЗМІ і засобів масової комунікації. Культура сприяє не піднесенню особистості, а часто «падінню» її до свого нищого рівня, оскільки вона пропонує готові сурогатні форми у віртуальних процесах сучасної дійсності. Крім того, спостерігається посилення тенденції, відповідно до якої здійснюється відрив людини від духовних традицій ми-

нулого, які сьогодні являють собою мертві консервативні структури культури, що заважають прогресивному розвитку техногенного соціуму [15, с. 78]. Відбувається руйнування багатовікових систем цінностей та ідеалів і така тенденція виправдовується прагненням до модернізації. Їх змінює культура масового споживання, цінності, які за своїм змістом орієнтовані на миттєвість і дозволяють примножити капітал на духовній, а часто й фізичній загибелі індивіда.

Як фактори, які стоять на шляху проявів творчого потенціалу особистості, слід зазначити закріплення негативних тенденцій у таких сферах, як релігія, філософія, наука, мистецтво, ідеологія, освіта.

У філософському середовищі має місце активне впровадження постмодерністських ідей і цей напрям дедалі більше розширює сферу свого впливу. Спостерігається втрата фундаментальності й метафізичної глибини, властивих філософським ідеям, в яких дедалі більше уваги приділяється такому явищу, як мовна гра і світ віртуальної реальності, в межах якого розглядаються в тому числі й складні проблеми, пов'язані зі змістом буття [16–17]. В межах такого світогляду здійснюється відмова від аксіологічної проблематики, від приділення уваги нагальним проблемам людини й людства.

Наука, яка протягом ХХ ст. претендувала на право називатися єдиним джерелом істинного знання, сьогодні дедалі більшою мірою замінює інші види духовної культури й трансформується у техногенний сцієнтизм. Достатньо часто доводиться згадувати про таке явище, як науковий ірраціоналізм, формою вираження якого виступає апіорне заперечення знання у будь-якому вигляді, крім визнаного сучасною наукою. Усе це змушує засумніватися у тих позитивних змінах, які відбулися в житті людей завдяки науково-технічному прогресу.

У сфері сучасного мистецтва спостерігається поява нових жанрів і напрямів, зростання кількості людей, залучених у сферу художньої творчості. Однак у той же час ця участь найчастіше набуває комерційних орієнтацій, пов'язаних з домінуванням індустрії розваг, що базується на природних слабкостях людини. Художня культура зараз являє собою засіб дозвольного проведення часу, розваг, перетворюється на об'єкт інвестування капіталу, в «арт-діяльність». Штучний поділ культури на такі види, як елітарна, народна, масова, а також різні субкультури й контркультури, сприяє ще більшому віддаленню суспільства і внутрішнього світу людини, провокує втрату класичних канонів краси й моральності.

Наразі формується щось на кшталт деякої ідеології, яка суперечить існуючим загальноприйнятим орієнтирам і стандартам функціонування соціально-політичної системи. Саме офіційна ідеологія багато в чому визначала

й визначає всю реальну організацію життєдіяльності суспільства. У цьому випадку мається на увазі ідеологічна криза, яка полягає в тому, що реалії ХХ ст. показали, що всі основні ідеологічні системи й політичні культури, які склалися в рамках техногенного суспільства, є утопічними. Вони не сприяли вирішенню не тільки світових, а й внутрішньополітичних проблем, породивши нові протиріччя й посиливши вже наявні.

Виходячи з викладеного вище, можна констатувати, що в сучасних умовах особистість виявляється нездатною до встановлення нормальних людських відносин з іншими людьми, що призводить до того, що в суспільстві спостерігається посилення почуття самотності й переважання негативних настроїв. Ця тенденція знаходить вираження у таких суспільних явищах, як втрата довіри до суспільних інститутів, до яких належать держава, релігія, наука, освіта, сім'я. Крім того, має місце посилення гіпертрофованості системи відносин, в основі якої – прагнення до наживи, суперництва, лідерства, розваг [18, с. 124]. Людське життя часто стало сприйматися як гра, в якій правила задаються особистістю, котра «реалізує» свої потенційні можливості в межах надуманих проблем і віртуальних ситуацій. Ані інтернет-спілкування, ані застосування комунікативних технологій і штучних тренінгів не спроможні замінити живого людського спілкування.

Під впливом освіти система світогляду людини набуває значного обсягу знань, основу яких становить науковий раціоналізм. Індивіду тепер доступні ресурси глобальної інформаційної системи, які є нейтральними стосовно якості інформаційних потоків. Подібна свобода доступу до інформаційних ресурсів з огляду на прискорення темпів комерціалізації культури уможливило загрозу духовної деградації.

Духовність є таким собі ідеалом бажаного буття, який не може бути досяжним у повній мірі, але в той же час змушує докладати зусиль з метою подолання тих ситуацій, наслідком яких виступає деградація особистості, втрата її найбільш значущих характеристик. Поряд з формами її вираження в рамках культурного простору має місце одночасне існування найрізноманітніших феноменів. У комплексі вони формують у культурі сферу псевдодуховності [19–21]. У цьому випадку, як справедливо зазначає А. Багаутдінов, псевдодуховність можна трактувати як обмежену, недостатню, неповноцінну, формальну реалізацію духу людини в різних сферах культури й життя, що не сприяє вираженню свого духовного потенціалу в необхідній формі [22, с. 175].

На підставі викладеного вище можна зробити такі **висновки**. Становлення інформаційного суспільства супроводжується проявом нових граней духовності, виникненням психодуховних практик, що виходять за межі світського й релігійного розуміння. В інформаційному суспільстві значно зростає не-

гативна діяльність людини, що пов'язано зі посиленням відчуження, трансформаціями системи цінностей. Негативна діяльність набуває загального характеру і становить загрозу існуванню самої людини.

В інформаційному суспільстві яскраво проявляються основні риси духовного відчуження, джерелом якого є відчуження віртуальне. Віртуалізація – це новий тип відчуження людини від себе самої під час використання комп'ютерів і перетворення її реальності на потоки інформації.

Культура як простір самореалізації особистості перетворюється на простір, де домінують споживання й розваги, а також здійснюється вибір форм духовної діяльності, що суттєво загрожує безпеці духовної сфери. Культура в інформаційному суспільстві часто сприяє не піднесенню особистості, а падінню її до рівня буття у світі речей, оскільки вона пропонує готові сурогатні форми у віртуальних процесах сучасної дійсності.

Сьогодні духовна активність людини як об'єкта безпеки має іншу мотивацію, відбувається втрата її всеосяжності і світоглядної глибини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Куликова Е. А. Негативное мироощущение: метафора, артефакт, феномен. Владивосток: МГУ им. адм. Невельского, 2004. 158 с.
2. Озерский И. Д. Трилогия садизма: одиночество, деструктивность, любовь. Москва: Буки Веди, 2014. 167 с.
3. Фойгель А. М. Социальное зло. Омск: Омск. гос. пед. ун-т, 2001. 156 с.
4. Свендсен Л. Философия зла. Москва: Прогресс-Традиция, 2008. 350 с.
5. Морозов А. Моральні виклики та метафізичні відповіді. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2017. №2. С. 85–97.
6. Сунегін С. О. Право, мораль і релігія як соціальні регулятори: об'єктивний та суб'єктивний виміри. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 145–163.
7. Головіна Н. І. Моральні проблеми сучасного суспільства і статус етики. *Філософські обрії*. 2017. Вип. 38. С. 80–88.
8. Любутин К. Н. Историческая феноменология бесчеловечности. Екатеринбург: Изд-во УРО РАН, 2010. 196 с.
9. Дзьобань О. П., Настюк В. Я., Белевцева В. В. Проблема захисту національних інтересів України у сфері державної безпеки в умовах геополітичних трансформацій ХХІ століття: монографія. Харків: Право, 2013. 296 с.
10. Дзьобань О. П. Механізм соціальних трансформацій: до проблеми філософського розуміння. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2016. №1 (38). С. 47–52.
11. Дзьобань О. П. Безпека духовної сфери України з точки зору соціально-філософського аналізу (до постановки проблеми). *Право і безпека*. 2002. №1. С. 172–175.

12. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. «Симулякр»: концептуалізація феномена у пост-неокласичній філософії. *Інформація і право*. Київ, 2016. №2 (17). С. 66–76.
13. Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку: колект. моногр. / за ред. В. Г. Воронкової. Запоріжжя: Вид-во ЗДА, 2017. 292 с.
14. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2017. 416 с.
15. Соловьев А. В. Динамика культуры информационной эпохи. Рязань: Изд-во РГУ, 2009. 227 с.
16. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*: зб. наук. пр. Запоріжжя, 2017. Вип. 69 (1). С. 69–76.
17. Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2017. №3. С. 163–170.
18. Трофимова Л. И. Духовность в бытии человека. Нижний Новгород: Изд-во ВГИПУ, 2010. 163 с.
19. Орел М. П. Духовність в структурі життєвої компетентності особистості. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 80. С. 270–276.
20. Трифонова О. О. Духовність і сучасний інформаційний простір. *Духовність особистості*. 2012. Вип. 4. С. 127–134.
21. Харченко Л. М. Духовність як вимір сучасного життя людини: соціально-філософський аналіз. *Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури*. 2013. Т. 140. С. 20–25.
22. Багаутдинов А. М. Амбивалентность духовности в информационном обществе: дис. ... д-ра филос. наук. Саратов, 2016. 321 с.

REFERENCES

1. Kulikova E. A. (2014). *Negativnoe mirooschuschenie: metafora, artefakt, fenomen*. Vladivostok: MGU im. adm. Nevel'skogo [in Russia].
2. Ozerskiy I. D. (2004). *Trilogiya sadizma: odinochestvo, destruktivnost, lyubov*. Moskva: Buki Vedi [in Russia].
3. Foygel A. M. (2001). *Sotsialnoe zlo*. Omsk: Omsk. gos. ped. un-t [in Russia].
4. Svendsen L. (2008). *Filosofiya zla*. Moskva: Progress-Traditsiya [in Russia].
5. Morozov A. (2017). *Moralni vyklyky ta metafizychni vidpovidi*. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu – Bulletin of the Kiev National Trade and Economic University*, 2, 85–97 [in Ukrainian].
6. Suniehin S. O. (2017). *Pravo, moral i relihiia yak sotsialni rehulatory: obiektyvnyi ta subiektyvnyi vymiry*. *Pravova derzhava – Constitutional state*, 28, 145–163 [in Ukrainian].

7. Holovina N. I. (2017). Moralni problemy suchasnoho suspilstva i status etyky. *Filosofski obrii – Philosophical horizons*, 38, 80–88 [in Ukrainian].
8. Lyubutin K. N. (2010). Istoricheskaya fenomenologiya beschelovechnosti. Ekaterinburg: Izdatelstvo URO RAN [in Russia].
9. Dzoban O. P., Nastiuk V. Ia., Bielievitseva V. V. (2013). Problema zakhystu natsionalnykh interesiv Ukrainy u sferi derzhavnoi bezpeky v umovakh heopolitychnykh transformatsii KhKhI stolittia. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
10. Dzoban O. P. (2016). Mekhanizm sotsialnykh transformatsii: do problemy filosofskoho rozuminnia. *Stratehichni priorytety. Serii «Filosofia» – Strategic priorities. Series «Philosophy»*, 1 (38), 47–52 [in Ukrainian].
11. Dzoban O. P. (2002). Bezpeka dukhovnoi sfery Ukrainy z tochky zoru sotsialno-filosofskoho analizu (do postanovky problemy). *Pravo i bezpeka – Right and safety*, 1, 172–175 [in Ukrainian].
12. Danylian O. H., Dzoban O. P. (2016). «Symuliakr»: kontseptualizatsiia fenomena u postneoklasychnii filosofii. *Informatsiia i pravo – Information and right*. 2 (17). 66–76 [in Ukrainian].
13. Informatsiine suspilstvo v sviti ta Ukraini: problemy stanovlennia ta zakonornosti rozvytku: kolektyvna monohrafiia. V. H. Voronkova (Ed) et al. (2017). Zaporizhzhia: Vyd-vo ZDIA [in Ukrainian].
14. Danylian O. H., Dzoban O. P., Zhdanenko S. B. et al. (2017). Suchasne suspilstvo: filosofsko-pravove doslidzhennia aktualnykh problem. O. H. Danylian (Ed). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
15. Solovev A. V. (2009). Dinamika kulturyi informatsionnoy epohi. Ryazan: Izdatelstvo RGU [in Russia].
16. Dzoban O. P., Sosnin O. V. (2017). Virtualna realnist suspilstva postmodernu yak sotsiokulturne tlo sotsializatsii «liudyny informatsiinoi». *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii – Humanitarian Bulletin Zaporizhzhya State Engineering Academy*, 69 (1), 69–76 [in Ukrainian].
17. Dzoban O. P. (2017). Suchasnyi virtualnyi prostir: konhenialnist virtualnosti y mifu. *Stratehichni priorytety. Serii «Filosofia» – Strategic priorities. Series «Philosophy»*, 3, 163–170 [in Ukrainian].
18. Trofimova L. I. (2010). Duhovnost v bytii cheloveka. Nizhniy Novgorod: Izdatelstvo VGIPU [in Russia].
19. Orel M. P. (2014). Dukhovnist v strukturi zhyttievoi kompetentnosti osobystosti. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: Scientific Bulletin*, 80, 270–276 [in Ukrainian].
20. Tryfonova O. O. (2012). Dukhovnist i suchasnyi informatsiinyi prostir. *Dukhovnist osobystosti – Spirituality of the person*, 4, 127–134 [in Ukrainian].
21. Kharchenko L. M. (2013). Dukhovnist yak vymir suchasnoho zhyttia liudyny: sotsialno-filosofskyi analiz. *Naukovi zapysky NaUKMA. Teoriia ta istoriia kultury – Scientific notes of NaUKMA. Theory and history of culture*, Issue 140, 20–25 [in Ukrainian].
22. Bagautdinov A. M. (2016). Ambivalentnost duhovnosti v informatsionnom obschestve. *Doctor's thesis*. Saratov [in Russia].

Михайловский Руслан Анатольевич, преподаватель кафедры философии
Харьковского национального университета Воздушных Сил
имени Ивана Кожедуба, г. Харьков, Украина

ТРАНСФОРМАЦИИ ДУХОВНОЙ СФЕРЫ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА: ВОЗМОЖНОСТИ И ОПАСНОСТИ

Показано, что распространение новых информационных технологий создает огромные возможности для вторжения в духовность и манипулирования ею. Обосновывается, что для информационного общества характерно преобладание общего отчуждения, которое детерминирует деструктивную деятельность индивида. Доказывается, что культура превращается в пространство, где доминируют потребительство и развлечения, что существенно угрожает безопасности духовной сферы.

Ключевые слова: *духовность, духовная сфера, духовная безопасность, духовный кризис, информационное общество.*

Mykhailovskiy Ruslan Anatoliiovych, teacher of philosophy
Kharkiv national Air Force University named after Ivan Kozhedub,
Kharkiv, Ukraine

THE TRANSFORMATION OF THE SPIRITUAL SPHERE OF THE INFORMATION SOCIETY: OPPORTUNITIES AND THREATS

Problem setting. *Scientific-technical progress leads to the creation of new technologies that, on the one hand, can be considered as a benefit because it creates the conditions for self-realization and identify its creative potential and abilities. However, the proliferation of new technologies, cyberspace creates huge opportunities for the invasion of spirituality and psyche to manipulate and. A number of moral restraints in real life disappears, which contributes to the negative manifestations of human spirituality in the form of destructive activities. The growth of freedom in the information society carries not only positive but also negative, very dangerous changes in human spirituality.*

Recent research and publications analysis *shows that today made a quite fruitful attempts at understanding transformation processes in the spiritual sphere of modern society. However, today there is an urgent problem to perform your own secure measurement of such transformations.*

Paper objective. *Main goal of this article is the implementation of a philosophical analysis of the destructive impacts of the information society on the security of the spiritual sphere of human life and society.*

Paper main body. *Increase the amount of information transformation in the sphere of interpersonal relations in the traditional way of life largely determine the deformation*

of spirituality. The result is the acute manifestation of existential issues: the sense of spiritual emptiness and loneliness of the individual in the context of a significant volume of information flows, the pursuit of self-realization with the simultaneous imposition of stereotypes. Most often in the framework of the information society the person feels isolation and uselessness, resulting in the growth of so-called negative spirituality. Culture as a space of self-realization is transformed into a space dominated by consumption and entertainment are the choice of forms of spiritual activity, which is artificially set by the media and mass communication. Culture is not conducive to the exaltation of the individual, and often “drop” to its level because it offers a ready surrogate forms of virtual processes of modern reality.

Conclusions of the research. *In the information society greatly increases the negative human activity, associated with the growth of alienation, transformation of system of values. Negative activity is of a General nature and is a threat to the existence of man himself. Pronounced the main features of spiritual alienation, which is alienation of the virtual. Culture as a space of self-realization is transformed into a space dominated by consumption and entertainment are the choice of forms of spiritual activity that significantly threatens the security of the spiritual realm. Culture in the information society is often not conducive to the exaltation of personality, and drop it to the level of being in the world of things, because it offers a ready surrogate forms of virtual processes of modern reality.*

Keywords: *spirituality, spiritual sphere, spiritual security, spiritual crisis, information society.*

НАШІ АВТОРИ

ВОЙТЕНКО <i>Дмитро Олександрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, асистент</i>
ВОЛЧКОВА <i>Майя Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, студентка факультету адвокатури</i>
ГОРОДИСЬКА <i>Ольга Миколаївна</i>	<i>Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат філософських наук, доцент</i>
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДЯТЛОВА <i>Ірина Володимирівна</i>	<i>Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії</i>
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЛОЗОВОЙ <i>Віктор Олексійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
МАКСИМОВ <i>Сергій Іванович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор</i>
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор</i>
МИХАЙЛОВСЬКИЙ <i>Руслан Анатолійович</i>	<i>Харківський національний університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, викладач</i>
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	<i>Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, доктор філософських наук, професор</i>
ПОНЕДІЛОК <i>Андрій Іванович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук</i>
ПЕТРОВА <i>Людмила Олександрівна</i>	<i>Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук</i>
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук</i>
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

ВОЙТЕНКО <i>Дмитро Олександрович</i>	155
ВОЛЧКОВА <i>Майя Ігорівна</i>	119
ГОРОДИСЬКА <i>Ольга Миколаївна</i>	144
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	8
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	8
ДЯТЛОВА <i>Ірина Володимирівна</i>	131
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	96
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	21
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	80
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	80

ЛОЗОВОЙ <i>Віктор Олексійович</i>	31
МАКСИМОВ <i>Сергій Іванович</i>	53
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	21
МИХАЙЛОВСЬКИЙ <i>Руслан Анатолійович</i>	169
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	110
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	67
ПОНЕДІЛОК <i>Андрій Іванович</i>	31
ПЕТРОВА <i>Людмила Олександрівна</i>	67
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	43
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	119

В И М О Г И
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ
УКРАЇНИ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

Загальні правила подання статей

1. Мова статті – *українська, англійська, російська*; обсяг – 10–15 аркушів (до 30 тис. знаків), включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.
2. Для публікації статті необхідно подати до редакції:
  - *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (1 примірник у форматі А4);
  - *електронний варіант статті* на магнітному носіїві;
  - *рецензію* доктора/кандидата наук за фахом видання (для статей докторів наук рецензія не подається);
  - *витяг* із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮУ імені Ярослава Мудрого);
  - *розширену (від 2000 до 3000 знаків із пробілами) анотацію статті англійською мовою* в електронному й паперовому вигляді; англломовний варіант має включати всі обов'язкові структурні елементи статті (постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети статті, виклад основного матеріалу дослідження, висновки з даного дослідження) (зразок – див. *додаток 1*). Розширена анотація входить до загального обсягу статті;
  - *ліцензійну згоду автора* (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на офіційному сайті Університету (nlu.edu.ua), збірника (<http://fil.nlu.edu.ua>), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua) та Наукової Електронної Бібліотеки (РФ) (www.elibrary.ru) (*додаток 3*);
3. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру рецензування членами редколегії. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі WORD шрифтом Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,5 з берегами: ліворуч – 3 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для оформлення тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, користуватися автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word.

Формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання у тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Вимоги щодо оформлення статті (зразок оформлення – див. додаток 2):

– у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;

– наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт напівжирний, курсив), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо у її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт звичайний прямий);

– нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,0, напівжирний, великими літерами).

Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовку статті. Такі роботи заслуговують на особливу увагу та схвалення журналів, що включені до наукометричних баз. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968);

– далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0);

– далі – текст статті, шрифт Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);

– далі – список використаної **ЛІТЕРАТУРИ** мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

– далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел.

Слід звернути увагу:

а) джерела англійською мовою необхідно оформити за міжнародним бібліографічним стандартом APA (стандарт APA <http://www.bibme.org/citation-guide/APA/book>);

б) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 р. № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>);

в) бібліографічний опис джерел, написаних мовою, що використовує кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php> та <http://www.translit.ru>);

– далі – відомості про автора (співавторів) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, напівжирний, курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де пра-

цює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0);

– нижче по центру наводиться назва статті російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0, напівжирний, великими літерами);

– далі – анотація обсягом до 50 слів і ключові слова (5–7) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0);

– далі – розширена анотація англійською мовою (див. *додаток 1*).

Якщо англійська є мовою статті, то після списку використаної літератури додаються відомості про автора (співавторів) та назва статті, анотація і ключові слова українською і російською мовами. Розширена анотація надається українською мовою.

Вимоги щодо структури статті:

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний характер, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

– **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;

– **формулювання цілей** статті (постановка завдання);

– **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури:

Заголовок «ЛІТЕРАТУРА» (шрифт Times New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]) (шрифт Times New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015: Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016) (зразок оформлення – http://nauka.nlu.edu.ua/download/plaw_downloads/dodatok_3.pdf).

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтор) статті несе відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому особисто, точність викладених у роботі фактів (даних) та якість перекладу цитат з іношомовних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК РОЗШИРЕНОЇ АНОТАЦІЇ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Розширена анотація
статті Данильяна Олега Геннадійовича на тему:
СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА
(це речення подається українською мовою).

Danilyan Oleg Gennadiyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of Philosophy Department, Yaroslav the Wise National Law University,
Kharkiv, Ukraine

An extended abstract of a paper on the subject of:
SYNERGETIC INTERPRETATION OF SOCIETY DEVELOPMENT

Problem setting (Постановка проблеми). *English text.*

Recent research and publications analysis. (Аналіз останніх досліджень і публікацій). *English text.*

Paper objective (Формулювання цілей). *English text.*

Paper main body (Виклад основного матеріалу). *English text*

Conclusions of the research (Висновки). *English text.*

Keywords (ключові слова): .

Переклад здійснено: _____ П. І. Б., посада, установа, печатка

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abc@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Розкрито зміст .....

Ключові слова:

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.
- 2.

REFERENCES

- 1.
- 2.

Данильян Олег Геннадьевич, доктор философских наук, профессор,
заведующий кафедрой философии Национального юридического
университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Раскрыто содержание...

Ключевые слова:

Danilyan Oleg Gennadiyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of Philosophy Department, Yaroslav the Wise National Law University,
Kharkiv, Ukraine

**SYNERGETIC INTERPRETATION
OF SOCIETY DEVELOPMENT**

Problem setting (*English text*).

Recent research and publications analysis (*English text*).

Paper objective (*English text*).

Paper main body (*English text*).

Conclusions of the research (*English text*).

Keywords:

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного університету
“Юридична академія України імені Ярослава
Мудрого” Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія»
від _____ П. І. Б. _____
місце роботи, посада _____
науковий ступінь, вчене звання _____
Телефон _____
e-mail _____

Ліцензійна згода на публікацію

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
« _____ + _____ (назва) _____ »
у фаховому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного
університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. Серія: філо-
софія, філософія права, політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, згоден.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті у паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національно-
го юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника
(fil.nlu.edu.ua), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(www.nbuv.gov.ua) та Наукової Електронної Бібліотеки (РФ) (www.elibrary.ru).

« __ » _____ 201__ р.
_____ / підпис, прізвище, ініціали

Підписано до друку з оригінал-макета 28.08.2018.
Формат 70×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 15,3. Обл.-вид. арк. 11,2. Вид. № 1936.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-25-44